

O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
Samarqand davlat chet tillar instituti

N.Turniyozov

A.Rahimov

O‘ZBEK TILI

(ma’ruzalar matni)

1-qism

Samarqand-2006

Ushbu ma'ruzalar matnida hzbek tilining fonetika, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, fraziologiya, morfemika , so'z yasalishi va morfologiya bo'limlari haqidagi nazariy ma'lumotlar jamlangan bo'lib, mazkur majmua Samarqand davlat chet tillar inistitutining ingliz, fransuz, nemis, koreys filologiyasi va maktabgacha ta'lim (chet tili bilan) ixtisosliklari bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga, shuningdek, o'zbek tili bilan qiziquvchilar uchun muhim ma'lumotnoma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Ma'ruzalar matni Samarqand davlat chet tillar institutining O'quv-uslubiy kengashining 2006 yil 24 mart 7-son qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir: filologiya fanlari nomzodi, dotsent A.G'afforov

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori, professor S.A.Karimov,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent X.Xayrullayev.

1-MA'RUZA

1.1. Til va uning umumiy tavsifi

1-§. Til kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy ong mahsuli sifatida yuzaga Kelgan moddiy, ma'naviy va madaniy boylklarning ifodasi bo'lgan murakkab tizimdir. Tilning tabiati, mohiyati, jamiyatda tutgan o'rnini, ichki mexanizmi va ishlash tamoyillarini ilmiy nazariy jihatdan idrok etishga intilish, uni ta'riflashdagi turlicha nuqtai nazarlar ifodasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, 1) til ijtimoiy ahamiyati e'tiboriga ko'ra: kishilar o'rtasidagi eng muhim aloqa quroli bo'lib, xabar yetkazish, saqlash va qabul qilish vositasidir; 2) ichki qurilish nuqtai nazaridan: til turli unsurlar va ularning o'zaro munosabatini ta'minlovchi qoidalar kombinatsiyasidir; 3) doimiy barqarorligi, yashovchanligi jihatidan: til jamiyat a'zolarining umumiy faoliyati mahsuli bo'lib, nutq tovushlarining doimiy muayyan ma'no doirasida birlashuvi asosida yuzaga chiquvchi hosiladir; 4) aloqa almashuv (kommunikatsiya) nazariyasiga ko'ra: til ma'no tashuvchi kodlar majmuyidir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, til bevosita kuzatishda berilmagan ijtimoiy hodisadir. U jamiyat a'zolarining ongida yashovchi, ular uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan hamda fikrni shakllantirish va uni nutq jarayoni asosida ifodalashga xizmat qiladigan unsurlar va bu unsurlarni o'zaro birikishi, bog'lanishini belgilovchi qonun-qoidalar yig'indisidan iborat murakkab sistemadir.

Nutq esa til tizimida mavjud birliklar va qoidalarining so'zlash qobiliyati asosida yakka shaxs tomonidan muayyan kommunikativ (xabar berish, xabar olish) maqsadni amalga oshirish uchun ro'yobga chiqarilishidir. Tilning umri uni yaratgan xalq umridek uzoq muddatli, xizmat doirasi keng, doimiy rivojlanib boyib boruvchi, hajmi o'lchovsizdir. Nutq esa umri qisqa, hajman chegarali bo'lib, monolog, dialog, polilog holatda, og'zaki va yozma shaklda hamda turli badiiy janrlarda (roman, she'r, drama) yuzaga chiquvchi hosiladir. Shunday qilib, til va nutq orasidagi dialektik aloqani quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Til bevosita kuzatishda berilmagan aloqa imkoniyati - nutq esa ushbu imkoniyatning voqelanishi, ro'yobga chiqishidir.
2. Til barcha uchun umumiy – nutq esa har bir kishining xususiy faoliyatidir.
3. Tilning faoliyat muddati cheksiz, uzoq – nutqning faoliyat muddati esa cheklangan, qisqa.

4. Tildan foydalanish imkoniyati makon va zamon bilan bog‘liq emas – nutq jarayoni esa muayyan makon va zamon bilan bog‘langan bo‘ladi.
5. Til birliklari miqdoran chegaralangan – nutq birliklari esa cheklanmagan, davomiy bo‘ladi.
6. Til barqaror (statik) hodisa – nutq esa doimiy harakatlanuvchi (dinamik) hodisadir.

Til va nutqqa xos bu kabi umumiy va xususiyliklarning mohiyatini ilmiy asosda o‘rganuvchi fan tilshunoslik fanidir. Tilshunoslik fani tarkiban fonetika, fonologiya, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, semasiologiya, leksikografiya, morfemika, grammatika kabi bir qancha mustaqil, ayni paytda, o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan bo‘limlardan tashkil topadi.

2-§. Dunyo tillari haqida ma’lumot. Kishilar til vositasida o‘z fikrlarini, his-tug‘ularini ifodalaydilar. Kishilik jamiyatining rivoji bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan til va uning ravnaqi ilm-fan, madaniyat, texnika taraqqiyotini ta’minlashda ham asosiy omil bo‘ladi. Jamiyat taraqqiyotini belgilovchi har qanday o‘zgarishlar, avvalo til tizimining lug‘at boyligida o‘z izini qoldiradi. Xususan, ilm-fan, texnika taraqqiyoti yoki jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar natijasida vujudga keladigan yangi narsa-buyumlar, tushunchalar tilning lug‘at boyligini yangilanishga olib keladi.

Hozir butun dunyoda 6 milliardga yaqin aholi mavjud bo‘lib, ular 3000 ortiq tilda so‘zlashadi. Shundan 200 tilda bir millionga yaqin, 70 tilda 5 milliondan ortiq, 13 tilda esa 50 milliondan ortiq kishi so‘zlaydi. Qolganlarining har birida bir milliondan oz kishi gaplashadi.

Ma’lum bir millatga mansub bo‘lgan xalqning nutqiy ehtiyoji uchun xizmat qiladigan til **milliy til deyiladi**. Xususan, o‘zbek tili shu millatga mansub bo‘lgan xalq ehtiyojiga xizmat qiladigan tildir. Yer yuzida milliy tillardan tashqari mamlakatlارaro va mintaqalararo ahdlashuv, shartnoma hamda bitimlarni rasmiylashtirishda ishlatiladigan **xalqaro tillar** ham mavjud. Ular jumlasiga ingliz, fransuz, nemis, ispan, rus, arab va xitoy kabi tillar kiradi.

3-§. Tillarining lingvistik tasnifi. 3.1. Geneologik tasnif. Dunyodagi tillarning ko‘pchiligi tarixan bir umumiy ildizga ega bo‘lib, ular fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarining yaqinligi, o‘xshashligiga ko‘ra muayyan guruhlariga ajratiladi. Tarixan bir umumiy ildizga ega bo‘lgan tillar qarindosh tillar hisoblanib, ular til oilasini tashkil etadi. Tillarning bunday guruhlanishi geneologik (qarindosh)

tasnif hisoblanadi. Jumladan, geneologik tasnifga ko'ra yer yuzida (hind-yevropa tillari, Semit tillari, xamit tillari, fin-ugor tillari, oltoy tillari va boshqalar) yigirmaga yaqin til oilasi mavjud bo'lib, ularning har biri, o'z navbatida, bir necha til turkumlariga bo'linadi. Masalan, dunyodagi eng yirik til oilalaridan biri bo'lgan hind-yevropa oilasi 12ta til turkumini o'z ichiga oladi. O'z navbatida, bu turkumlarning har biri bir nechta milliy tillardan tashkil topadi. Masalan, german turkumiga dat, shved, norveg, island, ingliz, golland, nemis, yangi yahudiy kabi milliy tillar kirsa, roman turkumiga esa fransuz, italyan, ispan, portugal, rumin, moldavan kabi milliy tillar mansubdir. Bunday turkumlarini tashkil etadigan tillarning ba'zilar o'lik til bo'lishi ham mumkin. Masalan, lotin tili roman turkumiga mansub bo'lgan o'lik tildir.

Shunday qilib, muayyan turkumga mansub bo'lgan tillar geneologik (qarindoshlik) jihatdan bitta asos tildan tarqalgan. Ma'lum bir milliy tillarning shakllanishida asos bo'lib, o'zi nutqiy aloqa vositasi sifatida ishlatilmaydigan til **bobo til** yoki **asos til** deyiladi. Masalan, qadimgi roman va german tillar turkumi hozirgi ingliz, fransuz va nemis kabi milliy tillar uchun bobo til hisoblansa, hozirgi barcha turkiy milliy tillar uchun qadimgi turkiy til bobo tildir.

Bundan tashqari, tillar iste'molda bo'lish tarixiga ko'ra tirik va o'lik tillarga bo'linadi. Ma'lum bir xalqning muomalada bo'lib turgan tili **tirik til** deyiladi. Masalan, hozirgi o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, ozor, turk, qaraqalpoq, tatar kabi tillar tirik tillardir. Bizgacha yozma manbalar orqali yetib kelgan, ammo ma'lum bir xalq tomonidan hozir nutqiy aloqa almashuvida faol ishlatilmaydigan til **o'lik til** deyiladi. Masalan, lotin tili, sanskrit (qadimgi hind) tili, qadimgi xorazm tili, qadimgi slaviyan tili va qadimgi turkiy tillar o'lik tillardir. O'lik tillarning paydo bo'lishida, asosan, qabila va urug'larning millat sifatida shakllana boshlashi hamda mustaqil milliy tillarning vujudga kelishi va taraqqiyoti asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Ko'pchilik xalqlarda bu jarayon eramizning XI asrida yuz bergan. Masalan, qadimgi turkiy qabila-urug'larning millatlarga, birlashishi ham shu davrga to'g'ri keladi.

3.2. Tillarning qiyosiy-tarixiy tavsifi. Tillarning tarixan qarindoshligi, umumiy va noo'xshash bo'lib qolgan xususiyatlari qiyosiy-tarixiy tahlil usuli asosida aniqlanadi. Masalan: fors-tojik, rus, ingliz, nemis, fransuz tillaridagi *modar, mat, mather, mutter, mere* so'zlarini hind-yevropa oilasidagi eng qadimgi lotin va sanskrit tillaridagi *mater\ mata* so'zlari bilan qiyoslanishi mazkur tillarning

qarindoshligidan dalolat beradi. Tillarning qiyosiy-tarixiy tahlil usuli tilshunoslikda **komparativistika** (lot. comparativus-qiyosiy) atamasi bilan ham yuritiladi.

3.3.Tillarning tipologik tasnifi. Tipologik tasnifga ko‘ra tillar to‘rt guruhga bo‘linadi:1) amorf tillar, 2) aggletinativ tillar, 3) flektiv tillar, 4) polisintetik tillar.

1.Amorf tillarda so‘zlar gapda bir-biri bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri birikib keladi, so‘zlar orasidagi sintaktik munosabat so‘z tartibi, urg‘u, yordamchi so‘zlar orqali ifodalanadi. Bunday xususiyatga ega bo‘lgan tillarga xitoy, tibit, birma tillarini kiritish mumkin. Amorf tillarning yana bir xususiyati shundaki, ularda aynan bir so‘z matnda har xil ma’noda va vazifada kelaveradi. Masalan, xitoycha *ige yuedi syusi-oylik dam olish* birikmasidagi *syusi* so‘zi aslida *dam olish, istirohat qilish* ma’nosidagi fe’l bo‘lib, birikmada ot ma’nosida kelgan. Mazkur so‘z boshqa bir o‘rinda, ya’ni *bir oz dam olish kerak* ma’nosidagi *ya o syusi isya* birikmada harakat bildiruvchi fe’l vazifasida ishlatilgan.

2.Aggletinativ tillarda har bir grammatik ma’no, odatda, alohida affiks bilan ifoda etiladi. Masalan, o‘zbek va boshqa turkiy tillarda ko‘plik, egalik, kelishik ma’nolarining alohida affikslar yordamida ifodalanishi (talaba-lar-imiz-dan) shular jumlasidandir. Aggletinativ tillarga oltoy oilasiga kiruvchi tillar hamda fin-ugor tillari, iberiy-kavkaz va dravid tillari kiradi.

3.Flektiv tillarda bidan ortiq grammatik ma’no, odatda, birgina ko‘rsatkich orqali ifodalanadi. Masalan, rus tilidagi *Эти книги сдают в библиотеку* gapida *эти книги* so‘zlari oxiridagi *у* qo‘shimchasi ikki xil grammatik ma’noni, ya’ni tushum kelishigi va ko‘plik ma’nolarini ifodalab kelgan. Shuningdek, *сдают* so‘zi oxiridagi **-ю** qo‘shimchasi mayl, zamon va shaxs-son ma’nolarini ifoda etish uchun xizmat qilgan.

4.Polisintetik tillarda butun bir gap bitta so‘z shaklida talaffuz qilinadi va yoziladi. Masalan, chukot tilida *Ты-ата-каа-нты-ркын* – shaklidagi birikma o‘zbek tilidagi *Men semiz bug‘ularni o‘ldirayapman* gapiga tengdir. Polisintetik tillarda qisqalik, ixchamlik yetakchilik qiladi.

4-§.Tilning ijtimoiy tavsifi. Umumxalq tili, milliy til va adabiy til tushunchalari tilning ijtimoiy taraqqiyot jarayonini o‘zida aks ettiruvchi terminlar bo‘lib, ular o‘rtasida o‘zaro uzviy bog‘liqlik bo‘lishi bilan bir qatorda, farqli tomonlar ham mavjud. Xususan, umumxalq tili va milliy til, hozirgi davr nuqtai nazaridan qaralganda, bir xil (sinonim) tushunchalardir. Shu bois tilshunoslikda ularning biri o‘rnida

ikkinchisini qo'llash hollari ham ko'p uchraydi. Biroq umumxalq tili til taraqqiyotining barcha bosqichini, ya'ni eng qadimdan hozirgacha bo'lgan davrini o'zida mujassamlashtiradi. Milliy til tushunchasi esa ana shu ko'p asrlik tarixning millat shakllangandan keyingi davrinigina ifodalaydi. Demak, umumxalq tili tushunchasi til tarixining barcha bosqichlariga xos tushuncha bo'lsa, milliy til tushunchasi muayyan millatning shakllangandan keyingi davrga xosligi bilan undan farqlanadi.

Umumxalq tili va milliy til doirasiga sheva va lahja (dialekt)lar, oddiy so'zlashuv tili, xalq tili, sotsial jargonlar, argolar hamda adabiy til kiradi. Umumxalq va milliy tillarning muhim tarkibiy qismi bo'lgan mazkur til shakllari ham o'zaro farqlanadi. Xususan, adabiy til umumxalq tilining yoki milliy tilning oliy kommunikativ (aloqa) shakli bo'lsa, sheva, lahja, oddiy so'zlashuv va boshqa til ko'rinishlari uning quyi shakli hisoblanadi. Ayni paytda ular adabiy tilning doimiy rivojini ta'minlovchi muhim ichki omil bo'lib xizmat qiladi. Ammo sotsial jargonlar va argolar bundan mustasno bo'lib, ular umumxalq tilining yoki milliy tilning inqirozga uchragan shakllaridir.

Adabiy til muayyan grammatik qonun va qoida me'yoriga kiritilgan til shaklidir. Adabiy tilning ikki xil ko'rinishi, ya'ni og'zaki va yozma shakli mavjud. Og'zaki shakl yozma shaklga nisbatan qadimiyroq bo'lib, u umumxalq tilining: 1) qayta ishlanish; 2) uslubiy tarmoqlanishi; 3) an'anaviy, ommaviy va odatiy qiyofa kasb etishi; 4) nutqiy va estetik ehtiyojlarga xizmat qilishi; 5) xalqchilligi; 6) nisbiy konservativligi; 7) ustdialektlilik kabi dastlabki me'yoriy asoslarga ega bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda qabila, urug' va ular ittifoqining hududiy chegaralangan shevalariga xos dialektal unsurlarning og'zaki ijod janrlari (dostonlar, ertak, qo'shiq, topishmoq, maqollar) vositasida qayta ishlanish muhim omil bo'ladi. Natijada umumxalq tili doirasida mahalliy dialektlardan ustuvor bo'lgan til shakli, ya'ni og'zaki poetik ustdialekt vujudga keladi. U umumxalq tili tizimidagi dastlabki adabiy shakl sifatida yozuv joriy etilgunga qadar amalda bo'lib, keyinchalik yozma tilning taraqqiyotiga asos sifatida xizmat qiladi. Yozuvning kashf etilishi va yozma tilning taraqqiyoti natijasida adabiy tilning amal qilish doirasi yana ham kengayadi, uning me'yoriy asosi qat'iy qoidalar vositasida takomillashib boradi. Og'zaki va yozma til shakllari o'rtasidagi tafovutlarning kamayishiga qulay imkoniyatlar tug'iladi. Bu jarayonni hozirgi o'zbek adabiy tili va boshqa milliy tillar misolida ko'rish mumkin. Zamonaviy adabiy tilning tez

sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida umumxalq tilida mavjud bo'lgan dialektal (lahjaviy) farqlar ham kamayib, dialektlarning amal qilish doirasi esa torayib boradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Tilshunoslik fani va uning maqsad, vazifalari haqida ma'lumot bering.
2. Turmushdagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnik o'zgarishlar avvalo tilning qaysi bo'limida o'z izini qoldiradi?
3. Milliy tillar va xalqaro tillar haqida nimalarni bilasiz?
4. Tirik va o'lik tillarni izohlab tushuntiring.
5. Til va nutqning umumiy va farqli tomonlarini tushuntiring.
6. Umumxalq tili va milliy til o'rtasida qanday umumiy hamda farqli jihatlar bor?
7. Tilning yuqori va quyi shakllariga xos farqlar nimalarda ko'zga tashlanadi?
8. Umumxalq tilining adabiy shaklga ega bo'lishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan dastlabki omillar haqida ma'lumot bering.
9. Yozma tilning ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
10. Adabiy tilning taraqqiyoti umumxalq tilining boshqa shakllariga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkin?
11. Tillarning geneologik tasnifida asosiy e'tibor nimaga qaratiladi?
12. Bobo til yoki asos til haqida ma'lumot bering.
13. Tillarning qiyosiy-tarixiy tavsifini tushuntiring.
14. Tillarning tipologik tahlili uning qaysi jihatini tekshiradi?
15. Flektiv va aggletinativ tillar o'rtasida qanday farq bor?

1.2. O'zbek adabiy tili

1-§. O'zbek adabiy tili va uning tarixiy bosqichlari. O'zbek tili dunyodagi qadimiy ildizga ega bo'lgan tillardandir. U qadimgi oltoy tillar oilasining turkiy guruhiga kiradi. Oltoy tillar oilasi birgina turkiy tillar guruhidan iborat bo'lmay, hozirgi yapon, koreys, manjur, to'ngus, mo'g'ul tillarini ham o'z ichiga oladi. Turkiy tillar guruhi esa 24 ta milliy tilni o'z tarkibiga oladi.

Yagona umumxalq tilining taraqqiyot bosqichlari va turli yozuv tizimlari bilan adabiy tilning mustahkam aloqasini nazarda tutib, hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini uch asosiy davrga bo'lish mumkin: 1) qadimgi turkiy til (bu davr o'z navbatida eng qadimgi turkiy

til 6-asrgacha va qadimgi turkiy til 6-10 asrlardan iborat ikki bosqichga bo'linadi); 2) eski o'zbek tili; 3) hozirgi o'zbek tili.

1. Qadimgi turkiy til eramizning V-XIII asrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston va Sibir hududlarida topilgan yozma yodgorliklar turkiy xalqlarning qadimdanoq o'z madaniyati va adabiy tiliga ega bo'lganligidan guvohlik beradi. Bu adabiy til o'zbek xalqi hamda hozirgi turkiy millatlarning qadimgi umumiy adabiy tili bo'lib, tilshunoslikda u "umumturkiy adabiy til" nomi bilan ham yuritiladi. Qadimgi turkiy adabiy tilning eng nodir namunalari "O'rxun-Enasoy", "Uyg'ur" bitiklari orqali, shuningdek, turkiy xalqlarning ilk yozma dostoni hisoblangan Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" va Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul haqoyiq" asari hamda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asoschilaridan biri bo'lgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari orqali bizgacha yetib kelgan. Mazkur davr adabiy tiliga xos ayrim ma'lumotlarni turkiy xalqlar o'rtasida qadimdanoq mashhur bo'lgan "Alpomish", "Go'ro'g'li" singari umumturkiy asosli dostonlarda ham uchratish mumkin.

Qadimgi yozma manbalar tahlili umumturkiy adabiy til negizida turkiy milliy tillarning shakllanganini tasdiqlasa ham, ularning hozirgi turkiy tillarning birortasiga to'la mos kelmasligini, aksincha, bu tillarning deyarli har biriga xos til unsurlari mavjudligini ko'rsatadi. Shu bois bu tilni bobo til sifatida e'tirof etish mumkin. Qadimgi yozma manbalar, yuqoridagilardan tashqari, XI asrga kelib millatlarga ajrala boshlagan turkiy xalqlarning qadimdanoq o'ziga xos umumiy madaniyati, san'ati, adabiyoti, yozuvi va adabiy tiliga ega bo'lganini dalillaydi. Shuningdek, bu manbalar XIV asrga kelib turkiy milliy tillar shakllanib bo'lgach, qadimgi turkiy adabiy tilning "o'lik" tillar qatoridan o'rin olganini ham ko'rsatadi. Shunday qilib, XI - XIII asrlarda ko'pgina hozirgi turkiy tillar qatorida o'zbek tili ham o'zining milliy qiyofasiga ega bo'ladi.

2. Eski o'zbek adabiy tili XIV asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Milliy adabiy tilining dastlabki namunalari sifatida Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Durbekning "Yusuf va Zulayho", Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy kabi mumtoz adabiyot vakillari qalamiga mansub asarlar tilini qayd etish mumkin. Bu davr adabiy tilining rivojida, Alisher Navoiyning hissasi nihoyatda salmoqli-dir. Xususan, Navoiy o'zining dunyoga mashhur durdona asarlari bilan o'zbek adabiy tilini stilistik nuqtai nazardan rivojlantirgan bo'lsa, "Muhokamat-ul lug'atayn" asari bilan o'zbek adabiy tilini, uning badiiy

uslubini ilmiy - nazariy jihatdan asoslab berdi. Alisher Navoiyning buyuk xizmatlari shunda ham ko'rinadiki, u ona tilining ichki imkoniyatlaridan keng foydalanish masalasini o'rta qo'ygan holda, birinchi bo'lib adabiy tilni boshqarish muammosiga diqqat qaratdi va uni o'z zamonasi talabi asosida yuqori darajada hal qila oldi. Shu bois Navoiy asoslagan adabiy til uning izdoshlari tomonidan keyingi asrlar davomida ham izchil rivojlantirib borildi. Xususan, Navoiy asarlari yuzasidan «Badoi al-lug'at», «Sanglox», «Lug'ati atrakiya», «Abushqa» (eski o'zbekcha-usmonli turkcha) kabi ko'plab lug'atlarning yaratilgani, hamda Navoiydan so'ng yashagan shoirlar ijodida, hatto mumtoz she'riyat yo'lida yaratilgan zamonaviy shoirlar ijodida ham ana shu an'ana davom etib kelayotgani shundan dalolat beradi.

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili o'tgan asrning boshlaridan hozirgi kungacha ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida keng amal qilib kelayotgan tildir. Shuni ham ta'kidlash lozimki, milliy adabiy til va umuman adabiy til tushunchalari o'rtasida o'zaro uzviylik bo'lsa ham, ular o'ziga xos tomonlarga egaligi bilan farqlanadi. Chunki milliy adabiy til miliylikkacha bo'lgan adabiy til zaminida shakllanadi. Masalan, o'zbek milliy adabiy tilining tarkib topishida umumturkiy adabiy til asos bo'lgan. Bu adabiy tilning "o'zbek" nomi bilan yuritilishi o'tgan asrning boshlariga to'g'ri kelsa ham, unga qadar o'zbek tili "turkiy", "chig'atoy", "sart", "xoqoniy turkiy" singari xilma-xil nomlarga ega bo'lgan holda amalda bo'lgan. Shunday qilib, milliy til (umumxalq tili)ning me'yoriylashgan grammatik qoidalarga bo'ysundirilgan, qayta ishlangan shakli adabiy til deb yuritiladi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud. Og'zaki shakl nisbatan qadimiyroq bo'lib, u nutq tovushlari, ohang, urg'u kabi orfoepik (grekcha "to'g'ri" va "nutq" tushunchalaridan iborat) me'yoriy vositalarga asoslanadi va kishilar o'rtasida bevosita aloqa o'rnatish uchun xizmat qiladi. Adabiy tilning yozma shakli esa orfografik, punktuatsion, uslubiy qonun - qoidalarga qat'iy amal qiluvchi til shaklidir. Zero, yozma shaklda nutq bo'laklari: xatboshi va gaplar hamda ularning tarkibi turli xil tinish belgilari vositasida ajratib ko'rsatiladi. Yozma shakl til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida joriy etilgan bo'lib, u ma'lum makon va zamon oralig'ida aloqa o'rnatish quroli hisoblanadi. O'zbek adabiy tili o'zining dialektal asosiga ko'ra qarluq (chigil-uyg'ur) lahjasiga mansub Toshkent va Farg'ona hamda shu kabi markaziy shahar shevalariga tayanadi. Jumladan, adabiy til

fonetik jihatdan Toshkent shahar shevasiga, morfologik jihatdan esa Farg‘ona shevasiga asoslanadi.

O‘zbek adabiy tili mustaqillikdan so‘ng rasmiy ravishda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1989-yil 21- oktyabrda bo‘lib o‘tgan Sessiyasida davlat tili sifatida e‘lon qilindi. Ana shu sanadan boshlab uning amal qilish doirasi tobora kengayib bormoqda. Xususan, uning leksik, grammtik va fonetik imkoniyatlaridan ma‘lum maqsadlarga muvofiq tarzda foydalanish ilmiy, rasmiy-idoraviy, publisistik badiiy, so‘zlashuv singari funksional uslublarning ravnaqi orqali ko‘zga tashlanadi.

2-§.O‘zbek tilining asos lahjalari. O‘zbek milliy tili ko‘p lahjali tillardan hisoblanadi. Bu hol uning murakkab rivojlanish sharoiti va etnik jihatdan xilma-xilligi bilan izohlanadi. Jumladan, uning dialektal asosini 1) qarluq; 2) qipchoq; 3) o‘g‘uz lahjalari tashkil etadi. Bu lahjalarning har biri ko‘plab shevalar birligidan tashkil topadi. Boshqacha aytganda, bir–biriga yaqin bo‘lgan shevalar yig‘indisi lahja yoki dialekt deyiladi. Lahja yoki shevalar adabiy tilning muhim ichki manbai bo‘lsa ham, ular faqat og‘zaki shaklga egaligi hamda fonetik, leksik va grammatik jihatdan o‘ziga xosligi bilan adabiy tildan farqlanadi. Chunki shevalar ma‘lum bir hududda istiqomat qiluvchi kishilarning o‘zaro og‘zaki nutqiy aloqasini ta‘minlovchi vositadir. Shu bois ularning ishlatilish doirasi adabiy tilga nisbatan cheklangan bo‘ladi. Bu cheklanganlik lahjalarning quyidagi kabi o‘ziga xos fonetik morfologik va leksik belgilarining hududiy chegaralanishi misolida ham ko‘zga tashlanadi:

1.Qarluq lahjasi, asosan, markaziy shahar (Farg‘ona, Toshkent, Andijon, Namangan kabi viloyat va shaharlar) shevalari birligidan tashkil topgan bo‘lib, adabiy tildan quyidagicha farqlanuvchi belgilarga ega:

1) fonetik jihatdan farqlanadi: a) so‘z oxiridagi **k** undoshi **y** tarzda talaffuz qilinadi: *bilak-bilay, terak-teray, kerak-keray*; b) adabiy tildagi **a** unlisi o tarzida talaffuz qilinadi: *aka-oka, katta-kotta, bahodir-bohodir*;

2) leksik jihatdan farqlanadi: *qalampir-garmdori, narvon-shoti, hech-jilla, hovli-eshik*;

3) morfologik jihatdan farqlanadi: a) hozirgi zamon davom fe‘li –yap o‘rnida –vot\–ut qo‘shimchalari ishlatiladi: *kelayapti-kelvotti, borayati-borutti*; b) qaratqich kelishi –ning o‘rnida tushum kelishi qo‘shimchasi –ni|-pi|-ri|-zi kabi shakllarda ishlatiladi: *daraxtlarning|daraxtlarni*

bargi, bizning | bizzi maktab, bahorning | bohorri havosi, gapning\ gappi tahlili; .

Qipchoq lahjasi, asosan, o'zbekistonning Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarining qishloq shevalari birligidan iborat bo'lib, o'zbek adabiy tilidan quyidagicha belgilariga ko'ra farqlanadi:

1) fonetik jihatdan: a) ba'zi shevalarda **y** undoshi o'rnida **j** tovushi ishlatiladi: *yo'l-jo'l, yomg'ir-jovmir*; b) so'z oxiridagi **g'** undoshi **v** tovushi bilan almashtiriladi: *tog'-tov, sog'-sov, og'moq-ovmoq*; v) so'z oxirida **q, k** undoshlari tushiriladi: *sariq-sari, kichik-kichchi*.

2) leksik jihatdan: *mushuk-pishak, do'ppi-qalpoq, ishkomb-voyish*.

3) morfologik jihatdan: a) hozirgi zamon davom fe'li –yap||yotir o'rnida –jatir||votir qo'shimchasi ishlatiladi: *borayapti, borayotir-barajati, yozayapti-jazavotir*; b) tushum kelishigi –ni o'rnida –di/-ti ishlatiladi: *uyni, kitopni-uydi, kitapti*.

O'g'uz lahjasi janubiy Xorazm shevalari birligidan tashkil topgan bo'lib, adabiy tildan quyidagicha farqlanadi:

1) fonetik jihatdan: a) so'z boshidagi **t** tovushi **d, k** tovushi esa **g** tarzda talaffuz qilinadi: *til-di:l, tog'-da:g', keldi-galdi, ko'z-go'z*; b) unlilar qisqa va cho'ziq talaffuz etilishi bilan farqlanadi: *ot-at (hayvon) // a:d (ism) yoz-yaz (fasl) // ya:z (yozmoq)*;

2) leksik jihatdan: *norvon-zangi, do'ppi-tahiya, ustara-pakki, tog'a-doyi, rayhon-nazvoy, ship-patik*;

3) morfologik jihatdan farqlanib, qaratqich kelishigi –ing, jo'nalish kelishigi –a tarzda ishlatiladi: *Hazaraspning olmasi- Hazaraspning almasi, bolamga-balama, otamga-atama*.

Shuni ham qayd etish lozimki, shevalarning bu kabi o'ziga xos xususiyatlari adabiy tilning matbuot, radio va televideniye, maktab va maorif muassasalari orqali ta'siri asosida asta-sekin yo'qolib bormoqda.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Oltoy tillar oilasi qaysi til guruhlaridan tashkil topgan va ular o'rtasidagi qanday o'xshashliklarni bilasiz?
2. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlari haqida ma'lumot bering.
3. O'zbek adabiy tili va umummilliy tilning dialektal asoslari haqida ma'lumot bering.
4. Dialkt (lahja), sheva atamalariga izoh bering.

5. O'zbek tilining shevalari o'rtasidagi lingvistik tafovutlar tilning qaysi sathlarida ko'zga tashlanadi?

ADABIYOTLAR

1. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Ўзбек тили. Т., «Ўйитувчи» 1978.
2. Ш. Шоабдуракмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, , Х.Дониёров Ќозирги ўзбек адабий тили. Т., «Ўйитувчи» 1980.
3. М.Ирсљулов Тилшуносликка кириш. Т., «Ўйитувчи» 1992.
4. А.Баскаков, А. Содильов, А.Абдуазизов Умумий тилшунослик. Т., «Ўйитувчи» 1981.
5. Ќ.Неъматов, О.Бозоров Тил ва нутљ. Т., «Ўйитувчи» 1993.
6. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раќматуллаев Ќозирги ўзбек адабий тили.. 1-љисм. Т., «Ўйитувчи» 1979.
7. А.Мухторов, У.Санаљулов Ўзбек адабий тили тарихи. Т., «Ўйитувчи» 1995.
8. Н. Jamolxonov Hozirgi o'zbek adabiy tili. Т., "Talqin" 2005.

2-MA'RUZA

2.1. Fonetika

Fonetika - grekcha phone "tovush" so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganadigan bo'limidir. O'zbek adabiy tili fonetikasi shu tildagi fonemalar tizimini, ularning nutq jarayonida hosil bo'lishini, aytilishi (artikulyatsiya) va eshutilishini (akustika) tovush o'zgarishlarini, so'z va morfemalarning ma'nolarini ajratishdagi ahamiyati kabilarni tekshiradi. Shuningdek, mazkur bo'limda bo'g'in va urg'u singari tilning fonetik tarkibi bilan bevosita bog'liq bo'lgan hodisalar ham o'rganiladi. Shunga ko'ra fonetika, bir tomondan, tilshunoslikning fonologiya, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, dialektologiya (shevashunoslik), grammatika bo'limlari bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, fizika (akustika bo'limi bilan) va fiziologiya sohalari bilan aloqadordir.

1-§.Fonetikaning bo'limlari. Tilning moddiy tayanchi bo'lgan nutq tovushlarini qiyosiy va tarixiy jihatdan, hozirgi holati nuqtai nazardan, texnik-tajriba asosida o'rganish mumkin. Shunga ko'ra fonetika quyidagi qismlarga ajratiladi.

1.Umumiy fonetika. Bu bo'limda qarindosh va noqardosh tillarning fonetik tizimiga oid ilmiy xulosalar, fonetikaning tarkibi, nutq tovushlari va ularning turlari, ulardagi har xil o'zgarishlar xususida umumiy ma'lumot beriladi.

2.Tarixiy fonetika. Bunda muayyan bir tilning fonetik tizimidagi taraqqiyot va o'zgarishlar, xususan, ba'zi tovushlarning iste'moldan chiqishi yoki yangi tovush va tovush variantlarining yuzaga kelish sabablari tekshiriladi. Mazkur masalalar shu tilda so'zlashuvchi xalq tarixi bilan bog'liq holda o'rganiladi.

3.Qiyosiy fonetika. Qiyosiy fonetikada bir necha qarindosh tillar lahja va tarixiy yozma manbalarining tovush tizimlari o'zaro qiyoslash asosida o'rganiladi. Shunga ko'ra qiyosiy fonetika bir tomondan, umumiy va tavsifiy fonetika materiallariga, ikkinchi tomondan, tarixiy fonetika materiallariga asoslanadi.

4.Tavsifiy fonetika. Bunda muayyan zamonaviy tilning fonetik tizimiga xos birliklarning (unli, undosh tovushlar va turli fonetik hodisalarning) hozirgi holati o'rganiladi. Shuningdek, mazkur bo'limda nutq tovushlarining fiziologik (tovush hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolarining faoliyati), akustik (eshitilish holati) va lingvistik (so'z ma'nolarini farqlash xususiyati) xususiyatlari, ularning kombinator, pozitsion variantlariga xos o'zgarishlar ham o'rganiladi.

5.Eksperimental fonetika. Nutq tovushlari maxsus asboblarda yordamida texnik-tajribalar o'tkazish orqali o'rganiladi. Bunda har bir fonetik birlik haqidagi ma'lumot o'zining aniqligi, obyektivligi bilan ajralib turadi.

Fonetikaning yuqorida sanab o'tilgan turlari alohida-alohida tadqiq etilmaydi, balki ular uzviy aloqadorlik asosida tekshiriladi. Xususan, tarixiy fonetik tahlil asosida to'plangan ma'lumotlar qiyosiy yoki tasviriy fonetik tahlil uchun ham qimmatli manba bo'lishi mumkin. Tilning zamonaviy(sinxron) fonetik tarkibini tadqiq etishda esa, asosan, tasviriy fonetikaga tayaniladi.

2-§. Tovush va fonema. Nutq tovushlari, ya'ni fonlar til uchun moddiy tayanch sanaladi, chunki inson nutqiy tovushlar tizimiga asoslanadi. Zero, til tizimidagi barcha so'zlar, iboralar, gaplar, umuman, nutqiy jarayon ana shu tovushlar vositasida shakllanadi. Shuning uchun ham nutq tovushlari biror jismning tebranishi natijasida hosil bo'ladigan fizik tovushlardan (masalan, dutor torining tebranishi) va tabiatda uchraydigan boshqa tovushlardan ham, avvalo, nutqiy aloqa qilish vositasi ekanligi hamda fonema sifatida so'z ma'nolarning farqlashga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Shunday ekan, tovushlarni nutqning eng kichik, bo'linmaydigan fonetik birligi deb tushunamiz. So'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik til birligi esa fonema deb ataladi. Shunday qilib, fonemalar nutq a'zolari

yordamida hosil qilingan tovushlarning andozalari bo‘lib, ular psixik-akustik obrazlar sifatida kishilar xotirasida yashaydi. So‘zlovchi mazkur psixik-akustik obrazlar asosida nutq a‘zolarini harakatga keltiradi va fonemalarning nutqiy timsoli bo‘lgan tovushlarni hosil qiladi. Masalan, *qol - qil - qo‘l* so‘zlari tarkibidagi *o, i, o‘* unililari, *bor-bosh-bog‘-boy-bol* so‘zlari tarkibidagi *r, sh, g‘, y, l* tovushlari mazkur so‘zlarning ma‘no jihatidan farqlanishiga xizmat qiluvchi fonemalardir. Ayni paytda, mazkur so‘zlar tarkibidagi har bir unli va undosh fonema nutq a‘zolarining artikulyatsion - akustik faoliyati mahsuli sifatida vujudga kelgan tovushlardir. Ana’naga ko‘ra nutq tovushlari deb yuritiluvchi fonlar tilshunoslikning fonetik satxiga, fonemalar esa fonologik satxiga daxldorligi nuqtai nazaridan ham o‘zaro farqlanadi.

So‘z tarkibida ma‘no farqlash uchun xizmat qilmaydigan nutq tovushlari fonema variantlari hisoblanadi. Masalan *qo‘l, o‘rtoq, g‘o‘za* so‘zlarida til orqa o‘ fonemasi, *o‘rdak, o‘rik, to‘r* so‘zlarida esa til oldi o‘ fonemasi qatnashmoqda. Lekin har ikki holatda ham o‘ fonemasi ma‘no farqlash uchun xizmat qilayotgani yo‘q. Ana shunday tovushlarni fonemaning variantlari yoki **allafonlar** deb atash mumkin.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, fonema o‘z ijtimoiy vazifasiga ko‘ra harf (grafema)dan farq qiladi. Zotan, harf fonemaning yozuvdagi shartli belgisidir. Shu bois fonema harfga nisbatan faoliyat doirasining kengligi, bo‘yoqdorligi, ya’ni so‘zlashuvda turli ma‘no nozikliklarni ifodalay olishi va nihoyat, fonema til birligi, harf esa yozuv birligi ekanligi bilan tubdan farq qiladi. Harf fonemadagi bu nutqiy bo‘yoqlarning bir qismini shartli ravishda ifodalaydi. Masalan, uch (raqam), uch (uchmoq), uch (igna uchi) so‘zlaridagi u fonemasi aynan bir xil emas, ma’lum darajada farqlanadi. Biroq ular yozuvda bitta harf (belgi) bilan ifodalanaveradi.

4-§. Nutq a‘zolari va ularning vazifalari. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan a‘zolar nutq a‘zolari deb ataladi. Nutq a‘zolariga ko‘krak qafasi, o‘pka, kekirdak, tovush paychalari, tanglay, kichik til, og‘iz bo‘shlig‘i, til, jag‘lar, tishlar, lab, bo‘g‘iz bo‘shlig‘i, burun bo‘shlig‘i kabilar kiradi. Nutq a‘zolarining jami nutq apparati deyiladi.

Nutq tovushlarini hosil qilish murakkab tabiiy-fizialogik jarayon bo‘lib, bunda markaziy nerv tizimi nutq a‘zolarini harakatga keltiradi va bevosita boshqarib turadi. Nutq tovushlarining talaffuz jarayoni quyidagi uch bosqichga asoslanadi:

1. Talaffuz jarayonida o'pkadan chiqadigan havo oqimi nafas yo'li orqali bo'g'izga kelib, u yerda joylashgan tovush paychalarini tebratadi va un hosil qiladi. Masalan: *a, i, o, o', e, u* kabi unli fonemalarning tovush tiplari ana shunday fiziologik jarayon mahsulidir.

2. Bo'g'iz orqali o'tgan havo oqimi og'iz bo'shlig'iga kelganda, til va tanglay yoki lab vositasida hosil qilingan to'siqqa duch keladi hamda shovqin paydo bo'ladi. Masalan: *b, d, t, z, s, k, g'* kabi undosh fonemalarning nutqqa ko'chishi ana shu shovqin asosida yuzaga chiqadi.

3. O'pkadan chiqadigan havo oqimining og'iz bo'shlig'iga kelganda til yoki lab orqali hosil qilingan to'siqqa urilib portlash hamda bir qism havo oqimining burun bo'shlig'idan sirg'alishi natijada *m, n, ng* singari (sonor) ovozdor undoshlar hosil bo'ladi.

Nutq a'zolari tovush hosil qilish jarayonida turlicha harakat yoki holatda bo'ladi. Chunonchi, pastki jag'ning turlicha harakati natijasida og'iz bo'shlig'i keng yoki tor holatga o'tib turadi, bu esa ayrim tovushlarning hosil bo'lishini, (masalan *a, i* kabi) ularning aniq talaffuz etilishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham og'izni katta ochgan holda u tovushini hosil qilib bo'lmaganidek, og'izni tor ochish orqali a unlisini ham hosil qilish mumkin emas.

Og'iz bo'shlig'ida joylashgan nutq a'zolaridan eng faoli tildir. Uning yuqori va pastki tanglay oralig'idagi harakatini aniq tasavvur etish uchun ularning har biri alohida guruhlariga ajratiladi: til oldi, til o'rta, til orqa, chuqur til orqa kabi. Shuningdek, tilning og'iz bo'shlig'ida gorizontaal va vertikal holatiga ko'ra ham bir necha guruhlarga ajratish mumkin:

Tilning oldinga - milkka va teskari harakati gorizontaal harakat bo'lib, bunday harakat a) til oldi va b) til orqa harakat deb nomlanadi; tilning yuqori tanglayga ko'tarilishi va pastga tushishi esa vertikal harakat bo'lib, bu harakat uch guruhga bo'linadi: a) yuqori; b) o'rta; v) quyi.

Nutq a'zolarining tovush talaffuzi jarayonidagi turlicha harakati va holati artikulyatsiya deyiladi.

Tovush hosil qilishda ma'lum bir nutq a'zosi yoki uning biror qismi faol ishtirok etadi. Masalan: *b, p* tovushlarini hosil qilishda lablar, *d, t, z* undoshlarini hosil qilishda tilning oldingi qismi orqa qismi faol ishtirok etadi. Demak, *b, p* tovushlarining artikulyatsiya o'rni lablar, *d, t, k* undoshlariniki esa tildir.

Nutq a'zolari tovush hosil bo'lish jarayonida bir-biri bilan jipslashishi va bu jipslashgan nutq a'zolariga havo oqimining kelib

urilishi natijasida portlashi (masalan *d, t, k, b* kabi) yoki bir-biriga yaqinlashib tor oraliq hosil qilgan nutq a'zolari orasidan havo oqimining o'tishi (masalan *s, sh, z, f* kabi) sababli sirg'alishi mumkin. Tovush hosil qilish paytida havo oqimining sirg'alib yoki portlab o'tishi artikulyatsiya usuli deb ataladi. Demak, *d, t, b* undoshlari artikulyatsiya usuliga ko'ra portlovchilar *z, s, sh*, undoshlari esa sirg'aluvchilardir.

Nutq tovushlari artikulyatsiya jarayonida ishtirok etadigan a'zolari faol va nafaol turlarga bo'lib o'rganamiz:

1. Faol nutq a'zolari: til, kichik til, lab, tovush paychalari, pastki jag'lar, yumshoq tanglay. Bu a'zoldan eng faoli til, lab va tovush paychalaridir.

2. Nafaol nutq a'zolari: yuqori jag', kekirdak, qattiq tanglay, burun, tishlardir.

4-§. Nutq tovushlari tasnifi. Nutq tovushlarini tasnif etishda bo'g'iz bo'shlig'ida joylashgan tovush paychalarining tebranishidan hosil bo'ladigan ovozning hamda og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladigan shovqinning ahamiyati kattadir. Shunga ko'ra, ular ikki turga ajratiladi: 1) unli tovushlar; 2) undosh tovushlar.

Unli tovushlar faqat ovoz (un) ishtirokida hosil bo'lib, ularni talaffuz qilish jarayonida o'pkadan chiqadigan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Masalan, *o, a, i* kabi. Shuning uchun unli tovushlarda ohangdorlik kuchli bo'ladi. Har bir til o'ziga xos unlilar tizimiga ega. Tildagi unlilar tizimi **vokalizm** deyiladi. Vokalizm - lotincha *vokalis* so'zidan olingan bo'lib, unli (ovozdor) demakdir.

Undosh tovushlar o'pkadan chiqadigan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrashi natijasida yuzaga keladi. Bunday tovushlar faqat shovqindan yoki ovoz hamda shovqindan iborat bo'lishi mumkin. Tildagi undoshlar tizimi **konsonantizm** deb ataladi. Bu termin inglizcha *konsonantism* so'zidan olingan bo'lib, undoshlar tizimi demakdir.

5-§. Unli tovushlar tasnifi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 unli fonema bor: *a, o, i, e, o', u*. Ular quyidagicha tasnif qilinadi: 1) tilning gorizontal harakatiga ko'ra; 2) tilning vertikal harakatiga ko'ra; 3) lablarning ishtirokiga ko'ra.

1. Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unlilar ikkiga bo'linadi:

a) til oldi yoki oldingi qator unlilar: *i, e, a*;

b) til orqa yoki orqa qator unlilar: *u, o', o*

Bunday bo‘linishning sababi shundaki, til oldi unlilari talaffuz qilinganda tilning oldingi qismi faolroq harakatga keladi. Til orqa unlilarni talaffuz qilganda esa, tilning orqa qismi harakatga kelib, ko‘pincha yumshoq tanglay tomon yo‘naladi.

2. Tilning vertikal harakatiga ko‘ra unlilar uchga bo‘linadi:

a) yuqori unlilar (tor) unlilar: *i, u*;

b) o‘rta (o‘rta keng) unlilar: *e, o*’;

v) quyi (keng) unlilar: *a, o*.

Unli tovushlarning tilning vertikal harakatiga ko‘ra tasnifida tilning tanglayga tomon ko‘tarilishi va tushishi, og‘izning ochilishi darajasi hisobga olinadi. Chunonchi, *i, u* tovushlarini hosil qilishda til tanglayga yaqin turadi, shuning uchun og‘izning ochilish darajasi tor bo‘ladi; *a, o* tovushlarini hosil qilishda esa til tanglaydan ancha uzoqlashadi (quyida turadi), shuning uchun og‘izning ochilish darajasi ham keng bo‘ladi; *e, o*’ tovushlarini hosil qilishda til va tanglay o‘rtasidagi oraliq o‘rtaga bo‘ladi, ya’ni tor ham emas, keng ham emas. Shunga ko‘ra, og‘izning ochilishi ham o‘rtacha keng darajada bo‘ladi.

3. Lablarning ishtirokiga ko‘ra unlilar ikkiga bo‘linadi: 1) lablangan unlilar: *o’ , u, o* ; 2) lablanmagan unlilar: *a, i, e*.

Lablangan unlilarni talaffuz qilishda lablar faol ishtirok etadi, ya’ni ular oldinga intilib, doira shaklida bo‘ladi. Lablanmagan unlilar talaffuzida esa, lablarning ishtiroki lablangan unlilar artikulyatsiyasiga nisbatan nofaolroq bo‘ladi.

Unli tovushlarning tasnifi

Tilning vertikal harakatiga ko‘ra	Tilning gorizontal harakati va lablarning ishtirokiga ko‘ra	
	Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
Yuqori(tor) unlilar	i	u
O‘rta (o‘rta keng) unlilar	e	o‘
Quyi (keng) unlilar	a	o

6-§. Undosh tovushlar tasnifi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida 24 ta undosh tovush bor: *b, v, g, d, j* (joy so‘zidagi kabi) *j* (j: jurnal so‘zidagi kabi) *z, y, k, l, m, n, ng* (tong so‘zidagi kabi) *p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g, h*.

Undosh tovushlar un paychalarining harakati (taranglashish) holatiga va ogʻiz boʻshligʻining qayerida toʻsiqqa uchrashiga, faqat shovqindan iborat boʻlishi yoki ovozning shovqinidan ustunligiga qarab bir-biridan farqlanadi va shunga koʻra quyidagicha tasniflanadi: 1) hosil boʻlish (artikulyatsiya) oʻrniga koʻra; 2) hosil boʻlish (artikulyatsiya) usuliga koʻra; 3) ovoz va shovqinning ishtirokiga koʻra; 4) tovush paychalarining ishtirokiga koʻra.

Hosil boʻlish oʻrniga koʻra undoshlar uch asosiy guruhga boʻlinadi: 1) lab undoshlari; 2) til undoshlari; 3) boʻgʻiz undoshi.

1. Lab undoshlari bevosita lablar ishtirokida hosil boʻladigan tovushlar boʻlib, ularga *b, p, m, v, f* undoshlari kiradi. Bu undoshlarning hosil qilishda lablar bir-biriga jipslashadi. Baʼzilari talaffuzida esa yuqori lab pastki tishlar bilan jipslashadi. Shunga koʻra, lab undoshlari, oʻz navbatida, 2 guruhni tashkil etadi: 1) lab-lab undoshlar: *b, p, m, v, f* (kuyov, pufak soʻzlarida); 2) lab-tish undoshlari: *v, f* (vazifa, fursat kabi oʻzlashma soʻzlarda uchraydi).

2. Til undoshlari bevosita til ishtirokida hosil boʻladigan tovushlar boʻlib, ularga quyidagilar kiradi: *g, d, j* (vijdon soʻzidagi kabi) *j*, (joʻja soʻzidagi kabi) *z, y, k, l, n, ng* (ong soʻzidagi kabi) *r, s, t, x, ch, sh, q, gʻ* (jami 18 ta).

Bu undoshlar tilning qaysi qismida hosil boʻlishiga koʻra bir-biridan farqlanadi. Masalan *d, j, n* undoshlari tilning old qismi bilan tish va milkar orasida; *k, g* kabi undoshlar tilning orqa qismi bilan yuqori tanglay oʻrtasida; *y* undoshi tilning oʻrta qismi bilan yuqori tanglay oʻrtasida hosil boʻladi. Shunga koʻra, til undoshlari quyidagi 4 guruhga boʻlinadi:

- 1) til oldi undoshlari: *d, j, z, l, n, r, s, t, ch, sh*
- 2) til oʻrta undoshi: *y*
- 3) til orqa undoshlari: *k, g, ng* (jang soʻzidagi kabi)
- 4) chuqur til orqa undoshlari: *q, gʻ, x*.

3. Boʻgʻiz undoshi bitta *h* tovushidan iborat boʻlib, u boʻgʻiz boʻshligʻida un paychalari oʻrtasidagi tor oraliqda hosil boʻladi.

Undoshlarning hosil boʻlish oʻrniga koʻra tasnifi

Lab undoshlari		Til undoshlari				Boʻgʻiz undoshi
Lab-lab	Lab-tish	Til oldi	Til oʻrta	Sayoz til orqa	Chuqur til orqa	

b, p, m	v, f	d, t, j, dj, z, l, n, r, s, ch, sh	y	k, g, ng	q, g', x	h
------------	------	---------------------------------------	---	----------	----------	---

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar uch guruhga bo'linadi:1) portlovchilar; 2) sirg'aluvchilar; 3) portlovchi-sirg'aluvchilar.

1. Portlovchi undoshlar hosil bo'lishda havo oqimining portlash va portlash bilan bir qatorda qisman sirg'alishi kuzatish mumkin. Maslan: *b, p* undoshlari hosil bo'lishda havo oqimi ikki lab vositasida hosil qilingan to'siqqa ma'lum zarb bilan urilib portlashidan vujudga kelsa, *ch, j* undoshlarining hosil bo'lishida havo oqimi portlash bilan bir qatorda qisman sirg'alishni ham sezish mumkin. Shuning uchun ham portlovchi undoshlar hosil bo'lishdagi to'liq va to'la bo'lmagan portlashni e'tiborga olgan holda ularni quyidagi 2 guruhga ajratish mumkin:

1) sof portlovchilar: *b, g, d, k, t, q*;

2) qorishiq (affrikat) portlovchilar: *ch (tch), j (dj)*.

2. Sirg'aluvchi undoshlar ikki nutq a'zosining o'zaro yaqinlashish va havo oqimining ana shu nutq a'zolari tor oralig'idan sirg'alib o'tish orqali hosil bo'ladi. Masalan, havo oqimining ikki lab tor oralig'idan sirg'alib o'tishi orqali *v, f* undoshlari; til bilan yuqori milk oralig'idan oqimining sirg'alib o'tishi orqali *j* (jurnal) *z, s, sh* undoshlari; tilning o'rta qismi va yuqori tanglay oralig'idan sirg'alib o'tishi orqali *y* undoshi; tilning orqa qismi va yuqori tanglayning orqa qismi oralig'idan sirg'alib o'tishi orqali *g', x*; bo'g'izdagi un paychalari orasidan sirg'alib o'tishi orqali *h* undoshining hosil bo'lishi shular jumlasidandir. Demak, sirg'aluvchi undoshlar tilimizda jami 10 ta bo'lib, ular quyidagilardan iborat: *v, f, j, z, y, s, x, sh, g', h*.

3. Portlovchi - sirg'aluvchi undoshlar bir vaqtning o'zida ham portlash, ham sirg'alish jarayonining ro'y berish natijasida hosil bo'ladi. Ularga *m, n, ng, l, r* kabi undoshlar kiradi.

Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlarning hosil bo'lish usullari boshqa undoshlarga nisbatan o'zgachadir. Xususan, *m* undoshining hosil bo'lishida o'pkadan chiqadigan havo oqimining bir qismi og'iz bo'shlig'ida lablarning to'sqinligiga uchrab portlaydi va havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqadi; *n* undoshining hosil bo'lishida esa til uchi yuqori tishlarga va milkka tegib yarim portlaydi hamda havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqadi; *ng (ng)* undoshi tilning orqa qismi qattiq tanglayning orqa qismiga tegib, havo oqimining qisman portlashi va

bir qism havoning burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqishi orqali vujudga keladi. Ko'rinadiki *m*, *n*, *ng* undoshlari talaffuz qilinganda havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqadi. Shunga ko'ra, bu undoshlar **burun tovushlari** deb ham yuritiladi. L undoshini hosil qilishda til uchi yuqori tomon bukilib, milkka tegadi, ammo havo oqimining tilning ikki yonidan sirg'alib o'tishi, uning og'iz bo'shlig'idan qisman portlab, qisman sirg'alib chiqishiga sabab bo'ladi, shuning uchun l undoshi **yon tovush** deb yuritiladi. R undoshini hosil qilishda o'pkadan chiqadigan havo to'lqini tilning o'ziga zarb bilan uriladi va uni titratadi. Tilning titrab turishi esa havo oqimining og'iz bo'shlig'idan portlab-sirg'alib chiqishiga olib keladi. Shu tufayli *r* undoshi **titroq tovush** deb yuritiladi.

Undoshlarning hosil bo'lish usuliga ko'ra tasnifi

Portlovchilar		Sirg'aluvchilar	Portlovchi-sirg'aluvchilar
Sof portlovchilar	Qorishiq portlovchilar		
b, g, d, k, p, t, q	ch(tch), j(dj)	v, f, j, z, y, s, x, sh, g', h	m, n, ng, l, r

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undoshlar ikkiga bo'linadi: 1) sonorlar; 2) shovqinlilar.

O'zbek tilida sonorlar beshta bo'lib *m*, *n*, *ng*, *l*, *r* kabi undoshlarni o'z ichiga oladi. Sonor (lotincha so'z bo'lib, "ovozdor" demakdir) undoshlarni talaffuz qilganimizda, un paychalari faol ishtirok etadi, ya'ni un paychalari titrab ovoz hosil qiladi. Shuning uchun ham sonorlarda ovoz miqdori shovqinli undoshlarga nisbatan ko'proq bo'ladi. Ana shu jihatiga ko'ra sonorlar unli tovushlarga bir qadar yaqin turadi, lekin ularni talaffuz qilishda ovoz og'iz bo'shlig'ida qisman shovqin bilan aralashadi. Shu sababli sonorlar undosh tovushlar qatoriga qo'shiladi. Qolgan undoshlarning barchasi shovqinlilardir.

Tovush paychalarining ishtirokiga ko'ra undoshlar ikkiga bo'linadi: 1) jaranglilar: *b*, *v*, *z*, *d*, *j*, *ch*, *g*, *g'*, *y*, *m*, *r*, *l*, *ng*; 2) jarangsizlar: *p*, *f*, *s*, *t*, *sh*, *ch*, *k*, *x*, *k*, *h*.

Undoshlarni jarangli va jarangsizlarga ajratishning sababi shundaki, jarangli undoshlarni talaffuz etishda un paychalari tarang tortilgan

holda faol ishtirok etadi. Shu bois jaranglilar tarkibida shovqin bilan bir qatorda ovoz ham qatnashadi. Jarangsiz undoshlarni talaffuz qilganda esa, un paychalari ishtirok etmaydi. Shuning uchun jarangsizlar faqat shovqindan iborat bo'ladi. Jarangli va jarangsiz undoshlardan quyidagilar hosil bo'lishi o'rniga ko'ra juftlik tashkil qiladi: *b, v, z, d, j, ch, g, g'*,

p, f, s, t, sh, ch, k, x.

O'zbek tilidagi *y, m, n, r, l, ng* undoshlari jarangsiz juftga, *q, h* kabi jarangsiz undoshlar esa jarangli juftga ega emas.

Undoshlarning ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra tasnifi

Sonorlar	Shovqinlilar	
	Jaranglilar	Jarangsizlar
m,n,ng,l,r	b, v, z, d, j, j(dj), g, g', y,l, m, n, ng, r	p, f, s, t, sh, ch, k, x, k, h.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

2. Fonetika va uning bo'limlari haqida ma'lumot bering.
3. Nutq a'zolariga nimalar kiradi?
4. Eng faol nutq a'zolari qaysilar?
5. Akustika nima?
6. Artikulyatsiya o'rni, usuli deganda nimalarni tushunasiz?
7. Nutq tovushlari dastlab qanday belgilariga ko'ra tasnif etiladi?
8. Nutq tovushlari tabiatda mavjud bo'lgan boshqa tovushlardan nimasi bilan farqlanadi?
9. O'zbek adabiy tilida unli tovushlar nechta?
10. Unli tovushlar tasnifi nimalarga asoslanadi?
11. Fonema va uning variantlari deyilganda nimani tushunasiz?
12. Fonema va tovush, tovush va harf o'rtasidagi farqlar nimalarda ko'rinadi?
13. Hozirgi o'zbek adabiy tilida nechta undosh tovush bor? Ular qaysilar?
14. Undosh tovushlar qaysi jihatlariga ko'ra tasnif qilinadi?
15. Undosh tovushlarning hosil bo'lish o'rniga ko'ra turlarini ayting.
16. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh tovushlar qanday turlarga bo'linadi?
17. Sonor va shovqinli undoshlar o'zaro qanday farqlanadi?

18. Un paychalarining ishtirokiga ko'ra undoshlar qanday turlarni tashkil qiladi?
19. Jarangli va jarangsiz undoshlar nimasi bilan farqlanadi?
20. Jarangli va jarangsiz juftli undosh tovushlarni sanang.
21. Jufti yo'q jarangli va jarangsiz undoshlar qaysilar?
22. "Vokalizm" va "konsonantizm" terminlari nimani anglatadi?

2.2. Nutqning fonetik bo'linishi

7-§. Nutq turlicha hajmdagi fonetik bo'laklardan tarkib topadi. Jumla, takt, so'z, bo'g'in va tovush nutqning ana shunday fonetik bo'laklaridir.

Jumla nutqning ikki to'xtam (pauza) oralig'idagi ohang butunligi, bo'lib u ko'pincha gapga teng bo'ladi.

Takt esa jumlaning ikki qisqa to'xtalish orasida keluvchi va bir bosh urg'u bilan aytiladigan bo'lagidir.

Jumla yoyiq tarkibli va yig'iq tarkibli bo'ladi. Yoyiq tarkibli jumla taktlarga ajraladi, yig'iq tarkibli jumla esa bir taktga teng bo'ladi. Masalan: *Bugun bayram//. Hosil bayrami//. Biz hasharga chiqqan xo'jalik ham, //Buka tumani ham// paxta tayyorlash rejasini allaqachon bajargan edi// (O'H).* Keltirilgan parchadagi birinchi va ikkinchi jumlar yig'iq sostavli bo'lib, ular bir taktga tengdir. Uchunchi jumla esa uchta taktdan iborat bo'lib yoyiq tarkibli. Jumlaning "gap" tushunchasi bilan aralashtirmaslik lozim. Jumla fonetik tushuncha bo'lsa, gap grammatik tushunchadir. Jumlaning ohang butunligi deb, gapni esa grammatik butunlik deb tushunamiz. Jumlaning taktlarga, gapni esa ega, kesim, aniqlovchi va h.k., bo'laklarga ajratamiz.

Fonetik so'z nutqning alohida bir urg'u bilan aytiladigan bo'lagi bo'lib, u takt ichida va alohida qo'llanadi. Masalan, yuqorida keltirilgan uchunchi jumla uchta taktga bo'linadi: *Biz hasharga chiqqan xo'jalik ham // Buka tumani ham // paxta tayyorlash rejasini allaqachon bajargan edi//*. Bu o'rinda yordamchi so'zlar o'zlari tobe bo'lgan mustaqil so'z bilan birga urg'uga ega bo'ladi va bitta fonetik so'zni tashkil etadi.

Bo'g'in. O'pkadan chiqadigan havo oqimiga berilgan bir zarb bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig'indisiga bo'g'in (**sillabema**) deyiladi. Bo'g'in asosini unli tovush tashkil qiladi. Shuning uchun ham so'zda nechta unli tovush bo'lsa, bo'g'inlar soni ham shuncha bo'ladi. Masalan: *o - i - la, ta - la -ba, mak-tab.*

Ko‘rinadiki, bo‘g‘inlar bir tovushli, ikki tovushli va ko‘p tovushli bo‘lishi mumkin. Agar bo‘g‘in unli bilan tugasa ochiq bo‘g‘in deyiladi: *a-do-lat* so‘zidagi birinchi va ikkinchi bo‘g‘inlar ochiq bo‘g‘inlardir. Bo‘g‘in undosh bilan tugasa yopiq bo‘g‘in deyiladi: *daf-tar*, *tog‘-lar* kabi so‘zlardagi bo‘g‘inlar yopiq bo‘g‘inlardir.

O‘zbek adabiy tilida bo‘g‘inlarning tovush tarkibiga ko‘ra quyidagi turlari mavjud:

1. Bir unlidan iborat bo‘g‘in: *o-ta*, *o-i-la*.
2. Bir unli va bir undoshdan iborat bo‘g‘in: *bo-la*, *ish*, *ko‘-cha*.
3. Bir unli va ikki undoshdan iborat bo‘g‘in: *bur-gut*, *mak-tab*, *sta-kan*.
4. Bir unli va uch undoshdan iborat bo‘g‘in: *mart*, *dard*, *to‘rt*, *trak-tor*.
5. Bir unli va to‘rt undoshdan iborat bo‘g‘in: ***trans-port***, ***struk-tura***.

Shuni ham aytish lozimki, o‘zbekcha so‘zlarda bo‘g‘inning boshida undoshlar qator kelmaydi. Chunki sof o‘zbekcha so‘zlarda bo‘g‘in (undosh+unli) s+v yoki (unli+undosh) v+c kabi qolip asosida tuziladi. Tilimizdagi c+c+v yoki c+v+v qolipli bo‘g‘inga ega bo‘lgan so‘zlar o‘zga tillardan o‘zlashgandir.

So‘zni bir qatordan ikkinchi qatorga ko‘chirib yozishda, bolalarga boshlang‘ich sinfda savod o‘rgatishda, barmoq vaznidagi she‘rlarda vazn o‘lchovi sifatida bo‘g‘inning **amaliy ahamiyati** kattadir.

Tovush nutqning bo‘g‘in yoki so‘z tarkibidagi eng kichik, fonetik jihatdan bo‘linmaydigan birligidir.

8-§. Urg‘u. So‘z bo‘g‘inlaridan birining (yoki gap tarkibidagi bo‘laklardan birining) boshqasiga nisbatan kuchliroq ohang bilan talaffuz etilishi urg‘u (**aksentema**) deyiladi. Urg‘u adabiy nutqning muhim vositalaridan biri bo‘lib, tilshunoslikda uning ikki turi farqlanadi: 1) leksik urg‘u (so‘z urg‘usi); 2) mantiqiy urg‘u (gap urg‘usi).

Leksik urg‘u, odatda, bo‘g‘indagi unli tovushga tushadi. So‘z tarkibidagi urg‘u olgan bo‘g‘in urg‘uli bo‘g‘in, urg‘uga ega bo‘lmagan bo‘g‘in esa urg‘usiz bo‘g‘in deyiladi. Masalan: *O‘zbekisto‘n*, *istiqloli‘ng mubora‘k!* gapdagi har bir so‘z o‘zining urg‘uli va urg‘usiz bo‘g‘iniga ega.

O‘z navbatda, leksik urg‘u so‘zning qaysi bo‘g‘iniga tushishiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: 1) bog‘liq (yoki barqaror) urg‘u; 2) erkin urg‘u.

1. Bog'liq urg'u. O'zbek tilining o'z qatlamiga mansub bo'lgan aksariyat so'zlarda leksik urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi: *ilmli', ishchi', sakki'z, qizi'q* kabi. Bunday so'zlarga affikslar qo'shilishi bilan urg'u ham so'zning oxirgi bo'g'iniga siljib boraveradi: *ishchi' - ishchi+la'r- ishchi+lar+imi'z- ishchi+lar+imiz +ni'ng, gu'l-gul+zo'r- gul+zor+la'r- gul+zor+lar+da'n* kabi. Demak, so'zning ma'lum bir bo'g'ini bilan (ko'pincha oxirgi bo'g'ini bilan) doimiy bog'liq bo'lgan urg'u **bog'liq urg'u deyiladi.**

2. Erkin urg'u. O'zbek tilida urg'u birinchi bo'g'inga yoki o'rtadagi bo'g'inga tushadigan so'zlar ham anchagina miqdorni tashkil etadi. Bunday so'zlarning aksariyati o'zlashma qatlamga mansub bo'lib, ularda urg'uni so'zning quyidagi bo'g'inlarida kuzatish mumkin: *a'riya, no'ta, si'ntaksis* kabi so'zlarda oldingi bo'g'inda; *geo'log, profe'ssor* so'zlarida o'rtadagi bo'g'inda; *bufe't, operati'v, abza's* so'zlarida oxirgi bo'g'inda uchraydi. So'zning turli bo'g'inlariga tushish mumkin bo'lgan bunday urg'u **erkin urg'u deyiladi.**

Erkin urg'u ba'zi o'zbekcha hamda o'zbek tiliga qadimdan oq arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan quyidagi turkumlarga oid so'zlarda ham uchraydi:

- 1) olmoshlarda: *ba'rcha, ha'mma, ki'mdir, ba'rcha;*
- 2) ravishlarda: *do'im, ho'zir, a'slo, hami'sha;*
- 3) modal so'zlarda: *alba'tta, afsu'ski;*
- 4) yordamchi so'zlarda: *ha'tto, ga'rchi, a'mmo, le'kin.*

Shuni ham aytish kerakki, o'zbek tilida mavjud bo'lgan ba'zi unsurlar so'z oxirida kelganda ham leksik urg'u olmasligi mumkin. Bunday birliklar mavjud bo'lgan so'zlarda urg'u oxirgi bo'g'inga emas, ulardan oldingi bo'g'inga tushadi. Ular quyidagilar: a) *-ku, -u, -yu, -da, -mi, -chi, -a, -ya, -da* kabi yuklamalar (*keldi'mi, me'n-ku bordi'm-a, si'z-chi?*) ; b) *-day, -dek, -cha* kabi o'xshatish ma'nosidagi ravish yasovchi affikslar (*yigi'tcha kiyinmoq, shamo'lday uchmoq*); v) *-dir, -man, -san, -miz, -siz* kabi shaxs-son affikslari (*o'qiga'nman, navbatchi'san, ki'msiz, barga'nmiz*), g) *-ma* bo'lishsizlik affiksi (*te'gma, yo'zma*) so'zning oxirgi bo'g'inida kelganda ham leksik urg'u olmaydi.

Leksik urg'u o'zaro omonim bo'lgan so'z va grammatik shakllarni ajratishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan: *o'lma* (fe'l -ma bo'lishsizlik affiksi), *olma'* (tub ot); *o'quvchi'miz* (fe'l, -miz kesimlik affiksi), *o'quvchimi'z* (ot, -miz egalik affiksi); *yigi'tcha* (-cha holat ravish yasovchi qo'shimcha), *yigitcha'* (-cha kichraytirish shakli hosil

qiluvchi affiks); *bog'+la'r* (otning ko'plik shakli), *bo'g'+la+r* (fe'l yasovchi+fe'lning sifatdosh shakli).

Mantiqiy urg'u gap bo'laklaridan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ohang bilan aytilishini taminlaydi. Odatda, so'zlovchi o'ziga muhim sanagan bo'lakka logik urg'u tushiradi va bu orqali o'sha gap bo'lagining ma'nosi kuchaytiriladi. Mantikiy urg'u olgan gap bo'lagi kesimdan oldin joylashadi. Masalan: 1. *Biz kecha **kutubxonaga** bordik* (boshqa joyga emas) 2. *Biz kutubxonaga **kecha** bordik* (boshqa kuni emas) 3. *Kutubxonaga kecha **biz** bordik* (boshqalar emas)

2.3. Nutq tovushlarining fonetik o'zgarishi

Nutq jarayonida turli tovush o'zgarishi yuzaga keladi: ba'zi tovushlar qisqa talaffuz qilinadi, yoki biri ikkinchisi tomonidan moslashtiriladi, ba'zan tovushlar tushirilishi yoki orttirilishi, o'rin almashinishi mumkin. Nutq jarayonida sodir bo'ladigan bu singari o'zgarishlar tovushlarning **kombinator va pozitsion** o'zgarishlari deyiladi.

9-§. Kombinator o'zgarishlar. Bunday fonetik hodisalar qatoriga assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza kabi hodisalar kiradi.

1. Assimilyatsiya. Qator kelgan noo'xshash nutq tovushlarining bir-biriga ta'siri natijasida biri ikkinchisini o'ziga moslashtirgan holda, o'xshash tovushga aylanishi assimilyatsiya deyiladi. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi:

Progressiv assimilyatsiya. Talaffuz jarayonida oldingi noo'xshash tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, bu hodisani progressiv assimilyatsiya deyiladi: *ket+di=ketti*, *ot+dan=ottan*, *yet+di=yetti*, *to'k+gan=to'kkan*, *buyruq+ga=buyruqqa*, *yurak+ga=yurakka*.

Regrissiv assimilyatsiya. Keyingi noo'xshash tovush oldingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, bu hodisani regrissiv assimilyatsiya deyiladi: *yigit+cha=yigichcha*, *yo'z+sin=yossin*, *tuz+siz=tussiz*, *bir+ta=bitta*, *non+voy=novvoy*.

2. Dissimilyatsiya. So'zning bir o'rnida yoki turli o'rinlarida o'xshash tovushlarning talaffuz paytida noo'xshash tovushga aylanishi dissimilyatsiya deyiladi. Dissimilyatsiya ham assimilyatsiya hodisasi singari ikki turga bo'linadi:

Progressiv dissimilyatsiya keyin kelgan o'xshash tovushning talaffuzda noo'xshash tovushga aylanishidir: *zarar-zaral*, *zarur-zaril*, *kissa-kista*.

Regressiv dissimilyatsiya oldin kelgan o'xshash tovushning talaffuzda noo'xshash tovushga aylanishidir: *koridor - kalidor, ittifoq - intifoq, nodon - lodon*.

3. Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning o'rni almashinishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon metateza deyiladi: *daryo - dayro, (r-y), yomg'ir - yog'mir (m-g'), ahvol - avhol (v-h) tuproq - turpoq (p-r), aylanmoq - aynalmoq (n-m)*.

10-§. Pozitsion o'zgarishlar quyidagilar: proteza, epenteza, prakopa, anakopa, sinkopa, eliziya, reduksiya.

1. Proteza so'z boshida bitta unlining orttirilishi proteza hodisasi deyiladi: *stol - istol, stul - istul, stakan - istakan*.

2. Epenteza so'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, ular orasida i, ba'zan u va a unlisi orttiriladi: *fikr - fikir, hukm - hukum, umr-umur, doklad - dokalad, mashq - mashiq, bank-banka, tank-tank*.

3. Prokopa bunda so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: *yirik- irik-iri, yog'och - ag'ach*.

4. Sinkopa bu hodisa asosan o'zlashma so'zlar talaffuzi jarayonida yuzaga kelib, so'z o'rtasi va oxiridagi keng unlilar tor unlilar kabi talaffuz qilinadi hamda ayrim hollarda tushiriladi: *traktor-traktir, direktor - direktir, doktor - duxtir*.

5. Anakopa so'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushish hodisasidir: *do'st - do'st, go'sht - go'sh, gazeta - gazet, smena-smen, mashina-moshin*.

6. Eliziya unli bilan tugaydigan va unli bilan boshlanadigan ikki so'zning qo'shilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisasidir. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so'z oxiridagi unli tushib qoladi: *yoza olmoq - yozolmoq, bera olmoq - berolmoq*; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so'zning bosh unlisi tushadi: *borar ekan - borarkan, borar emish - borarmish, borar edi - borardi*; v) so'zlar tarkibida bir yo'la ham unli, ham undosh tovushlarning tushib qolishi eliziyaning murakkab shaklini yuzaga keltiradi: *Abdusalom - Absalom, Abusami - Apsami, olib kel - opke*.

7. Reduktsiya so'zning birinchi bo'g'inida biror unlining, odatda tor unlining kuchsiz talaffuz etilishidir. Masalan: *pishiq, pishak, qiliq* so'zlaridagi birinchi i unlisi nihoyatda kuchsiz talaffuz qilinishi bunga misol bo'la oladi.

Ba'zan so'zga biror affiks qo'shilishi bilan o'zakdagi tor unli kuchsizlanib, tushib qolishi ham mumkin: *burun - burni, egin - egni*,

o'g'il - o'g'li, singil - singlim kabi. Mazkur holat pozitsion o'zgarish doirasida sodir bo'ladi.

11-§. Qo'sh unli va undoshlarning qo'llanishi. O'zbek tilida so'z tarkibida tovushlarning qo'shaloq qo'llanishi asosan o'zlashma so'zlar ta'sirida paydo bo'lgan hodisadir. Chunki o'zbek tilidagi so'zlar tarkibida tovushlar aksariyat hollarda unli+undosh yoki aksincha undosh+unli tarzida joylashadi. Xususan, o'zbek adabiy tilida bir xil unlilarning yonma-yon kelishi, asosan, so'z o'zlashtirish orqali vujudga kelgan bo'lib, so'zning quyidagi o'rinlarida uchratish mumkin:

1. So'z o'rtasida: *manfaat, badiiy, murojaat, taajjub*; 2. So'z oxirida: *mudofaa, matbaa, mutolaa*.

Har xil unlilarning yonma-yon kelishi ham tilimizdagi o'zlashma so'zlarga xos bo'lib, so'zning barcha o'rinlarida uchraydi: *oila, aorta, qoida, jamoat, jamoa, qanoat* kabi.

Adabiy tilda har xil va bir xil unlilarning yonma-yon ishlatilishiga nisbatan undoshlarning ana shunday qo'llanishi kengroq tarqalgan. Masalan, bir xil undoshlarning yonma-yon kelishi o'z va o'zlashma so'zlarda so'z o'rtasida kuzatiladi: *sakkiz, ikki, ellik, chappa, to'qqiz, o'ttiz, sodda, mudarris, Muzaffar, Izzat, gijja, hamma* kabilar. So'z oxirida esa bu hodisa faqat o'zlashma so'zlarda uchraydi: *progress, kilovatt, gramm, matall* kabi.

Har xil undoshlarning yonma-yon kelishi: *stol, spravka, shtrix, traktor* kabi o'zlashmalarda so'z boshida; *qavart, yugurt, muzey, do'st, qand, past, baland, baxt* kabi o'z va o'zlashma so'zlarda esa so'z oxirida uchraydi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbek adabiy tilining fonetik vositalariga nimalar kiradi?
2. Nutqning asosiy fonetik birliklarini ta'riflang.
3. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek tilida bo'g'inning qanday turlari uchraydi?
5. Urg'u nima? Uning qanday turlari bor?
6. Leksik urg'uning qanday turlarini bilasiz? Ularning farqlanishini tushuntiring.
7. Mantiqiy urg'uning qanday amaliy ahamiyati bor?
8. Nutq tovushlarining fonetik o'zgarishlari haqida ma'lumot bering.
9. Qo'sh unli va undoshlarning ishlatilishi haqida nimalarni bilasiz?

ADABIYOTLAR:

1. Ш. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиёв, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ѓзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1980.
2. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рақматуллаёв Ќозирги ѓзбек адабий тили.. 1-љисм. Т., «Њљитувчи» 1979.
3. А.Нурмонов Гзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., «Њљитувчи» 1990.
4. А.Абдуазизов Гзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., «Њљитувчи» 1992.
5. N. Turniyozov Tilshunoslikka kirish (ma'ruzalar matni). Samaqand-2006.

3-MA'RUZA

3.1. Grafika

1-љ. Grafika haqida umumiy ma'lumot. Grafika (grekcha grapho - "yozma" - so'zidan olingan) tildagi tovushlarni ko'rsatuvchi shakliy vositalar tizimidir. Har bir tovush uchun olingan maxsus shakl harf deyiladi, tovush ko'rsatmaydigan shakl esa belgidir. Tildagi muayyan tartib bilan joylashtirilgan harflar va belgilar tizimi alfavit deyiladi.

Hozirgacha amalda bo'lib turgan yozuv rus(kirill) grafikasiga asoslangan bo'lib, unda 35 ta shakl mavjud. Shundan 33 tasi harf, 2 tasi (ъ, ь) belgi. Lotin alifbosiga asoslangan yangi yozuvda 30 ta grafik shakl qabul qilingan bo'lib, ulardan bittasi (tutuq belgi) belgi hisoblanadi. Yigirma to'qqizta shakl esa unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflardir. O'zbek-kirill yozuvida tildagi 6 ta unli fonemalar quyidagi 10 ta harf vositasida ifoda etiladi: *a, o, u, э, y, ъ, ю, ё, я, е*. Bularдан keyingi to'rttasi ikki tovush ifodasini beradi: *ю=ў+y, я=ў+a, ё=ў+o, е=ў+e* kabi. Biroq mazkur harflar ba'zi so'zlarda bir tovush ifodasini berishi ham kuzatiladi: Masalan: *ю* harfi: *порошют* so'zida u tarzida; *я* harfi *октябрь* so'zida a tarzida; *е* harfi – *кел, кет* so'zlarida *е* tarzida talaffuz etiladi va bitta tovush ifodalaydi. Qiyoslang: *юлдуз* - 5 harf, 6 ta tovush; *яп-роль*- 5 harf, 6 ta tovush; *ёз*- 2 ta harf, 3 tovush; *еп* - 2 ta harf 3 ta tovush. Kirill yozuvidagi ikki tovush ifodalovchi *ю, ё, я, е* harflari yolashgan unlilar yoki grafemalar deb ataladi. O'zbek-lotin yozuvida esa unli harflar soni tilimizdagi 6 ta tovush soniga tengdir. Chunki yangi yozuvda o'zbek-kirill yozuvidagi *yo, yu, ya, ye* grafemalari maxsus xarflarga ega emas. Ular *ю, ё, я, е* harf birligi orqali yoziladi: *yer, yur, yor, yangi*. Shuningdek, o'zbek-kirill yozuvidan farqli

ravishda yangi yozuvda *poroshut, oktabr, budjet, kel, ket* soʻzlari talaffuz qilingan shaklda bitta harf bilan yoziladi.

Har ikkala alfavitdagi 23 harf kirill alifbosiga asoslangan imlodagi 25 ta, yangi oʻzbek-lotin alfavitida esa 24ta undosh tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda quyidagilar eʼtiborga olinadi: *j* harfi talaffuzda bir-biridan keskin farqlanuvchi ikki undosh tovushning yozuvdagi belgisi hisoblanadi: *jurnal (jurnal), vijdon (vijdon)* soʻzlarida *j* harfi sirgʻaluvchi undoshni; *joʻra, reja* soʻzlarida esa qorishiq portlovchi undoshni ifoda etadi. Shuningdek, *tong, anglamoq* soʻzlaridagi *ng* til orqa, portlovchi-sirgʻaluvchi, burun tovushi uchun oʻzbek-kirill alifbosida maxsus harf qabul qilinmagan. Bu tovush *n+g* harf birikmasi orqali ifodalandi. Oʻzbek-lotin alfavitida esa bu tovushni ifodalash uchun **ng** harf birikmasi mavjud. Masalan: *tong, koʻngil*. Biroq, oʻzbek-lotin alfavitida asosan oʻzlashma soʻzlarda uchraydigan *s (ts)* qorishiq portlovchisi uchun maxsus harf qabul qilinmagan. Bu tovush uchraydigan soʻzlar yangi yozuvda quyidagicha yoziladi: a) soʻz boshi va soʻz oʻrtasida hamda undosh va unli oraligʻida kelganda *s* harfi bilan yoziladi: *sirk, kvars, fransiya, stansiya*; b) soʻz oʻrtasida ikki unli oraligʻida kelganda esa *ts* harf birikmasi bilan yoziladi: *militsiya, akatsiya* kabi. Bundan tashqari yangi yozuvda oʻzbek-kirill yozuvidan farqli ravishda **sh (sher) ch (chopmoq)** kabi harf birikmalari ham qabul qilingan. Oʻzbek tili grafikasi alfavitdagi harf, harf birikmalaridan tashqari, tinish belgilari va urgʻu belgisini ham oʻz ichiga oladi.

2-§.Yozuvlar tarixidan. Yozuv fikrini tovush yetmaydigan joy va kelajak avlodga yetkazish ehtiyojidan kelib chiqqan. Dastlab bu vazifani ramziy maʼnolarni ifodalaydigan narsa-buyumlar bajargan. Umuman, yozuvning ilk ildizlari odamzod biror joyga belgilar qoʻyib har xil chiziqlar chiza boshlagan davrga borib taqaladi. Keyinchalik inson ham jismoniy, ham aqliy takomillashuvi natijasida koʻngilda toʻgʻilgan fikrni turli rasm - tasvirlar orqali ifodalay boshlagan. Maʼlum bir shaklga ega boʻlmagan, yaʼni mavhum narsalar uchun ham turli hil ramziy belgilar oʻylab topilgan. Shu tarzda taraqqiyot mahsuli oʻlaroq, yozuvning piktografik; idiografik; iyeroglifik va boshqa turlari kelib chiqqan. Turkiy xalqlar, jumladan, oʻzbek xalqi tarixida ham xilma-xil yozuvlardan foydalanganlar. Soʻnggi yozuvlarning aksariyati fonografik, yaʼni tovush yozuvi - harfiy yozuvdan iborat boʻlgan. Hozirgi paytda jahon ahlining toʻrtinchi qismi yozuvning mazkur turidan foydalanadi.

Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari singari o'zbek xalqi ham o'z tarixiy shakllanishi mobaynida oromiy, yunon, karoshta, so'g'd, xorazm, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, o'rxun (run), uyg'ur, arab, kirill va lotin kabi yozuvlardan foydalangan. Tarixiy tadqiqotlarning guvohlik berishicha, eramizdan avvalgi VI - IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida mix yozuvi ishlatilar edi. Ayrim joylarda esa mix yozuvidan birmuncha oddiy va qulay bo'lgan oromiy yozuvi amalda bo'lgan. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan avvalgi I - III asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan.

Miloddan avvalgi II-III asrlarda shakllana boshlagan sug'd yozuvi ham o'lkamiz madaniyati tarixida muhim o'rin egallagan. Olimlarning izlanishlari shuni ko'rsatadiki, sug'd yozuvi eramizning VII-VIII asrlarida amalda bo'lgan. Xususan, Mug' tog'idan topilgan manbalar VII asr oxiri VIII asr boshlariga oid 80 ga yaqin sug'd yozuvidagi hujjatlarni o'z ichiga olishi, buning yaqqol dalilidir. Bundan tashqari, o'lkamizda eramizning II asri oxiri III asr boshlarida Xorazm shohi zarb etgan pullarda qadimgi xorazm yozuvi uchraydi. Bu yozuv O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, shaklan Oromiy yozuviga ancha yaqin turadi.

Xalqimizning yozuvlar bilan bog'liq tarixining yana bir bosqichi turkiy-run yoki O'rxun-Enasoy kabi nomlar bilan yuritiladigan yozuvga daxldordir. O'rxun-Enasoy obidalarida fanda «tosh bitiklar» deb ham yuritiladi. Buning boisi mazkur obidalarning aksariyat qismi qabr toshlariga o'yib yozilganligidadir. Xususan, Kultegin, Bilgahoqon, Tunyuquq kabi shahzoda va sarkardalar sharafiga qo'yilgan qabr toshlari shular jumlasidandir. Biroq «Irg bitik» deb nom olgan «Ta'birmoma» turkiy-run yozuvining qog'ozdagi nusxasi ekanligi bilan ajralib turadi. Bu yozuv xususida yaqin yillarga qadar V-VIII asrlar davomida amalda bo'lgan, degan xulosa yetakchilik qilar edi. Biroq keyingi yillar mobaynida topilgan yangi dalillarga tayanilgan holda, turkiy-run yozuvi eramizning I ming yilligidayoq shakllanib bo'lganligi xususida xulosalarga kelinmoqda. Jumladan, 1988-yil Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo'mbitepadan topilgan ko'zaga o'yib tushirilgan qadimgi turkiy bitiklar turkiy-run yozuvining ibtidosi eramizga qadar bo'lgan davrlarga daxldor ekanligini faraz qilish imkonini beradi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, tarixda O'rxun yozuvi keng joriy etilgan Turk hoqonligi tugab, turkiylar o'rtasida uyg'ur yozuvining joriy

etilishida muhim o‘rin tutgan uyg‘ur hoqonligi (744 – 840-yillar oralig‘ida hukmronlik qilgan) boshlangandan keyin ham turkiy-run yozuvi Sibir turklari va Mo‘g‘iliston hududlarida VIII asrgacha qo‘llanavergan. Ba‘zan turk-run yozuvi va uyg‘ur yozuvlari baravar amalda bo‘lgan. Masalan, 784-yilda uyg‘ur hoqonlaridan bo‘lgan Muyunchurning qabriga o‘rnatilgan toshning bir tomoniga turk-run yozuvi bitilganligi buning yaqqol dalilidir.

Turkiy-run yozuvi haqidagi dastlabki ma‘lumotga XVIII asrning boshlarida ega bo‘lingan bo‘lsa ham, biroq yozuv qaysi xalqqa mansub ekanligi noma‘lumligicha qolib kelar edi. Chunki topilgan manbalarni hali hech kim o‘qiy olmagan edi. Yozuv haqidagi birinchi ma‘lumotlar 1691- yil Moskvadagi Gollandiya elchixonasi a‘zosi Nikolay Vidzen Verxoturdon uncha uzoq bo‘lmagan joydan noma‘lum alifboda yozilgan bitiktoshlarni topganidan so‘ng tarqala boshlaydi. Oradan besh yil o‘tgach, 1696 -yilda, Semyon Remizov Yenisey daryosi havzasidan topilgan O‘rxun yodgorligi haqida xabar beradi. 1830 -yilda asirlikka tushgan shved zobiti Iogan Stralenberg ham Sibirda noma‘lum yozuvlar bitilgan toshlarga duch keladi. Shundan so‘ng, 1890-yilda Fin-Ugor ilmiy jamiyatining O‘rxun daryosiga uyushtirgan arxeologik ekspeditsiyalari O‘rxun-Enasoy bitiklari xususida ko‘plab aniq va yangidan-yangi ma‘lumotlar to‘planishida katta ahamiyat kasb etdi. Bu davrda runik yozuv deb nomlangan O‘rxun - Enasoy yozuvini (O‘rxun - Enasoy yozuvi shaklan got yozuviga, ya‘ni qadimgi olmon yozuviga o‘xshash bo‘lgani tufayli runik - sirli deb nomlangan) 1893-yilning oxirida danyalik olim V.Tompson birinchi bo‘lib o‘qishga muyassar bo‘ldi. U eng avval *tangri* va *turk* so‘zlarini o‘qigach, bu yozma yodgorliklar turkiy xalqlarga tegishli ekanligi ma‘lum bo‘ldi. Mazkur yilning 25- noyabrida esa bitiktoshlardagi barcha harflarni aniqlab, yodgorliklarning sirini to‘laligicha ochishga muyassar bo‘ldi. Shu orada rus sharqshunosi, akademik V.V.Radlov ham 15 ga yaqin harflarni aniqlab ulgurgan edi. Shunday qilib, O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklarining o‘qilishida ikki zabardast olim V.Tompson va V.V.Radlov-larning xizmatlari beqiyosdir. O‘rxun-Enasoy yozuvi o‘ngdan chapga va yuqoridan pastga qarab yozilgan.

Eramizning VI - VII asrlarida turk hoqonligi o‘rnida maydonga kelgan Uyg‘ur hoqonligi o‘zining yangi yozuvini joriy etadi. Bu yozuv tarixda "Uyg‘ur yozuvi", "Turkiy yozuv" kabi nomlar bilan mashhur bo‘lgan. Jumladan, XI asrning yirik tilshunos olimi Mahmud Koshg‘ariy ham uyg‘ur yozuvini "turkiy" yozuv deb atagan.

Uygʻur yozuvi orqali turkiy xalqlarning juda koʻplab bebaho durdonalari bizgacha yetib kelgan boʻlib, "Oltin yorlugʻ", turkiylarning ilk yozma dostoni boʻlgan «Qutadgʻu bilig» ning Vena nusxasi, "Hibat-ul haqoyiq", hamda "Tazkirat-ul avliyo", "Meʼrojnom", "Baxtiyornoma" kabi asarlarning turkiy qavmlar oʻrtasida shuhrat qozonishida ana shu yozuvning xizmati katta boʻlgan. Bu yozuvning turkiy xalqlar oʻrtasida arablar istilosidan soʻnggi davrlarda ham amalda boʻlganligini tasdiqlovchi dalil sifatida Umarshayx mirzoning 1469 -yilda uygʻur yozuvida bitilgan yorligʻini keltirish mumkin. Uygʻur yozuvining nihoyatda kuchli taʼsiri adabiy tilning yozma shaklida ham oʻzining sezilarli izini qoldiradi. Bu Navoiygacha boʻlgan davrda yaratilgan barcha manbalarda qadimgi uygʻur tizimga xos morfologik, fonetik, leksik unsurlarning koʻplab uchrashi misolida koʻzga tashlanadi.

VII-VIII asrlarda Markaziy Osiyoning arablar tomonidan istilo etilishi bilan arab madaniyati, tili, adabiyoti, taʼsiri islomiy madaniyat sifatida bu oʻlkada yashovchi xalqlar oʻrtasida keng yoyila boshladi. Ana shunday bir davrda boshqa xalqlar qatorida oʻzbek xalqi ham arab yozuvini qabul qildi. Xususan, bu yozuvda yaratilgan ilk turkiy tilga oid manbalar XI asrga taalluqli boʻlib, «Qutadgʻu bilig»ning Namangan va Qohira nusxalaridir. Shuningdek, «Devonu lugʻatit turk», «Muhabbatnoma» kabi asarlar ham arab xatida yaratilgan qadimiy manbalardandir. Garchi bu yozuv oʻzbek va boshqa turkiy xalqlar tili xususiyatlariga toʻla mos kelmasa ham, asrimizning boshlariga qadar, aniqrogʻi, 1929-yilgacha yaratilgan nihoyatda boy merosimiz ana shu yozuv asosida bizgacha yetib keldi. Arab yozuvidagi murakkabliklarni sezgan ayrim olimlar, masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur oʻzining "Xatti Boburiy" yozuvini yaratdi. Biroq oʻsha davrdagi siyosiy-ijtimoiy muhit uning bu saʼy-harakatiga yoʻl bermas edi. Nihoyat, amaldagi arab alifbosi asosida xalqni yoppasiga savodli qilish mumkin ekanligini anglab yetgan oʻzbek ziyolilari, xususan, jadidlar tashabbusi bilan 1921- yilda yozuv isloh qilinadi. Yaʼni arab yozuvidagi uch xil shaklda yoziladigan 38 harf xilma-xil yozuv turlari birmuncha soddalashtirilib, harflar soni 29 taga qisqartiriladi. Shunday boʻlishiga qaramasdan, bu yozuv tobora rivojlanib borayotgan ilm-fan, texnika va madaniyatning talablarini toʻla qondira olmay qoldi. Xususan, arab yozuvi asosida xalqni tez orada savodli, madaniyatli qilishda muhim ahamiyatga ega boʻladigan darslik va oʻquv qoʻllanmalarni, ilmiy, siyosiy va badiiy asarlarni koʻplab chop etish, gazeta va jurnallarni nashr etish borasida toʻsqinliklar, texnik qiyinchiliklar mavjud edi.

Ana shular e'tiborga olingan holda, 1929-yildan boshlab o'zbek yozuvi lotinlashtirilgan alfavitga ko'chirildi. Albatta, bu yozuv o'zbek va boshqa turkiy xalqlar tillariga xos fonetik xususiyatlarni ifodalashda arab yozuviga nisbatan juda katta qulayliklarga ega edi. Biroq lotin alfaviti asosidagi yozuv 1940- yilgacha amalda bo'ldi. 1940-yil 6-8-mayda o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan yozuvdan rus (kirill) grafikasi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish haqida qaror qabul qilindi.

O'zbekiston o'z istiqboliga erishish arafasida, ya'ni 1989-yil 21-oktabr kuni, O'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. 1991-yil 31-avgustda esa O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat deb e'lon qilindi. Shu kunlardan boshlab barcha sohalarida ijobiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Jumladan, 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi va bu orqali o'zbek tilining barcha fonetik xususiyatlarini ifoda eta oladigan yozuv bilan ta'minlanishi ana shunday islohatlardan biri bo'ldi. Shundan so'ng, 1995-yil 6 mayda, O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonuniga o'zgartirish kiritish haqida Oliy Majlis qarori qabul qilindi. Bu qarorga muvofiq muqaddam qabul qilingan yangi alifbo birmuncha sodalashtirildi. Xususan, harflar soni 29 taga qisqartirildi. Avval qabul qilingan qonunda ko'zda tutilgan to'liq o'tish muddati 2005-2010-yilgacha uzaytirildi. 1995 yilning 24 avgustida Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan qabul qilingan, "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" 1996-1997-o'quv yilidan boshlab lotin alfavitiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida, korxona va tashkilotlarda iste'molga kiritildi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Grafika nimani o'rganadi?
2. Harf nima? Alfavit-chi?
3. O'zbek lotin alfavitida nechta harf bor?
4. Harf va belgi qanday farqlanadi?
5. Grafema deb nimaga aytiladi?
6. O'zbek tilida qaysi ikkita harf bir tovushni ifodalaydi?
7. O'zbek xalqi o'z tarixida qanday yozuvlardan foydalangan?
8. Turkiy-run, uyg'ur yozuvlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Fonografik yozuv nima?
10. Yangi o'zbek yozuvida nechta harf va nechta harf birikmasi bor?

11. "O'zbek tilining asosiy imlo qodallari" to'g'risidagi qaror qachon qabul qilingan?
12. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish haqida"gi qonun qachon chiqdi?
13. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritish haqida"gi qaror qachon qabul qilinadi?

3.2. Orfografiya

Tildagi so'zlarni, o'zak-negiz va affikslarni, yagona me'yoriy talab asosida yozish qoidalarining yig'indisi orfografiya deyiladi. Orfografiya yunoncha "orthos" - to'g'ri "grapbo" – yozaman, degan ma'noni anglatadi. Unda so'zlarning o'zak va negizlari hamda va affikslarining to'g'ri yozilishi, qo'shma, takroriy va qisqartma so'zlar qismlarining qo'shib yoki ajratib yozilishi, bosh harflarning ishlatilishi, bo'g'in ko'chirish qoidallari xususida batafsil ma'lumot beriladi. O'zbek adabiy tilining orfografiyasi quyidagi yozuv qoidalariga asoslanadi:

1- § Fonetik yozuv. Mazkur yozuv qoidasiga ko'ra so'zlar va ularga qo'shiladigan affikslar talaffuz me'yoriga mos ravishda yoziladi. Masalan: 1) *ko'ngil, o'g'il, shahar* singari so'zlarga egalik affikslari qo'shib talaffuz qilinganda o'zakdagi *i* va *a* fonemalari tushiriladi va shu tarzda yoziladi; 2) *yosh, ong* kabi so'zlarga *-a* yoki *-la* so'z yasovchi affikslari qo'shib talaffuz qilinganda, o'zakdagi *o* unlisi *a* tarzda o'zgaradi va shunday yoziladi; 3) *ikki, yetti* sonlariga *-ov* affiksi qo'shilganda o'zak oxiridagi *i* unlisi talaffuzda tushiriladi va shunday yoziladi; 4) *so'ra, bo'ya, tanla* kabi so'zlarga *-q, -v* so'z yasovchilarini qo'shib talaffuz qilinganda *a* tovushi *o* unlisiga o'zgaradi va shunday yoziladi; 5) *o'qiy olmoq, ishlay bermoq* kabi so'zlar talaffuzda *ishlayvermoq, o'qiyolmoq* tarzda aytiladi va shunday yoziladi; 6) rus tilidan o'zlashgan *omnyck, nponyck, cчѐm, , учѐмка* kabi so'zlar *otpuska, propuska, cho't, cho'tka* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, fonetik yozuv yozma nutqni og'zaki talaffuzga yaqinlashtiradi va ular o'rtasida umumiylikni vujudga keltiradi. Shu bois bu yozuv qoidasiga ko'ra yoziladigan so'zlarda *u* yoki bu fonetik o'zgarishini kuzatish mumkin.

2-§. Morfologik yozuv. So'z va uning qismlari qanday talaffuz qilinishidan qat'iy nazar, uning variantlaridan biri avvaldan qoidalashtirilgan shaklda, ya'ni asliga muvofiq yoziladi. Masalan: 1)

kitob, maktab, ko'plab, talab kabi so'zlarda oxiridagi *b* undosh talaffuzda *p* tarzda jarangsizlanadi, biroq asliga muvofiq yoziladi; 2) *shanba, sunbul, manba, aylanma* so'zlari o'rtasida keladigan *n* undoshi talaffuzda o'zidan keyingi undoshlarga moslashib *shamba, mamba, sunbul aylamma* tarzida aytiladi biroq asliga ko'ra yoziladi; 3) *do'st, go'sht, xursand* kabi so'zlar oxiridagi undosh tovush talaffuzda tushurilsa ham, asliga muvofiq yoziladi; 4) *uch, to'rt* sonlariga *-ala* qo'shimchasi qo'shilganda *uchchala, to'rtta* tarzida tovush orttirilgan holda talaffuz qilinsa ham asliga muvofiq yoziladi; 5) o'zak tarkibida *u* undoshi bo'lgan *kulmoq, tug'ilmoq, uch* kabi so'zlariga, *-ib, -il, -in, -ish, -imsira* affikslari qo'shilganda affikslardagi *i* unlisi *u* tovushga moyilroq talaffuz qilinadi, biroq asliga muvofiq *kulib, tug'ildi, uchish* tarzida yoziladi; 6) *g'* undoshi bilan tugaydigan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* tarzda qo'shiladi va shunday yoziladi: *tog'ga, bog'ga, bug'ga* kabi. Shunday qilib, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi o'zak-negiz va qo'shimchalarning bir xil qoida asosida yozilishini ta'minlaydigan morfologik yozuv, faqat yozma nutq talabiga rioya qilinadigan qoidalar majmuidan tashkil topadi.

3-§. Tarixiy - an'anaviy yozuv. So'zlarning hozirgi talaffuzi va yozuv shaklidan qat'i nazar, tarixiy - an'anaviy me'yoriga amal qilgan holda yozish qoidasidir. Bu yozuv qoidasi ko'proq zamonaviy shoir va yozuvchilarning asarlarida turli so'z va affikslarning tarixiy shaklda ishlatilishi jarayonida ko'zga tashlanadi: 1) buyruq - istak maylining *-gin* shakli - *gil* // *g'il* tarzida keladi: *Ey, munaqqid, sen g'azalni ko'hna deb kamsitmagil* (A.Vohidov); 2) hozirgi adabiy tildagi maqsad ravishdoshining *-gani* shakli - *gali* // *g'ali* // *qali* tarzda yoziladi: *ko'rgali keldingmi, yor, kuydurgali keldingmi, yor* (qo'shiqdan); 3) *-mi* so'roq yuklamasining *-mu* tarixiy shakli qo'llaniladi: *Sevgini tortib bulurmu toshu tarozi bilan* (E.Vohidov). Xuddi shuningdek, tarixiy - an'anaviy yozuv qoidalarini *-gin* // *gil* (*borgin - borgil*), *-dan* // *din* (*jondan - jondin*), *ar* // *ur* (*kelar - kelur*) kabi affikslar, *nima* // *ne, u* // *ul* kabi olmosh va boshqa turkumga mansub so'zlarning tarixiy shakllarining ishlatilishi misolida ham kuzatish mumkin.

4-§. Shakliy yozuv o'zlashgan so'zlarning ular mansub bo'lgan tildagi shaklini o'zbek tilida ham saqlagan holda yozish qoidasidir. Xususan, arab, fors - tojik, rus va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar qanday talaffuz qilinishidan qat'iy nazar, o'zlashtirilgan tildagi orfografik qoidaga rioya qilinadi: 1) *muhokama, muomala* kabi so'zlar talaffuzida *muhokima, muomila* tarzda aytilsa ham shakliy yozuv

asosida yoziladi; 2) *vise* - prezident, *eks* - chempion kabi o'zlashma so'zlar shakliy yozuv talabiga ko'ra chiziqli bilan yoziladi, shuningdek, *mojora*, *mutolaa*, *mushoira*, *mudofaa*, *matbaa*, *gramm*, *monolog*, *sentner*, *zoologiya* singari ko'pgina o'zlashma so'zlar ham talaffuz shaklidan qat'iy nazar shakliy yozuv qoidasiga ko'ra yoziladi.

5-§. Farqlashga asoslangan yozuv. Tildagi shakli yoki talaffuzi bir xil (bir-biriga yaqin) bo'lgan so'zlar yozuvda turli belgilar yordamida (ba'zan ma'nosiga ko'ra) farqlanadi. Masalan, 1) urg'u vositasida: *olma'* (ot) *o'lma* (fe'l); *qo'llar* (ot) – *qo'lla'r* (fe'l); *atla's* (ot, mato) – *a'tlas* (ot, xarita); 2) unlining cho'ziq - qisqaligi farqlovchi vosita bo'ladi: *da'vo* - *davo*, *ayon* - *a'yon*, *a'lam* - *alam*; 3) boshqa turli harflar faqlovchi vosita bo'ladi: *shox-shoh*, *xol* - *hol*, *urush* - *urish*, *o'r-ur*, *tanbur* - *tambur*, *amr* - *amir*.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Orfografiya nima? Orfografiyaning yozuv qoidalarini sanang.
2. Morfologik va fonetik yozuv qanday farqlarga ega?
3. Tarixiy - an'anaviy yozuv qoidasiga mal qilingan zamonaviy ijodkorlarning qanday asarlarini bilasiz?
4. Turli belgilariga ko'ra farqlash mumkin bo'lgan so'zlardan misollar keltiring.
5. So'zlarni to'g'ri yozishda eng muhim bo'lgan yozuv qoidasi haqida ma'lumot bering.
6. Qo'shma, juft, qisqartma, takroriy so'zlarning imlosini tushuntiring.
7. Bo'g'in ko'chirish qoidalarini haqida nimalarni bilasiz?
8. Tildagi orfoepik va orfografik me'yorlarning o'zaro mos kelmaslik hollari haqida nimalarni bilasiz?
9. Bosh harflarning ishlatilish qoidalarini tushuntiring.

3.3. Orfoepiya

1-§. Orfoepiya haqida umumiy ma'lumot. Orfoepiya (yunoncha *orthos* - "to'g'ri" epos-"nutq" demakdir) adabiy talaffuz qoidalarini to'plami bo'lib, u milliy til doirasida yagona talaffuz me'yorini belgilaydi. Shunga ko'ra, orfoepiya adabiy tilning og'zaki shakli bilan bevosita bog'liqdir.

O'zbek milliy tilining tarkibi nihoyatda rang-barang va murakkab bo'lib, u o'zida uchta yirik lahjani birlashtiradi. Bu lahjalardagi so'zlar talaffuzi o'ziga xos fonetik, leksik va morfologik belgilari bilan farqla-

nadi: 1) qipchoq lahjasida soʻz boshida adabiy tildagi y undoshi oʻrnida j talaffuz qilinadi: *yoʻq //joʻq*, *yigit//jigit*; adabiy tildagi gʻ oʻrnida v undoshi aytiladi: *togʻ//tov sogʻ//sov*; soʻz oxirida k, q undoshlari tushiriladi: *kichik//kichchi*, *qattiq//qatti*; 2) oʻgʻuz lahjasida esa soʻz boshida keladigan t, k jarangsiz undoshlari d, g tarzida talaffuz qilinadi: *togʻ//dagʻ*, *kel//gal* kabi; 3) qarluq - chigil - uygʻur lahjasining oʻziga xos fonetik xususiyatlari soʻz oxiridagi q undoshning gʻ tarzida aytilishi, baʼzan tushirilishida kuzatiladi: *qovoq//qovogʻ*, shuningdek, bu lahjada a unlisining o tovushiga oʻzgartirilishi ham kuzatiladi: *aka//oka* kabi.

Oʻzbek lahjalaridagi bu kabi lahjaviiy xilma-xilliklar, shubhasiz, adabiy tilning talaffuz meʼyoriga ham oʻzining taʼsirini koʻrsatadi. Ana shunday nutqiy tafvutlarni bartaraf etish, lahjalardagi eng maqsadga muvofiq soʻz shakllarini tanlagan holda qoidalashtirish orfoepiyaning muhim vazifalaridandir.

Albatta, orfoepiya boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar talaffuzini ham qamrab oladi. Xususan, oʻzlashma soʻzlarning orfoepiya qonun-qoidalariga mos ravishda talaffuz qilinishi qoidalashtirilgan. Masalan, *fabrika*, *fakt* soʻzlari *pabrika*, *pakt* tarzda aytilsa ham, ular asliga muvofiq talaffuz qilinishi lozim.

Adabiy talaffuz meʼyorlari tilning tovush tizimi asosida yaratiladi. Bu esa orfoepik meʼyorlarni belgilashda tovush tizimi, uning nutqiy jarayonda turlicha oʻzgarishini hisobga olishni taqozo etadi.

2-§. Ayrim unli va undoshlar orfoepiyasi 1. *I* unlisi *atir*, *ayrim*, *bilan* kabi soʻzlarda qisqa, *biyron*, *siyrak* kabi soʻzlar tarkibida y undoshdan avval kelganda oʻta choʻziq; *qirq*, *qir*, *qiz*, kabi soʻzlar tarkibida qattiq *i* tarzida talaffuz qilinadi. Ayrim soʻzlarda *i* oʻta qisqa talaffuz qilinib tushiriladi: *qobiliyat//qobilyat*, *quyidagi //quydagi*; *azm*, *adl*, *ayol* soʻzlari talaffuzida esa ortiriladi, biroq yozilmaydi.

2. *U* unlisi, *buvi*, *buloq* soʻzlarida qisqa; *xusumat*, *quvvat* kabi soʻzlarda esa choʻziq talaffuz qilinadi; *gul*, *guvoh*, *kuyov* kabi soʻzlarda yumshoq; *qum*, *qurol*, *gʻussa* kabi soʻzlarda esa qattiq talaffuz qilinadi. Koʻrinadiki, unlilarning qattiq yoki yumshoq talaffuz qilinishi koʻp hollarda yonma-yon kelgan undoshning til oldi yoki orqa ekanligi bilan bevosita bogʻliq boʻladi. Xususan, *q*, *gʻ*, *x* kabi til orqa undoshlari ishtirok etadigan soʻzlarda ular qattiq, boshqa undoshlar (til oldi, sayoz til orqa undoshlari) ishtirok etgan soʻzlarda esa yumshoq talaffuz etiladi. Qiyoslang: *qoʻpol*, *gʻoʻza*, *oʻrda*, *goʻdak*, *doʻl*, *joʻyak*, *koʻngil*.

3. *B*, *v*, *g*, *d*, *z* undoshlari urgʻusiz boʻgʻinda, soʻz oxirida jarangsiz undoshlar yonida kelganda jarangsizlashgan holda talaffuz qilinadi:

ketdi//ketti, kitob//kitop, zavod//zavot, barg//bark, aktiv//aktif, peshvoz//peshvos, izhor//ishor.

4. *D, s, t, l, n, ch, sh, m* undoshlaridan oldin qo‘llangan chuqur til orqa, portlovchi *q* undoshi *x* tarzida talaffuz qilinadi: *naqd//naxt, maqsad//maxsat, vaqt//vaxt, baliqchi//balixchi, oqsoq//oxsog‘, nuqson//nuxson, qaqshamoq //qaxshamoq, cho‘qmor//cho‘xmor.*

5. *K, g, ng* undoshlari oldida kelgan *n* sonori *ng, ng‘* tarzida aytiladi: *ko‘lanka//ko‘langka, ko‘tarinki//ko‘taringki, dengiz//dengngiz, nonko‘r//nongko‘r, yong‘oq//yongngoq//yongg‘oq, to‘ng‘illamoq//to‘ng‘g‘ilamoq.*

6. Ikki unli yonma-yon kelgan so‘zlarda ko‘pincha *y* undoshi orttiriladi: *oila// oyila, shoir//shoyir, rais//rayis, radio//radiyo kabi.*

3-§. Ayrim grammatik shakllar orfoepiyasi 1. Tushum kelishik affiksi talaffuzda *-di, -ti, -zi, -ri* kabi fonetik variantlarga ega bo‘ladi: *otni//otti, toshni//toshti, gulni//guldi, gapni//gapti//gappi, tuzdi//tuzzi.*

2. *Men, sen* olmoshlariga *-ning, -ni, -niki* affikslari qo‘shilganda qo‘shimcha tarkibidagi bitta *n* undoshi tushiriladi va shunday yoziladi : *mening, seni, meniki.*

3. *U, bu, shu, o‘sha* kabi olmoshlarga *-ga, -da, -dan, -day, -cha* affikslari qo‘shilganda *n* undoshi orttirilib talaffuz qilinadi va shunday yoziladi: *unga, unda, bundan, shundan, shunday, o‘shancha* kabi.

4. Oxiri *z* undoshi bilan tugaydigan sonlarga dona son yasovchi *-ta* affiksi qo‘shilganda *z* undoshi *s* tarzida talaffuz qilinadi: *to‘qqizta // to‘qqista, o‘ttizta // o‘ttista*; oxiri *z, sh* bilan tugaydigan otlarga *-siz* sifat yasovchi qo‘shilganda ham bu undoshlar *s* tarzida talaffuz etiladi: *boshsiz//bossiz, izsiz//issiz, ovozsiz//ovossiz*; bunday holni oxiri *z* bilan tugaydigan ba‘zi so‘zlarga ot yasovchi *-chi* affiksi qo‘shilganda ham kuzatish mumkin: *zakazchi//zakaschi, arazchi//araschi, taqrizchi//taqrischi* kabi.

5. Tarkibida *-n, -in, -lan* affiksi bo‘lgan so‘zlarga *-la* affikslari qo‘shilganda *-n, -in, -lan* affikslari oxiridagi *n* undosh *m* tarzida talaffuz qilinadi: *kiyinmoqda//kiyimmoqda, burkanmoqda//burkammoqda, ovqatlandi//ovqallandi.*

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Orfoepiya nimani o‘rganadi?
2. *I, u, a, o‘, e, o* unilari bilan bog‘liq talaffuzdagi o‘zgarishlarni misollar asosida tushuntiring.
3. Kelishik affikslari orfoepiyasiga doir nimalarni bilasiz?

4. Soʻz oxirida keladigan jarangli undoshlarning talaffuzda jarangsizlanishiga doir misolar keltirib tushuntiring.
5. Turli grammatik shakllarning talaffuzda fonetik oʻzgarishlariga doir namunalar keltirib, sabablarini izohlang.

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. Ш. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ѓзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1980.
2. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рақматуллаев Ќозирги ѓзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
3. А.Нурмонов Њзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., «Њљитувчи» 1990.
4. А.Абдуазизов Њзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., «Њљитувчи» 1992.
5. Ѓ. Абдурақмонов, Ќ.Расулов Она тили 10-11-синфлар учун дарслик. Т., «Њљитувчи» 1995.
6. Њзбек тилининг асосий имло лъоидалари. Т., «Њљитувчи» 1995.

4-MAʼRUZA

4.1. Leksikologiya

1-§. Leksikologiya va uning asosiy vazifalari. Tildagi soʻzlarning jami uning leksikasini, yaʼni lugʻat boyligini tashkil etadi. Leksikologiya (yunoncha *lexikos*-lugʻatga oid va *logos*-taʼlimot) tilshunoslikning lugʻaviy birliklar tarkibini tekshiradigan boʻlimidir.

Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiyliklarga ega. Ular quyidagilarda koʻzga tashlanadi: 1) tildagi soʻzlar muayyan maʼno ifodalash xususiyatiga ega boʻladi. Soʻzning maʼno xususiyatlari leksikologiyaning **semosiologiya** boʻlimida oʻrganiladi; 2) har qaday tilning taraqqiyoti jarayonida yuz beradigan oʻzgarishlar avvalo uning leksikasida oʻz aksini topadi. Chunki til jamiyat taraqqiyoti davomida yangi-yangi soʻzlar hisobiga boyib boradi, ayni paytda baʼzi soʻzlar eskiradi va isteʼmoldan chiqadi; 3) tilning lugʻat tarkbidagi soʻzlar isteʼmol darajasiga koʻra chegaralangan yoki chegaralanmaganligi bilan ham farqlanadi. Xususan, baʼzi soʻzlar umumxalq isteʼmolida boʻlsa (*ota, ona, yurmoq, men, sen*), ayrim soʻzlaning isteʼmol darajasi chegaralangan boʻladi. Masalan, *shevaga* oid soʻzlarning hududiy chegaralanishi, shular jumlasidandir; 4) soʻzlar nutq uslubiga boʻlgan munosabatiga koʻra ham farqlanadi.

Jumladan, ba'zi so'zlar uslubiy betaraf bo'lsa, ba'zilari esa nutq uslubining ma'lum turiga mansubligi bilan farqlanadi; 5) har bir so'z tovush qiyofasi va ma'noga, ya'ni shakl va mazmunga ega. Shunga ko'ra, so'zlar omonim, paronim, sinonim, antonim munosabatlarni yuzaga keltiradi. Tilning eng muhim birliklaridan bo'lgan so'zlarga xos bu umumiyliklar leksikologiyaning asosiy tekshirish ob'yektidir.

2-§. So'z va uning belgilari. So'z tilning muhim unsurlaridan biri bo'lib, ma'lum ma'no doirasida birlashgan tovush va tovushlar majmuyidan tashkil topadi. Biroq har qanday tovushlar birligi so'z yoki uning ma'nosini shakllantira olmaydi. Masalan, *olma* so'zidagi tovushlar birligi meva tushunchasini ifodalagan holda, shu so'zdagi tovushlarning *mloa*, *oalm* shaklidagi yig'indisi hech qanday ma'noga ega emas. Ayni paytda, tovushlarning bunday birligini so'z deyish ham mumkin emas. Shunday ekan, har qanday tovush va tovushlar yig'indisi ma'no ifodalovchi vosita sifatida emas, ma'no tovush va tovushlar majmuyini shakllantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyatga egadir. Muayyan ma'noning tovush yoki tovushlar birligi vositasida belgilanishi esa so'zni shakllantiradi. So'zning tovush tarkibida o'zgarish yuz bersa ham ba'zan ma'no saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa birdaniga emas, tilning uzoq asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y beradi. Masalan *o'grat-o'rgat*, *yog'mir-yomg'ir*, *qo'nshi-qo'shni* kabi so'zlar tarkibidagi metateza hodisasi ana shunday uzoq asrlik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Biroq bunday tarixiy o'zgarish so'z ma'nosining yo'qolishiga olib kelmaydi. Ba'zan bunday tarixiy o'zgarishlar tilda yangi ma'no tashuvchi belgining, ya'ni yangi so'zning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin. Jumladan, *arch*, *yoy*, *ko'r* so'zlari tarkibida yuz bergan tarixiy fonetik o'zgarishlar tufayli, mazkur so'zlarda o'ziga xos ma'no parchalanishi yuz bergan va ularning har biri hozirgi tilda alohida tushuncha ifodalovchi so'zlar sifatida shakllangan: *arch-art*, *yoy-yoz*, *ko'r-ko'z*. Bundan tashqari tilda shunday so'zlar ham borki, ular fonetik tarkibiga ko'ra bir xil (omonim), biroq ma'no jihatdan har xil. Bunday so'zlarda yashiringan ma'no faqat nutq jarayonida, ya'ni boshqa so'zlar qurshovidagina anglashiladi.

So'zning ikkinchi muhim belgisi uning ma'no ifoda etish va saqlash xususiyati orqali namoyon bo'ladi. Lekin ular ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Chunki so'z ifodalaydigan ma'no eng umumiy xususiyati bilan ham turli tiplarga bo'linadi. Jumladan, ayrim so'zlar ob'yektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, qiymat, harakat kabilarni, ba'zilari esa so'zlovchining his-hayajonini, voqelikka munosabatini bildiradi, ba'zan

esa faqat grammatik ma'no ifodalaydi. Biroq ular qanday ma'no ifodalashidan qat'iy nazar, so'z hisoblanadi.

So'zning ob'yektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilar haqidagi ma'lumoti **leksik ma'no** deyiladi. Masalan, *anor*, *tosh* so'zlarining narsa haqida ma'lumot berishi, *qattiq*, *shirin* so'zlarining belgi haqida ma'lumot berishi shular jumlasidandir. Demak, so'z borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarning atamasi – nomi bo'lishi yoki aksincha bunday xususiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Shunga ko'ra ular mustaqil va yordamchi so'zlar turkumlariga ajratiladi. Tildagi mustaqil so'zlarga leksik(lug'aviy) ma'noga ega bo'ladi va ular leksikologiyani asosiy o'rganish manbai hisoblanadi. So'zning borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni atash, nomlash xususiyati esa uning **nominativ funksiyasi** deyiladi.

3-§. Monosemantik va polisemantik so'zlar. Tildagi so'zlar bir va birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bir ma'nolilik hodisasi monosemiya, ko'p ma'nolilik hodisasi esa polisemiya deb yuritiladi. Masalan, *marmar*, *g'oya*, *xulosa*, *taassurot* kabi so'zlar va ilm - fan sohalariga doir atamalar bir ma'noli so'zlardir. O'z va ko'chma ma'nolari tufayli ikki yoki undan ortiq ma'noga ega bo'lgan so'zlar esa **ko'p ma'noli (polisemantik)** so'zlar deyiladi. Masalan: *etak - choponning etagi*, *tog'ning etagi*.

Tilshunoslikda so'zning ko'p ma'nolilik xususiyatini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ko'p ma'noli so'zlar turli usullar vositasida ma'no ko'chishi orqali o'z ma'nosidan boshqa ma'nolar ifodalagan holda tilning ifoda imkoniyatlarini boyishida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, ko'p ma'noli so'zlar o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarga ham ega bo'ladi. So'zning nutqdan tashqarida, ya'ni tilda ifodalagan ma'nosi **o'z ma'nosi** deb ataladi. Masalan, *ko'z*, *etak* so'zlari yakka holda ishlatilganda uning asl, ya'ni o'z ma'nosi anglashiladi.

So'zning gap ichida, ya'ni nutqdagi o'z ma'nosidan boshqacharoq mazmun ifodalashi uning **ko'chma ma'nosi** deb yuritiladi. Masalan, *ishning ko'zi*, *tog'ning etagi* kabi birikmalar tarkibida ko'z va etak so'zlari ko'chma ma'noda qo'llangan.

4-§. So'zning ma'no ko'chish usullari. O'zbek tilida polisemantik so'zlar ma'no ko'chishning to'rt xil usuli mavjud: 1) metafora; 2) metonimiya; 3) sinekdoxa; 4) vazifadoshlik.

Metafora (yunoncha «ko'chirma» so'zidan olingan) biror narsa, belgi yoki harakatning nomi o'zaro o'xshashligi bo'lgan boshqa narsa,

belgi yoki harakatga ko‘chishidir. Masalan: *U tarozining ikki pallasini ko‘zdan kechirdi* (I.Rahim). *Yormat tarvuzni kesdi. Bir pallasini o‘zi olib, ikkinchi pallasini Yo‘lchi va O‘roz oldiga qo‘ydi* (Oybek). Birinchi misoldagi *palla* so‘zining o‘z ma‘nosi taroziga nisbatan qo‘llaniladi. Uning tashqi ko‘rinishiga ko‘ra o‘xshashligi ikkinchi misolda tarvuz bo‘laklariga nisbatan ham qo‘llanishga sabab bo‘lgan.

Metafora asosida nom ko‘chish aniq narsalar doirasida bo‘lganda ular o‘rtasidagi o‘xshashlikni ilg‘ash uncha qiyin bo‘lmaydi. Mavhum narsalar doirasida esa bu bir oz qiyin kechadi: *Bir qarichlikdan dutorni sevaman. Bir qo‘shni kelinchakdan o‘rgangan edim* (Oybek). Yigit yalt etib *qo‘shni* dalaga qaradi, u yerda xotin-xalajlar, bola-chaqalar

chuvillashib paxta terishayotgan edi (M.Ismoilij).

Metafora asosida nom ko‘chish birgina narsa nomi bo‘lgan otlarga daxldor bo‘lmay, boshqa turkumga mansub so‘zlarda ham uchraydi. Masalan: *taqir cho‘l- taqir bosh, taqir sholcha; o‘tkir pichoq-o‘tkir hid, o‘tkir odam* kabi sifatlar; *dalalarda qushlar uchadi – uning jahldan lablari pir-pir uchardi* kabi fe‘llarda ham metafora asosida ma‘no ko‘chishi uchraydi.

Metonimiya (yunoncha «qayta nomlash», «nomini almashtirish») narsa yoki hodisalarning makon va zamonda o‘zaro bog‘liqligi, doimiy aloqadorligi asosida birining nomi ikkinchisiga ko‘chishidir. Bunda narsa, harakat va belgi o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashlik emas, balki doimiy aloqadorlikning mavjudligi birining nomini aytganda ikkinchisini anglash, nazarda tutish imkonini beradi. Metonimiya asosida nom ko‘chishda narsalar (otlar) o‘rtasidagi quyidagicha uzviy aloqadorliklar asos bo‘lishi mumkin: 1) narsa yasalgan materialning umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko‘chadi: *Moyi tugab piligi so‘xta bo‘lgan chiroq bir lip etib so‘ndi* (S.Ahmad). *Sochini mayda o‘rib uchiga pilik taqqan edi* (S.Ahmad); 2) narsalarning o‘ziga xos harakat-holati, xususiyati jihatdan umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko‘chadi: *beshtik-maktab ta‘lim va tarbiya beshigidir, qaldirg‘och-litseyimiz qaldirg‘ochlari*; 3) o‘rinning unda joylashgan narsa bilan doimiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko‘chadi: *kosa, qoshiq, tovoq*-ovqat, *zal-zal kulib yubordi, sinf-sinf oyoqqa qalqdi* ma‘nolarida ishlatiladi; 4) harakat-hodisaning nomi shu harakat-hodisaning bajarilgan vaqtiga ko‘chiriladi: *Machitdan shom azoni eshitildi...* (Sh.Toshmatov). *Azonga yaqin bir iloj qilib qochibdi* (P.Tursun); 5) narsaning nomi shu narsaga xos bo‘lgan belgi

aloqadorligi asosida ko'chadi: **tulki-ayyor**, **mug'ombir odam**, **iflos-betayin**, **jirkanch kishi**; 6) harakat, o'yin obyekti shu o'yinning nomi sifatida ko'chadi: **uloq-uloq chopmoq** va boshqalar.

Sifat va fe'l turkumiga mansub so'zlar doirasida ham metonimiya hodisasi mavjud bo'lib, ularda ko'chma ma'no belgining yoki harakatning aloqadorligiga asoslanadi. Masalan: **qisqa yo'l** - qisqa nutq, qisqa ovoz, **beg'ubor osmon**-beg'ubor odam, **beg'ubor ko'ngil**; **bola boqmoq**-kishini hunar boqadi, **bog'ni boqsang bog'** bo'lur.

Sinekdoxa narsa va hodisaning nomi bilan uning qismini atash yoki qismining nomi bilan shu qism mansub bo'lgan butunni atash orqali yangi ma'no hosil qilish usulidir. Masalan: *Tirnoq* so'zining *farzand* ma'nosida ishlatilishi (*U tirnoqqa zor edi*) qism nomi bilan butunni ifodalashnashidir. *Qo'l* so'zi bilan uning bir qismini, ya'ni barmoqning atalishi esa (*Qo'liga uzuk taqdi*) butun nomi bilan qismning nomlanishidir. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning quyidagi gaplardagi ma'nolariga e'tibor bering: *Rux samovar*. *Egamberdi*, *Sen darrov o't sol!* (A.Qodiriy) *Mirzo kechqurun samovarga* chiqdi, ikkita choy ichdi (A.Qahhor). *Devorlarda Tamara o'z qo'li bilan tikkan kashtalar osilgan edi* (M.Muhammedov). *U yenglariga chiroyli qizil kashtalar tikilgan ukraincha oq shoyi kofta kiyyan edi* (P.Tursun).

Vazifadoshlik narsa va hodisalarning bajaradigan vazifasidagi birlik, o'xshashlik asosida nom ko'chishidir. Masalan, *chiroq* so'zi o'tmishda moy shimdirilgan pilik yordamida yorug'lik beruvchi moslamani anglatgan. Hozirda esa elektor yoritgichlar ham chiroq deb yuritiladi. Yoki tarixan qamish yoki patdan yasalgan yozuv quroli qalam deb atalgan. Hozir esa grafitli maxsus yasalgan yozuv quroli ham shu nom bilan yuritiladi. Vazifadoshlik asosida nom ko'chish so'zning ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgani uchun ma'no ko'chishning boshqa usullariga nisbatan ancha kam uchraydi.

Ko'p ma'noli so'zlarning yuzaga kelishida polisemantik so'z va yasovchi affikslarning ham alohida o'rni bor. Masalan, *tuzsiz taom*, *tuzsiz gap* birikmalari tarkibidagi -siz ko'p ma'noli affiksi va o'zak birligi ko'p ma'noli so'zning yuzaga kelishida muhim rol o'ynagan. Polisemantik so'zlar, qancha ma'noga ega bo'lmasin, bu ma'nolar o'zaro bog'langan bo'ladi. Agar ular o'rtasidagi ma'no bog'liqlik davrlar o'tishi bilan uzilib qolsa, u holda bunday so'zlar o'zaro omonimga aylanadi. Masalan, *gap*-fikir, mulohaza; *gap*-tengdoshlar, hamkasblar yig'ini, ziyofati; *ko'k*-rang, *ko'k*-osmon kabilar. Keltirilgan misollarda ma'no bog'liqlikni ilg'ab olish ancha qiyin. Shunga ko'ra,

aytish mumkinki, polisemantik soʻzlar bir xil fonetik qobiqqa ega boʻlgan soʻzlar takrori nuqtai nazaridan omonimlarga oʻxshasa ham, koʻp maʼnolilik, avvalo bir turkum doirasida yuzaga kelishi, ular qancha maʼnoga ega boʻlmasin, oʻzaro bogʻliq boʻlishi bilan omonimlardan farqlanadi. Koʻp maʼnoli soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolari, odatda, izohli lugʻatlarda, shakldosh soʻzlar esa omonim soʻzlarning izohli lugʻatida beriladi.

4.2. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari

Tildagi soʻzlarning maʼlum qismi shakl yoki maʼnosiga koʻra oʻzaro aloqador butunliklarni tashkil etadi. Bunday butunliklardagi soʻzlar ana shu xususiyatlariga koʻra ikki guruhni tashkil qiladi: 1) omonimlar, omoshakllar, omofonlar, omograflar va paronimlar shakliga koʻra; 2) sinonimlar, antonimlar esa oʻzaro mazmun uzviyligi yoki zidligiga koʻra alohida guruhga mansub boʻladi.

1-§. Omonimlar yunoncha *homos-bir xil*, *onoma-nom* soʻzlaridan olingan boʻlib, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo alohida maʼnolarga ega boʻlgan soʻzlardir. Bunday soʻzlar **leksik omonimlar** deyiladi. Masalan: *kuya* - hasharot, *kuya* - qozonning kuyasi. Omonimlar bir va bir necha turkumga mansub boʻlishi mumkin. Masalan: *chang* - gard va cholgʻu asbobi maʼnolari bilan ot turkumiga mansub; *oʻt*-olov, koʻkat kabi maʼnolari bilan ot soʻz turkumiga mansub, *oʻt* - feʼlining buyruq-istak mayli ekanligi kabilar shular jumlasidandir.

Bir xil soʻz turkumiga mansub omonimlar turli grammatik qoʻshimchalar bilan shakllanganda ham ularda omonimlik saqlanib qoladi. Masalan: *ot* - ism va uy hayvoni maʼnolaridagi omonim soʻzlarga egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalarini qoʻshish bilan omonimlikning saqlanib qolganini koʻrish mumkin: *otlar*, *otning*, *otlarim*. Bunday omonimlarni mutlaq omonim soʻzlar deb atash mumkin.

Omonimlarni vujudgaga keltiruvchi hodisalar turlicha boʻlib, ularning asosiylari qoʻyidagilardir:

1. Oʻz qatlamga mansub boʻlgan baʼzi soʻzlar tarixan fonetik tuzilishi har xil boʻlsa ham talaffuzda shakldoshlik kasb etishi asosida omonimlarga aylanadi: *ot* (ism) - *ot* (hayvon) - *ot* (harakat); *oʻt* (oʻt-oʻlan) - *oʻt* (olov) - *oʻt* (harakat) kabi omonim soʻzlardagi *o* va *oʻ* unlilari tarixan oʻzining til oldi va til orqa shakllariga (allafonlariga) ega boʻlgan. Biroq, hozirgi adabiy tilda ular farqlanmaydi.

2. Ko‘p ma‘noli so‘zlar o‘rtasidagi ma‘no bog‘lanishning uzilishi, zaiflashishi asosida ham omonimlar shakllanadi. Masalan, *ko‘k* so‘zi, dastlab, *ko‘k* rang (sifat) tushunchasiga ega bo‘lgan. Keyinchalik bu so‘z metafora (o‘xshashlik) asosida osmon tushunchasiga nisbatan ham ishlatila boshlagan. Hozir ular o‘rtasidagi bunday ma‘no bog‘lanish yo‘qolib, omonim so‘z hosil bo‘lgan. Xuddi shunday holatni *dam* so‘zining nafas, hordiq, harorat, bosqon ma‘nolarida ishlatilishi misolida ham kuzatish mumkin.

3. Umumturkiy yoki asl o‘zbekcha so‘zlar o‘zga tillardan so‘z o‘zlashtirish asosida ham shakldoshlikka ega bo‘lib qolishi mumkin. Masalan, *bog‘* (mevazor) va *bog‘* (bog‘langan narsa, beda bog‘i); *tok* (uzum novdasi) va *tok* (elektor toki), *tom* (uy tomi) va *tom* (kitob jildi) so‘zlari o‘zbekcha-tojikcha hamda o‘zbekcha-rus va yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlarning o‘xshash fonetik qiyofasi asosida yuzaga kelgan omonim so‘zlardir.

4. Ma‘lum bir so‘zning o‘zak-negizidan qo‘shimchalar orqali yangi so‘zlar yasalishi natijasida shakldosh so‘zlar hosil bo‘ladi. Masalan: *oylik olmoq*, *oylik reja* birikmalaridagi oylik so‘ziga qo‘shilgan –lik qo‘shimchasi asosida shakldosh so‘z hosil bo‘lgan.

Ba‘zan shakldoshlik nisbiy bo‘lib, so‘zlarning ma‘nolari har xil bo‘lgani holda aytilishi bir xil, ammo yozilishida bir oz farq bo‘lishi yoki ba‘zan ma‘noli qismlarigina shakldosh bo‘lsa ham, grammatik ma‘nosi o‘zgacha bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra shakldosh so‘zlarning uch xil turi farqlanadi: 1) omoshakllar, 2) omofonlar, 3) omograflar.

2-§. Omoformalar ma‘nolari har xil bo‘lib, ba‘zi grammatik shakllariga ko‘ra bir xillikka ega bo‘ladigan shakldosh so‘zdir. Omoformalar ayni bir so‘z turkumiga ham, boshqa-boshqa so‘z turkumlariga ham mansub bo‘lishi mumkin. Masalan, *oqar* (oq tusga kir) - buyruq fe‘li, II shaxs birlik; *oqar* ("oqadigan") fe‘lning kelasi zamon sifatdosh shakli; *yoz* - ot, bosh kelishik shaklida, *yoz* - II shaxs birlikdagi buyruq fe‘li va boshqalar.

Bu so‘zlarga boshqa grammatik qo‘shimchalar qo‘shilganda bir-birlaridan tamomila ajralib, omonimlik yo‘qoladi. Masalan: *oqaray*, *oqarsin* - *oqaradi*, *oqarsan*; *yozning*, *yozni*, *yozga*, *yozda*, *yozdan* - *yozay*, *yozgin*, *yozsin* kabi holatlarda omonimlik mavjud emas.

3-§. Omofonlar fonetik tarkibi ma‘lum tovush bilan farqlanadigan, lekin talaffuzda shakldosh bo‘lib qoladigan so‘zlardir. Omofonlardagi o‘zaro farq ular tarkibidagi bitta fonemada bo‘ladi va ular, asosan, jarangli va jarangsiz juftliklar va hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra yaqin

bo'lgan tovushlarning talaffuzda bir xillik kasb etishida ko'zga tashlanadi. Masalan, *sud* - *sut*, *tanbur* - *tambur*, *tub-tup* , *yetti* - *yetti* kabi so'zlar talaffuzi omofonlarni yuzaga keltiradi.

4-§.Omograflar yozilishi bir xil bo'lgan shakldosh so'zlardir. Omograflar ma'nosi va fonetik tarkibi, talaffuzi jihatidan boshqa - boshqa, faqat yozilish shakli jihatdan bir xil bo'lgan so'zlardir. Masalan, *tol* - daraxt, qurilish jihozi, *tok* - elektr quvvati, uzum novdasi, *to'r-xonaning* yuqori qismi, parda kabi ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardagi *o*, *o'* tovushlari talaffuzda qattiq va yumshoqligi bilan farqlanadi, biroq yozilishiga ko'ra shakldoshlikka ega bo'ladi. Xullas, talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lgan bunday shakldosh so'zlarni o'zak va grammatik qo'shimchalarining bir xilligi, bir turkumga mansubligi e'tibori bilan omograflar qatoriga qo'shish mumkin. Tildagi bu kabi shakldoshliklar so'z o'yini sifatida tuyuq, askiya san'atlarida asosiy o'rin tutadi.

5-§.Paronimlar. Paronimlar so'zlar yunoncha *para-juft* va *onoma-nom* so'zlaridan olingan bo'lib, fonetik tarkibi va ma'nosi boshqa-boshqa biroq talaffuz jarayonida o'xshash, yaqin bo'lgan so'zlardir. Demak, paronimlar birdan ortiq so'zning shakliiy o'xshashligiga asoslanadi va bu hodisa ko'pincha so'zlarni adabiy normada to'g'ri talaffuz etmaslik, adabiy normaning buzilishiga ham olib keladi. Masalan, *fakt* - *pakt*, *afzal* - *abzal* so'zlari f undoshining p, b tarzda talaffuzi asosida yuzaga kelgan paronimlar bo'lib, ular aslida fonetik tarkibi va ma'no jihatdan farqlanuvchi so'zlardir: *fakt* - dalil, isbot, *pakt* - davlatlar o'rtasidagi shartnoma, kelishuv hujjati ma'nosidagi so'z; *afzal* - qulay, ma'qul *abzal* esa ot va boshqa ulov anjomi, to'qim va boshqa jihozlarning umumiy nomidir. Xuddi shuningdek, paronimlik holatni *amr-amir*, *zirak* - *ziyrak*, *jayron-jiyron*, *yondosh* - *yondash*, *quyilmoq* - *quyulmoq* so'zlari misolida ko'rish mumkin.

Paronimlar tub yoki yasama so'zlardan tarkib topgan bo'lishi mumkin. Masalan, *fakt-pakt*, *burj-burch* kabilar tub so'zlar asosida shakllangan paronimlardir. Yasama so'zdan esa bir o'zaklardan bir xil qo'shimchani fonetik variantlarini qo'shish asosida hosil bo'ladi: *yoriq-yorug'*, *qurit-qurut*, *oqlik-oqliq*, *otalik-otaliq*. Paronim so'zlar o'z va o'zlashma so'zlar asosida vujudga kelishi mumkin: *aro-oro* (o'zbek va fors-tojik), *burch-burj* (o'zb. va arab). Paronimlar ham antonimlar singari har doim juft so'z shaklida tuziladi, biroq ular bir xil va har xil so'z turkumlariga mansub bo'lishi mumkin.

Paronimiya ba'zi til hodisalariga yaqin bo'lib, ulardan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. Paronimlar soʻz variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir. Ular ham ayrim tovush orqaligina farqlanib, talaffuz oʻxshashligiga ega boʻladi. Shu bois baʼzan paronimlar mazkur hodisa bilan chalkashtirilishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi *tomosha* soʻzining baʼzan *tomosho*, *tamosho* tarzda ikki xil variantda fonetik jihatdan buzib ishlatilishi orqali uning talaffuz dubleti hosil boʻladi. Shuningdek, ayrim soʻzlarning turlicha variantlarda ishlatilishi adabiy meʼyor sifatida qabul qilingan: *gado-gadoy*, *demak-demoq*, *obroʻ-obroʻy*, *nogoh-nogah*, *yiqilabermoq-yiqilavermoq* kabi juftliklar, shular jumlasidandir. Xullas, tilshunoslikda variantlilik, soʻz variantlari va leksik dubletlar kabi turlicha terminlar asosida nomlangan bu hodisa, paronimlardan farqli ravishda, bitta soʻzning ogʻzaki va yozma nutqda turlicha shakllarda qoʻllanishidir.

2. Paronimlar bilan yondosh hodisalardan yana biri omofonlardir. Bu ikki hodisaning asosiy oʻxshash va farqli tomonlari quyidagilarda koʻzga tashlanadi: a) monosillabik (bir boʻgʻinli) oʻzlashma soʻzlardan tarkib topgan baʼzi paronimlardagi undoshlarning talaffuz oʻrni va usuliga koʻra bir xilligi ularni omofonlarga yaqinlashtiradi. Masalan: *burch-burj*, *dars-darz*, *qars-qarz*. Biroq aksariyat paronimlarda bunday undoshlar jarangli-jarangsiz juftlik boʻlmay, hosil boʻlishi oʻrniga koʻra oʻxshashlikka asoslanadi. Masalan *fakt-pakt*, *abzal-afzal*. Omofonlarda esa artikulyatsiya oʻrni va usuliga koʻra bir xil boʻlgan undoshlar har doim soʻz oxirida uchraydi va talaffuzda aynan ana shu juftliklar omofonlikni yuzaga keltiradi. Masalan: *top-tob tub-tup*, *mard-mart*, *yod-yot* kabilar shular jumlasidandir; b) koʻp boʻgʻinli soʻzlardan tarkib topgan paronimlarda esa paronim juftliklar oʻzaro nooʻxshash fonema vositasida ajralib turadi va shu jihatiga koʻra omofonlardan farqlanadi: *ahil-ahl*, *otalik-otaliq*, *yoriq-yorugʻ*, *qurut-qurit* kabilar shular jumlasidandir.

6-§. Sinonimlar (yunoncha sinonimon-bir xil nomli soʻzidan olingan) fonetik tarkibi har xil, maʼnolari bir xil yoki bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlardir. Maʼnodoshlikning soʻzlar asosida yuzaga kelgan turi leksik (lugʻaviy) sinonimlar deyiladi. Masalan, *nomus - vijdon, dangasa - yalqov - ishyoqmas - tanbal* soʻzlari leksik sinonimlardir. Bunday soʻzlar, odatda, bir xil soʻz turkumiga mansub boʻladi. Ularning bir umumiy maʼno doirasida bogʻlanishi esa, **sinonimik qator** deb yuritiladi. Masalan, *vaqt - payt - zamon - fursat - mahal - chogʻ - kez - mavrid - palla - muddat - dam* soʻzlari oʻzaro sinonimik qator hosil qilgan. Sinonim qator tuzishda asos qilib olingan soʻz **dominanta** (bosh

soʻz) deb yuritiladi. Dominanta odatda uslubiy jihatdan betaraf va umumisteʼmol soʻzlaridan boʻlib, sinonim soʻzlar lugʻatida birinchi oʻrinda beriladi. Masalan, *yuz - bet - aft - bashara - turq - chehra - oraz - ruxsor* sinonimik qatoridagi *yuz* soʻzi betaraf - dominanta boʻlib, *aft, bashara turq* salbiy, *oraz, chehra, ruxsor* esa ijobiy munosabat ifodalash uchun xizmat qiladi.

Sinonimlarni yuzaga kelishida polisemantik soʻzlarning ishtiroki ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, polisemantik soʻz oʻzining har bir maʼnosi bilan boshqa - boshqa sinonim qatorda ishtirok etib, uni boyitadi. Masalan: *balo - falokat - ofat; balo - uddaburon - bilogʻon-ishbilarmon* kabi maʼnodoshlik qatorida *balo* soʻzi oʻz va koʻchma maʼnosi bilan ishtirok etgan.

Sinonim qatordagi soʻzlar quyidagi xususiyatlariga koʻra oʻzaro farqlanadi:

1. Sinonim qatordagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslanganligi bilan ham oʻzaro farqlanadi. Masalan, *doim, hamisha, nuqul, birday* soʻzlari koʻpincha soʻzlashuv uslubida, mazkur sinonim qatorga mansub boʻlgan *yakkash, mudom* soʻzlari esa kitobiy uslubda koʻproq ishlatilishi bilan boshqa maʼnodoshlardan farqlanadi.

2. Sinonimik qatordagi baʼzi soʻzlar hozirgi tilga nisbatan eskirgan boʻlishi ham mumkin. Shuningdek, ulardan baʼzilari shevalarga xosligi bilan ham ajralib turadi. Masalan: *mard, jasur, botir, yovqur, jaysan*. Bu sinonimlardan *yovqur* soʻzi eskirganligi, *jaysan* esa tarixiy - dialektalligi bilan farqlanadi.

3. Sinonimik qatordagi soʻzlar oʻzaro adabiy tilga yoki shevaga xosligi bilan farqlanishi mumkin. Masalan, *qidirmoq, axtarmoq, izlamoq, istamoq* sinonimik qatoridagi *istamoq* soʻzi shevaga xosdir.

Sinonimlar fikrni aniq, maqsadga muvofiq tarzda ifodalash vositalari boʻlib, xuddi mana shu omil ularni yuzaga kelishiga sabab boʻladi. Sinonimlar yuzaga kelishi va maʼnolariga koʻra quyidagi turlarni tashkil qiladi:

1. Toʻliq (sof) sinonimlar. Aynan bir tushunchani anglatish va nutq jarayonida biri oʻrnida ikkinchisini ishlatish mumkinligi bilan ajralib turadi. Ular koʻpincha boshqa tillardan kirib kelgan oʻzlashma soʻzlarning oʻzbekcha soʻzlar bilan maʼnodoshligi asosida hosil boʻladi: *kuch* (oʻzb.) - *qudrat* (ar.), *ot* (oʻzb.) - *ism* (ar.), *koʻklam* (oʻzb.) - *bahor* (toj.), *tuman* (oʻzb.) - *rayon* (rus). Shuningdek, *fazo-kosmos, muharrir-redaktor* kabi faqat oʻzlashma soʻzlardan tuzilgan sinonimlar ham toʻliq sinonimlardir.

2.Ma'noviy sinonimlar. Bir-biridan nozik ma'nolari ya'ni ijobiy, salbiyligi yoki uslubiy va boshqa jihatdan farqlanuvchi ma'nodosh so'zlardan tashkil topadi. Masalan, *kuldi, jilmaydi, tirjaydi, iljaydi, ishshaydi* kabi ma'nodosh so'zlar kulish harakatining darajasiga hamda ijobiy va salbiy bo'yqadorligiga ko'ra *chiroyli, go'zal, xushro'y, ko'hli, ko'rkam, barno, suluv, zebo, latif* kabi sinonimlar esa ijobiy bo'yog'ining darajasiga ko'ra farqlanadi.

3.Shartli sinonimlar. Muayyan matndagina ma'nodoshlikka ega bo'ladigan sinonim so'zlardir. Ular ko'pincha she'riyatda kuchli his-tuyg'u ifodalovchi vositalar sifatida qo'llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o't, Shu yoniq yulduzni ko'zga yashirmoq* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o't, yoniq yulduz* o'zaro ma'nodosh so'zlar sifatida ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday sinonimlar mumtoz adabiyotda *qad-sarv, lab-la'l, yuz-oy, hilol* kabi tashbehlar asosida ham keng qo'llaniladi.

Sinonimlar tuzilishiga ko'ra a) sodda: *tez-chaqqon-ildam*; b) juft: *sog'salomat, el-yurt*; v) birikmali: *yuzi qora-beti qora-ori yo'q* shaklida uchraydi.

Ayni paytda so'zlar fraziologik birikmalar bilan ham ma'nodoshlik hosil qilishi mumkin. Masalan: *sevindi, boshi ko'kka yetdi; xotirjam, ko'ngli to'q*. Bunday ma'nodoshlik **leksik-fraziologik sinonim** deyiladi.

Sinonimlarni deyarli barcha so'z turkumlarida uchratish mumkin. Masalan 1) ot sinonimlar: *baxt, saodat, tole, iqbol*; 2) sifat sinonimlar: *go'zal, chiroyli, ko'rkam, ko'hlik, suluv*; 3) olmosh sinonimlar: *barcha, bari, hamma, butun*; 4) fe'l sinonimlar: *o'smoq, ulg'aymoq, voyaga yetmoq*; 5) ravish sinonimlar: *tez, chaqqon, ildam*; 6) aralash sinonimlar: *besht, a'lo, muvaffaqiyatli* (son va sifat turkumlari asosida); 7) ko'makchi sinonimlar: *kabi, singari*; 8) bog'lovchi sinonimlar: *ammo, lekin, biroq*; 9) modal so'zli sinonimlar: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz*.

Xullas, sinonimlar tilning lug'aviy boyligini, ko'rkamligini belgilovchi vositalardan biri bo'lib, ular nutq jarayonida o'rinsiz takrordan, uslubiy g'alizliklardan saqlanishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

7-§. Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom so'zidan olingan bo'lib) o'zaro zid tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. So'zlarning zid ma'noligi boshqa shu kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lug'aviy) antonimlar deyiladi Masalan: *oq - qora, kun - tun*. Antonimlar ham odatda bir so'z turkumi doirasida yuzaga keladi va zid ma'nolilik, odatda, faqat ikkita so'z doirasida sodir bo'ladi: *uzun - qisqa* (sifat),

kelmoq - *ketmoq* (fe'l) kabi. Antonimlar bir xil va har xil o'zakli so'zlardan ham tarkib topishi mumkin. O'zakdosh so'zlarning antonimligi, asosan, zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimchalar vositasida yuzaga keladi: **suvli** - **suvsiz**, **xabardor** - **bexabar** kabi. Har xil o'zakli so'zlardan tarkib topgan antonimlar esa tub shaklda bo'ladi: *katta* - *kichik*, *rost* - *yolg'on*.

Ko'p ma'noli so'zlar o'z va ko'chma ma'nolari bilan bir necha antonim juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: *og'ir yuk* - *yengil yuk*, *og'ir masala* - *oson masala* kabi.

Bir so'z o'zaro sinonim so'zlar bilan yoki o'zaro sinonim so'zlar boshqa sinonimlar bilan ham antonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan, *xafa* so'zi *xursand*, *shod xushnud* kabi so'zlar bilan o'zaro antonim munosabatga kirisha oladi.

Antonimlar nutqda belgi-xususiyat, miqdor, o'rin, payt ifodolovchi so'zlarda ko'p bo'lib, aniq tushuncha ifodalaydigan lug'aviy birliklarda kam uchraydi. Bu hol antonimlarning asosan belgi, xususiyat negizida (sifat va ravishlarda) paydo bo'lishidan darak beradi. Antonimlarga so'z turkumlari nuqtai nazaridan qaralganda ularning quyidagi turkumlarda uchrashini kuzatish mumkin: 1) ot antonimlar: *ota-ona*, *yigit-qiz*, *kelin-kuyov*; 2) sifat antonimlar: *shirin-achchiq*, *katta-kichik*, *baland-past*; 3) fe'l antonimlar: *kulmoq-yig'lamoq*, *turmoq-o'tirmoq*; 4) ravish antonimlar: *uzoq-yaqin*, *oz-ko'p*, *sekin-tez*; 5) ba'zan nutqda baho me'zoni bo'lgan besh va ikki sonlari ham zidlikka ega bo'ladi.

Antonimlar nutqda juft holda qo'llanilib, ma'no ko'chgan holda yangi tushuncha ifodalash vositasi bo'ladi. Masalan: *bordi* - *keldi*, *keldi* - *ketdi*, *yaxshi* - *yomon*, *oq* - *qora* kabi antonimik juftliklar aslida fe'l va sifatlar bo'lib, nutq jarayonida otga ko'chishi mumkin: *bordi-keldi* *uzildi*, *keldi-ketdi* *ko'p bo'ldi*, *oq-qorani* tanigan kabi.

Antonimlar asosida anglashilgan ma'no zidligi kuchli va kuchsizligi bilan ham farqlanadi. Masalan, *oq-qora*, *issiq-sovuq* kabi belgi anglatuvchi so'zlarga nisbatan *ota-ona*, *chol-kampir* singari nom bildiruvchi so'zlarda ma'no zidligi kuchsizroqdir. Shunga ko'ra ularni **sof** va **yarim antonimlar** sifatida ajratish mumkin. Bulardan tashqari, muayyan matndagina o'zaro zidlik kasb etuvchi o't (olov)-suv, it-mushuk, mushuk-sichqon kabi **matniy antonimlar** ham mavjud.

Zidlik munosabati faqat so'zlar doirasida mavjud bo'lmay, so'z bilan iboralar o'rtasida ham uchraydi: *qo'rqoq-yuragida yoli bor*, *botir-chumchuq pirr etsa*, *yuragi shirr etadigan* kabilar shular jumlasidandir. Budnay antonimlar **leksik-fraziologik antonimlar** deyiladi.

Antonimlar tildagi kuchli uslubiy vositalardan biri bo'lib, badiiy ijodda tazod san'atini vujudga keltiradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Leksikologiyada nimalar o'rganiladi?
2. Monosemantik so'zlar qanday so'zlar?
3. Polisemantik so'zlar deb nimaga aytiladi?
4. So'zning o'z va ko'chma ma'nolarini izohlang.
5. Ma'no ko'chishi haqida nimalarni bilasiz?
6. Metafora va metonimiya hodisalari asosida ma'no ko'chishini misollar yordamida izohlang.
7. Sinekdoxa hodisasida ma'no ko'chishini qanday tushunasiz?
8. So'zlar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
9. Omonim va ko'p ma'noli so'zlar haqida ma'lumot bering.
10. Sinonim so'zlar va ularning turlari haqida nimalarni bilasiz?
11. Antonim so'zlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Sh. Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, X.Doniyorov Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism .T., «O'qituvchi» 1980.
- 2.U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., «O'qituvchi» 1992.
- 3.O'zbek tili leksikologiyasi. T., «Fan» 1981.
- 4.H.Ne'matov, R.Rasulov O'zbek tili sistem leksikologiyasi. T., «O'qituvchi» 1995.
- 5.H.Jamolxonov Hozirgi O'zbek adabiy tili. T., «Talqin» 2005.

5-MARUZA

5.1. O'zbek tili leksikasining tarixiy - etimologik qatlamlari

1-§.O'z qatlam. Ma'lumki, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur qoraqalpoq singari tillar o'zaro qarindosh tillar bo'lib, ular birligi turkiy tillar guruhini tashkil etadi. Tilimizda faol qo'llanadigan *oyoq, qo'l, ikki, uch, ol, kel, yaxshi, men, sen* singari so'zlar ko'pchilik turkiy tillar uchun ham faol so'zlar hisoblanadi. Barcha turkiy tillar uchun umumiy iste'molda bo'lgan bunday so'zlar **umumturkiy so'zlar** deyiladi. O'zbek tili leksikasining katta qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil etadi.

Tilimizda umumtukiylar soʻzlarning quyidagi leksik-tematik guruhlarini faol ishlatiladi: 1) inson tushunchasi bilan bogʻliq soʻzlar: *kishi, el, yurt*; 2) qarindoshlik tushunchalari bilan bogʻliq soʻzlar: *ota, ona, opa, enaga, aka, uka, singil, qayin, qayinogʻa, yanga* va boshqalar; 3) odam va hayvon tana aʼzolari nomlari: *barmoq, bagʻir, bel, boʻgʻiz, biqin, milk, miya, ogʻiz* va boshqalar. Muayyan tushuncha doirasida birlashuvchi bunday soʻzlar guruhi **uyadosh soʻzlar** deyiladi.

Shuningdek, tilimiz lugʻat boyligining maʼlum bir qismi oʻzbek tilining milliy tarixiy taraqqiyoti jarayonida tilning ichki imkoniyatlari, oʻziga xos qonun - qoidalar asosida hosil qilingan soʻzlardan iborat. Ular quyidagi uch holatda kuzatiladi:

1. Oʻzbekcha oʻzak va qoʻshimcha asosida hosil qilingan soʻzlar: *qatnashchi, terimchi, ogʻmachi, birlashma, qotma, oʻtkazgich, turgʻun, qoʻllanma, yoqilgʻi*.

2. Oʻzlashma oʻzak (soʻz) va oʻzbekcha yasovchi qoʻshimchalar yordamida hosil qilingan soʻzlar: a) tojikcha soʻzlardan: *jangchi, mardlik, charxlamogʻ, xastalanmogʻ, doʻstlik*; b) arabcha soʻzlardan: *rahbarlik, qimmatli, ovqatlanmogʻ, nomusli*; v) ruscha va boshqa xorijiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar asosida: *sportchi, shofyorlik, betonchi*.

3. Oʻzbekcha oʻzak va oʻzlashma qoʻshimchalardan hosil boʻlgan soʻzlar: *tugʻruqxona, soʻrovnoma*.

4. Boshqa tillardan kirib kelgan oʻzak va yasovchi qoʻshimchalardan: *tilshunos, madadkor, mehnatkash, vagon-siz, ilmiy, gazetxon*.

Qayd etib oʻtilgan umumturiy soʻzlar va oʻzbek tilining oʻz ichki imkoniyatlari asosida shakllangan soʻzlar tilning **oʻz qatlamini** tashkil etadi. Shuningdek, tilimiz oʻzbek lahja va shevalaridan, qardosh turkiy milliy tillardan kirib kelgan soʻzlar hisobiga ham boyib boradiki, bu ham uning oʻz qatlami imkoniyatlarini oshiradi.

2-§.Oʻzlashma qatlam. Tilimizning lugʻat tarkibida boshqa xalqlar tilidan kirib kelgan soʻzlar ham mavjud. Bunday soʻzlar tilning lugʻat boyligidagi oʻzlashma qatlamni tashkil etadi. Ular quyidagi tillardan tarixning eng qadimgi bosqichlarida oʻzlashtirilgan:

1. Hind tildan oʻzlashgan soʻzlar: *barcha, bibi, paysa, tovu, chaqmogʻ*.

2. Xitoy tilidan oʻzlashgan soʻzlar: *choy, lagʻmon, shiypon*.

3. Qadimgi yunon tilidan: *iqlim, marvarid, marmar, ark, billur*.

Oʻzbek adabiy tili leksikasining oʻzlashma soʻzlar qatlami asosini keyingi tarixiy bosqichlar mobaynida yaqin munosabatda boʻlgan fors-

tojik, arab, rus va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Ular quyidagilar misolida ko'zga tashlanadi:

1. Fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar: *osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, gul, xona, shamol, dasta, mehribon, agar, ham* va boshqalar. Bulardan tashqari, fors-tojik tilidan *-kor, -kash, -dor, -gar, -zoda, -soz, -goh, -gir, -boz, -parast, -xona, -go'y, -no, -be, -dor, -bod, -bon* singari yasovchi affiksalar ham kirib kelgan.

2. Arabcha so'zlar: *kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma'no, ilhom, tanqid, kashf, hayot, haqiqat, hisob, hurmat, musobaqa, qonun, san'at, sanoat* va boshqalar.

3. Rus va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar: *brigada, zveno, agramom, agrotexnika, kosmos, radio, televizor, vrach, bank, telefon* va boshqalar.

Tilimiz, aynan o'zlashtirilgan so'zlardan tashqari kalkalash (tarjima qilish) orqali ham boshqa tillar bilan munosabatda bo'lib turadi. Masalan: *nadstroyka - ustqurma, vozzreniye - dunyoqarash, vzglyad - nigo*h kabilar shular jumlasidandir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbek tili leksikasining tarixiy-etimologik qatlamlarini tavsiflang.
2. Umumturkiy va o'zbekcha so'zlar haqida nimalarni bilasiz?
3. O'zbek tiliga qaysi tillardan so'zlar o'zlashtirilgan?
4. O'zlashma so'zlarni farqlash belgilarini jamlab tasniflang.

5.2. O'zbek tili leksikasining ijtimoiy - dialektal tarkibi

Tilimizda so'zlashuvchi barcha kishilar nutqida birdek ishlatiladigan so'zlar **umumxalq leksikasi** deb yuritiladi. Masalan; *non, osh, qor, yo'l, yulduz, ikki, uch, yemoq, olmoq, men, sen* kabi so'zlar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, barchaning nutqida ishlatilmaydigan, shevalarga, kasb- hunarga, ma'lum ijtimoiy guruhlar nutqiga, ilm-fan sohaları vakillari nutqiga xos so'zlar ham mavjudki, ular **iste'mol doirasi chegaralangan** leksikani tashkil etadi. Ularning quyidagi turlari mavjud:

1-§. Dialektizmlar. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqida ishlatiladigan, adabiy til leksikasiga kirmaydigan so'zlar dialektizmlar deyiladi. Dealektizmlarning adabiy tilga xos me'yoriy so'zlardan farqlari quyidagicha:

a) **leksik-semantik dialektizmlar.** Adabiy tilda o'z shakldoshiga ega, biroq ma'no jihatdan farqlanadigan dialektizmlar: *qalin* - adabiy

tilda: qiz uzatishda kuyov tomonidan beriladigan mablag‘, shevada: gilam turi; g‘*ayir*- adabiy tilda: rashkchi kishi, shevada: qopag‘on it.

b) leksik dialektizmlar. Muayyan dialekt vakillari tilida qo‘llanilib, adabiy tilda uchramaydigan so‘zlar: *ko‘ma-yerto‘la*, *makka* - *sho‘x*, *bichqi* - *qo‘l arra*, *shoti*, *zangi-narvon* kabilar.

v) fonetik dialektizmlar. Adabiy tildan fonetik jihatdan farqlanadigan so‘zlar: *suvoq* - *shuvoq*, *yurmoq* - *jurmoq*, *kelmoq* - *galmoq*.

g) grammatik dialektizmlar. Adabiy tildagi grammatik shakllaridan farqlanadigan so‘zlar: *kelutti* - *kelyapti*, *uya* – *uyga*, *nonnan-nondan*.

2-§. Kasb-hunar leksikasi ham adabiy tilga nisbatan chegaralangan so‘zlar qatoriga kiradi. Chunki ular ham ma‘lum bir kasb-hunar vakillari nutqidagina ko‘p ishlatilib, boshqa kishilar uchun tushunarsiz bo‘ladi. Masalan: *zebgardan*, *sandon*, *dam*, *ko‘ra*, *itombir*, *korchup* kabi zargarlikka oid so‘zlar shular jumlasidandir.

3-§. Terminlar. Ilm-fan, texnika, san‘at sohasidagi aniq bir tushunchani ifodalaydigan bir ma‘noli so‘zlardir. Masalan: *morfema*, *fonema*, *morfologiya*, *sintaksis* kabi tilshunoslikka, *o‘tkazgich*, *tebranish*, *mayatnik* kabi fizikaga oid terminlar shular jumlasidandir.

4-§. Jargon va argolar. Ma‘lum ijtimoiy sinf, tabaqa, guruh vakillari nutqida qo‘llaniladigan, ba‘zan yashirin ma‘noli bo‘lgan so‘zlardir. Bu so‘zlar ham chegaralangan leksik birliklar qatoriga mansub bo‘lib, jargonlar yuqori sinf vakillari nutqida qo‘llanilib kelingan *dorulmulk*, *dorulbaqo*, *shaxriyori falak*, *oftobi olam*, *ne‘mati jannat* singari so‘zlarni o‘z ichiga oladi. Argolar esa, *yakan*, *loy*, *mullajiring*, *ko‘ki*, *karamcha* - *pul*, *bedana* – *to‘pponcha* kabi yashirin ma‘noli so‘zlardan iborat.

Tilning ijtimoiy-dialektal qatlamiga mansub so‘zlar badiiy adabiyotda voqelikni ishonarli chiqishi uchun personajlar nutqini induviduallashtirish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

5.3. O‘zbek tili leksikasining tarixiy - funksional xususiyatlari

Tilning lug‘at tarkibi tashkil etadigan so‘zlarning hayotiyliigi faol yoki nafaolligiga bog‘liq. Zero, tildagi ba‘zi so‘zlar kundalik hayotda iste‘mol etilish bilan xarakterlansa, boshqa bir guruh so‘zlar kundalik aloqada juda kam qo‘llanadi. Shu bois so‘zlar tarixiy-funksional xususiyatiga ko‘ra faol va nafaol so‘zlarga ajraladi. Faol so‘zlar adabiy tilning zamonaviy me‘yoriga xos so‘zlari bo‘lib, ular kundalik aloqada eng ko‘p ishlatilishi bilan ajralib turadi. Nafaol so‘zlar qatlami esa

quyidagi uch turga bo'linadi: 1) tarixiy so'zlar (istorizmlar), 2) eskirgan so'zlar (arxaizmlar), 3) yangi so'zlar (neologizmlar).

1. Tarixiy so'zlar (istorizmlar). O'tmishga oid narsa, hodisalarni ifodalagan, biroq hozirgi tilimizda o'z sinonimiga ega bo'lmagan so'zlardir. Masalan: *miri, paqir, (pul birliklari) qozi, qushbegi, yasovul, xalifa (mansab nomlari), omoch, yorg'ichoq, charx* kabilar.

2. Eskirgan so'zlar (arxaizmlar). Hozirgi kunda mavjud bo'lgan narsa va hodisalarning eskirib qolgan nomlaridir. Eskirgan so'zlarning hozirgi tilda sinonimi mavjud bo'ladi.

Masalan: *budun, ulus, raiyat – xalq; handasa - geometriya; muarrix*

–
tarixchi; dudoq – lab; lang - cho'loq, oqsoq.

3. Yangi so'zlar (neologizmlar). Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va o'zgarishlar natijasida vujudga kelgan narsa - hodisalarning yangi nomlaridir. Masalan, O'zbekiston mustaqil bo'lgandan so'ng tilimizda paydo bo'lgan *faxriy - veteran, noib - deputat, tuman - rayon, tayyora - samolyot* kabi so'zlar yangi so'zlardir. Yangi so'zlarning nofaol so'zlar qatoridan o'rin egallashi sababi shundaki, ular paydo bo'lgandan keng iste'moldagi so'zlar singari barchaning nutqida birdek ishlatilavermaydi. Biroq vaqtlar o'tishi bilan yangi so'zlar ham keng iste'moldagi so'zlar qatoridan o'rin egallashi mumkin. Masalan, 60-yillarda yangi so'zlar hisoblangan *kosmos, kosmonavt, kosmik kema* kabilar hozirgi kunda yangi so'z hisoblanmaydi. Shuni ham qayd etish lozimki, taraqqiyotning ma'lum davrida tarixiy yoki eskirgan so'zlar qatoriga o'tgan so'zlar hisobidan ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, hozirgi tilimizda *tuman, hokim, vazir, noib* kabi neologizim sifatida qo'llanilayotgan so'zlar aslida tarixiy va eskirgan so'zlarning yangilashgan holda qayta iste'molga kirib kelishidan dalolat beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Umumxalq ishlatadigan so'zlardan iste'mol doirasi chegaralangan so'zlarning farqini tushuntiring.
2. Dialektizmlarning adabiy tildagi me'yoriy so'zlardan qaysi jihatlariga ko'ra farqlanishini tushuntiring.
3. Tarixiy va eskirgan so'zlarni tavsiflang.
4. Iste'moli chegaralangan so'zlarni guruhlab izohlang.

5.4. Uslubiy jihatdan o'zbek tili leksikasi

Tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslangan boʻlishi yoki nutq uslublariga betaraf boʻlishi mumkin. Shunga koʻra lugʻaviy birliklar ikki guruhga boʻlinadi: uslubiy betaraf soʻzlar va uslubiy xoslangan soʻzlar.

Uslubiy betaraf soʻzlar nutq uslublarining birortasiga xoslanmay, barcha uslublarda birdek qoʻllanilaveradigan lugʻaviy birliklardan tashkil topadi: *havo, suv, daraxt, bir, ikki, hamma, biz, siz, turmoq, yugurmoq* kabilar shular jumlasidandir.

Nutqning ayrim-ayrim ulublari uchungina xizmat qiladigan soʻzlar **uslubiy xoslangan soʻzlar** deyiladi. Bunday maxsus soʻzlar dastavval ogʻzaki nutqda yoki yozma nutqda qoʻllanishiga koʻra ikkiga ajraladi. Masalan, *hazar qilmoq, birlashmoq, hunar, oʻrin, arzimagan (kichik)* soʻzlari koʻproq ogʻzaki nutqda qoʻllansa, ularning sinonimlari boʻlgan *jirkanmoq, uyushmoq, kasb, makon, juzʻiy* soʻzlari koʻproq yozma nutqda qoʻllanadi.

1-§. Ogʻzaki nutqning uslubiy chegaralangan leksikasi. Ogʻzaki nutq uchun xarakterli boʻlgan oddiy muomaladagi soʻzlar oʻzining soddaligi, hammaga tushunarli boʻlishi bilan yozma nutqdagi soʻzlardan ajralib turadi. Ogʻzaki nutqda uslubiy boʻyoqdor soʻzlar koʻp ishlatiladi, unlarda soddalik, taʼsirchanlik, baʼzan esa erkinlik sezilib turadi. Ogʻzaki nutq leksikasiga dialektal soʻzlar, oddiy muomalaga oid: *zarar-zaral, zarur-zaril, dasturxon-dastarxon, devor-duvol, uch marta-uch matta, hech nima-hechtime, goʻzal-ketvorgan, ajoyib-quling oʻrgilsin;* erkalov soʻzlari: *ninicha, asalim, shakarim, girgitton, qoqindiq;* dagʻal soʻzlar (varvarizmlar): *papulya, mamulya, oke, xarasho, ladno, patom;* haqorat soʻzlar (vulgarizmlar) *juvonmarg, zantaloq, qizitaloq;* jargonlar: *mullajiring, xit, xarif* kabi soʻzlar kiradi. Ogʻzaki nutqqa oid leksika badiiy asarlarda personajlarning nutqida beriladi. Masalan: *Nima qilib bu ezmachurukni sudrab yuribsiz, beti qursin! (S.Ahm.) Qizaloqlarim, qoʻllaring nuqul baraka ekan. (O.) Boy qizitaloq ham toza erinmasdan davlat yiqqan ekan. (Gʻ.Gʻ.)*

2-§. Yozma nutqning uslubiy chegarlangan leksikasi kitob, jurnal, gazeta va shuning kabilarda qoʻllanadigan, umuman, yozma asarlar uchun xarakterli boʻlgan soʻzlarning nisbatan turgʻun, barqaror, uslubiy boʻyogʻi boʻlgan yoki boʻlmagan soʻzlarni taqozo etadi. Jumladan, rasmiy uslubga, poetik leksikaga, xalq dostonlariga, ommabop uslubga oid soʻzlar maʼlum darajada qoʻshimcha boʻyoqqa ega boʻladi. Shu bois mazkur uslublarga xos soʻzlar ogʻzaki nutqqa oid soʻzlardan ajralib turadi. Masalan, *saylamoq, majburiyat, modda, farmon, jarima,*

izoh, isbot, mazkur, shaxsan; cheksiz, buyuk, asl, dargoh; ijozat, burch, bevosita, tabrik, boshchilik, erishmoq; zangori, ajoyib, sokin, mayin, chehra, jamol, ishq; dilovar, ajdar, dev, zo'ravon; kapital, ozodlik, ilg'or, qoloq, , qardoshlik, do'stlik, tinchlik va boshqalar.

Ammo ilmiy - texnik terminlar, tarixiy so'zlar, kasb-hunarga oid so'zlar, asosan, his-hayajonsiz bo'ladi. Hatto avval his-hayajonli bo'lgan so'z ham termin tusiga kirishi bilan his-hayajon bo'yog'ini yo'qotadi. Buning o'rniga "kitobiylik" bo'yog'i paydo bo'ladi. Masalan, *kichik tilcha, qorincha, miya, umurtqa* kabi anatomiya sohasiga oid so'zlar, *til, lab, bo'g'iz bo'shlig'i, tovush paychasi* kabi tilshunoslikka oid terminlar shular jumlasidandir. Ana shu "ilmiylik", "kitobiylik", "maxsuslik" xususiyati ilmiy - texnik terminlarni va kasb-hunar so'zlarini uslubiy jihatdan umumiste'moldagi boshqa so'zlardan farqlanishiga va qo'llanish doirasining cheklanishiga olib keladi.

5.5. Frazеologiya

Ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topgan va yaxlit bir ma'no ifodalaydigan til birligi frazeologik ibora deyiladi. Frazеologizmlar yaxlitligicha yoki muayyan so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi asosida yuzaga keladi. Masalan, *og'zi qulog'ida* iborasi tarkibidagi so'zlar bir butun holda ko'chma ma'noda qo'llanib, *xursand* tushunchasini ifodalagan. Biroq *qo'l ko'tarmoq* birikmasida esa *ko'tarmoq* so'zining ko'chma ma'noda ishlatilishi iborani vujudga keltirgan. Shu bois ular nutqning erkin sintaktik birliklaridan farqli ravishda, tilning turg'un birikmalari hisoblanadi. Frazеologik iboralarning so'zlar singari tilning lug'aviy birliklari qatoridan o'rin egallaydi. Bunga quyidagi omillar sabab bo'ladi:

1. Frazеologizmlar ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan turg'un birikmalar bo'lsa ham, so'zlar singari, odatda, yaxlit bir tushunchani ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu xususiyat ularni so'zlar bilan sinonimik munosabatga kirisha olishini ta'minlaydi: *Uchiga chiqqan-o'taketgan, turgan gap-albatta, yeng ichida-xufiya, yashirin* kabilar shular jumlasidandir. Shu bois ular so'zlar singari bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *Komissiya hayron bo'lib qoldi, ammo hech kim meni qaytarishni og'ziga olmas edi* (A.Qahhor).

2. Frazеologizmlarda ham so'zlar singari ko'p ma'nolilik mavjud: *o'ziga kelmoq* - *xushini yo'qotgach o'ziga kelmoq, esiga tushmoq, asabiylikdan so'ng o'ziga kelmoq; yerga urmoq-qimmatini pasaytirmoq, obro'sizlantirmoq, biror narsaning qadriga yetmaslik.*

3. Soʻzlar singari frazeologizmlarning ham shakl va maʼno munosabatiga koʻra quyidagi turlari mavjud: a) omonimlar: *boshiga koʻtarmoq* - *toʻpolon qilmoq*, *yaxshi koʻrmoq*, *eʼzozlamoq*; b) sinonimlar: *feʼli aynimoq* - *avzoyi buzilmoq*, *yaxshi koʻrmoq* - *koʻngil qoʻymoq*, *toqati toq boʻlmoq-sabr kosasi toʻlmoq*; v) antonimlar: *koʻkka koʻtarmoq* - *yerga urmoq*, *yuzi yorugʻ* - *yuzi shuvut*, *yuragi qinidan chiqmoq* - *koʻngli joyiga tushmoq*.

Fraziologizmlar nutqning taʼsirchan vositalaridan boʻlib, soʻzlashuv nutqida va badiiy adabiyotda keng qoʻllaniladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Qanday soʻzlar umumturkiy sanaladi?
2. Oʻzbek tili leksikasining oʻz ichki imkoniyatlari asosida boyishi deganda nima tushuniladi?
3. Oʻzlashma soʻzlar qanday soʻzlar? Tilimizga qaysi tillardan soʻzlar koʻp oʻzlashtirilgan?
4. Oʻzbek tili leksikasining chegaralangan va chegaralanmagan qatlamlari haqida maʼlumot bering.
5. Tilning faol va nafaol soʻzlari haqida nimalar bilasiz?
6. Frazeologiya nimani oʻrganadi? Iboralar va soʻzlar oʻrtasidagi umumiylik haqida soʻzlab bering.
7. Tilning lugʻaviy birliklariga nimalar kiradi?

5.6. Leksikografiya

Leksikografiya (yunoncha *lexs*-soʻz, *grapos*-yozaman demakdir) oʻz mohiyatiga koʻra leksikologiya bilan uzviy bogʻliq boʻlgan boʻlimdir. Chunki leksikografiya tilning leksik qatlamiga mansub boʻlgan soʻzlar, iboralarni lugʻatlarda alfavit tartibida va baʼzan uyadoshlik asosida jamlash, ularni turli tomondan izohlash bilan shugʻullanadi. Demak, leksikografiyada lugʻat va lugʻat turlari xususida bahs yuritiladi.

1-§. Lugʻat va uning turlari. Lugʻat maʼlum bir tildagi soʻzlarning barchasini yoki aksariyat qismini jamlab, ularning maʼnolarini izohlash, imlosi va talaffuzini koʻrsatish, soʻz maʼnosini bir tildan ikkinchi tilga oʻgirish kabi maqsadlarda tuziladigan kitobdir. Lugʻatlar maqsad va vazifasiga koʻra, odatda, ikki turli boʻladi: 1) qomusiy (ensiklopedik) lugʻatlar; 2) lingvistik (filologik) lugʻatlar.

Qomusiy lugʻatlar tushuncha va maʼlumotlar soʻzligi boʻlib, ularda turli ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnik, adabiy-badiiy, tarixiy voqea-

lar haqidagi tushunchalar hamda ishlab chiqarishning turli sohalari, borliqdagi narsa va hodisalar, taniqli fan, san'at, madaniyat, davlat arboblari haqidagi ma'lumotlar beriladi. Masalan, «O'zbek milliy ensiklopediyasi», «Salomatlik ensiklopediyasi», «Uy-ro'zg'or ensiklopediyasi» shular jumlasidandir.

Lingvistik lug'atlar. Bunday lug'atlarda lug'aviy birliklar tilshunoslik nuqtai nazaridan izohlanadi. Ular tilshunoslikning ma'lum bir sohasiga yoki barcha sohasiga tegishli ekanligi bilan, dastlab, maxsus va umumiy lug'atlarga ajratiladi.

Umumiy lug'atlarda adabiy tilning barcha soha va qatlamiga oid so'zlar aks etadi. Shu bois bunday lug'atlarning nomlanishi ham biror soha yoki so'z qatlami nomi bilan cheklanmaydi. Masalan: 65 ming so'zni o'z ichiga olgan, ikki jildidan iborat «O'zbek tilining izohli lug'ati» (M., 1981.) , «O'zbek tilining imlo lug'ati» (T., 1976.), «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» (T., 1977.), «O'zbek tilining qisqacha etimologik lug'ati» (T.,2000) kabilar shular jumlasidandir.

Umumiy lug'atlar bir yoki ikki tilliligi bilan ham farqlanadi. Xususan, yuqorida sanab o'tilgan lug'atlar **bir tilli** lug'atlar hisoblanadi. **Ikki tilli** lug'atlar tarjima lug'atlardir. Chunki bunday lug'atlarda o'zbekcha so'zlarning muayyan tildagi muqobillari yoki aksincha xorijiy tildagi so'zlarning o'zbek tilidagi muqobili tarjima asosida ko'rsatiladi. Masalan: «Nemischa-o'zbekcha lug'at», «Inglizcha-o'zbekcha lug'at», «Fransuzcha-o'zbekcha lug'at», «O'zbekcha-ruscha lug'at», «O'zbekcha-fransuzcha lug'at», «O'zbekcha-inglizcha lug'at» kabilar. Mustaqillikdan so'ng xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarning tobora rivojlanib borayotganligi sababli ikki tilli lug'atlar dunyodagi boshqa milliy tillar asosida ham tuzilmoqda.

Maxsus lug'atlar biror soha yoki ma'lum bir qatlamga oid so'zlar bilan cheklangan bo'ladi. Bu cheklanish ularning nomlanishida ham o'z aksini topadi. Masalan: «O'zbek tili morfem lug'ati» (T.,1977.), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (T., 1974.), «O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati» (T.,1984.), «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati» (T.,1980.), «Siyosiy terminlarning izohli lug'ati», «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» shular jumlasidandir.

2-§. Lug'atshunoslik tarixidan. Barcha turkiy xalqlar kabi o'zbek xalqining ham lug'atshunoslik bilan bog'liq tarixining dastlabki bosqichi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari bilan bog'lanadi. Uning to'liq ism-sharifi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg'ariy bo'lib (tavallud sanasi aniq emas), «Devonu

lug‘otit turk» asari hijriy 469, melodiyl 1076-1077- yil yozilgan. Asarning yagona qo‘lyozma nusxasi 1914-yilda Turkiyaning Diyarbakir shahridan topilgan va u hozirgacha Istambulda saqlanadi. Bundan tashqari alloma tomonidan turkiy tillar sintaksisiga doir «Javohirun nahv fil lug‘otit turk» asari yaratilganligi haqida ham ma‘lumotlar mavjud. Biroq bu asar bizgacha yetib kelmagan.

«Devonu lug‘otit turk», dastlab, 1915-1917 yillarda uch tomlik kitob holida Istambulda, keyinchalik, ya‘ni 1928 yilda esa sharqshunos Brokkelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib Leypsikda nashr qilingan. «Devonu lug‘otit turk» asari 1960-1963 yillarda taniqli sharqshunos olim Solih Mutallibov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilinib, Toshkentda nashr etilgan. «Devonu lug‘otit turk» asari faqat leksikografik tadqiqot bo‘lib qolmay, unda qadimgi turkiylar tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik, lingvogeografik, dialektologik xususiyatlari haqida ham qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Shu bois Mahmud Koshg‘ariy turkiyshunoslikning sanab o‘tilgan sohalarining asoschisi sanaladi.

Zamahshariy hijriy 467, melodiyl 1045 yilning 19 martida Xorazmning Zamahshar qishlog‘ida tavallud topgan. Abulqosim Mahmud Zamahshariy taxallusi bilan arab tilida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, geografiya, hadis va diniy huquq kabi fanlarga doir ellikdan ortiq asar yaratib qoldirgan. Ayniqsa, uning «Al- mufassal fi sa‘at il- i’rob», «Fleksiya san‘ati haqida mufassal kitob» ma‘nosini bildirib, bu asar (1121 yil Makka shahrida yozilgan) arab tilining grammatikasini o‘rganishda muhim qo‘llanma sifatida sharq va g‘arbda mashhur bo‘lgan. Zamahshariyning xorazmshoh Alouddavla Abdulmuzaffar Otsiz sharafiga bag‘ishlab 1137 yilda yozilgan «Muqaddimat-ul adab» (Adabiyotga kirish) asari, garchi adabiyotshunoslikka doir bo‘lsa ham, tilshunoslikning morfologiya, leksikologiya va leksikografiya sohalariga daxldor qimmatli amaliy va nazariy mulohazalar mavjud. Zotan, besh qismdan tashkil topgan bu asarda otlar, fe‘llar, bog‘lovchilar, otlarning turlanishi, fe‘llarning tuslanishi kabi masalalar xususida bahs yuritilgani holda, o‘sha davr arab tilining iste‘molda bo‘lgan barcha so‘zlari, iboralari ham o‘z aksini topadi. Bu so‘zlaning ma‘nolari va etimologiyasi yetarli darajada keng sharhlanadi. «Muqaddimat-ul adab» fors, chig‘atoy(eski o‘zbek), mo‘g‘ul va turk tillariga tarjima qilingan bo‘lib, manbalarda qayd etilishicha, uning chig‘atoy tiliga tarjimasi Zamahshariyning o‘zi tomonidan amalga oshirilgan. Zamahshariyning bilimdon, zukko allomaligi unga hayotligidayoq butun musulmon Sharqida

katta shuhrat keltirgan. Shu bois alloma chuqur hurmat bilan «Arablar va gʻayri arablarning ustozlari», «Xorazm faxri» kabi sharaflil nomlar bilan ulugʻlangan.

Alisher Navoiyning «Muhokamatul lugʻatayn» asari 1499 yilda yaratilgan boʻlib, bu asar eski oʻzbek tilini qarindosh boʻlmagan til – fors-tojik tili bilan chogʻishtirib oʻrganishga doir dastlabki leksikografik tadqiqotlardan biri ekanligi bilan qimmatlidir. Adabiyot osmonida Navoiydek yorugʻ yulduz paydo boʻlgach, uning asarlari asosida ham koʻplab lugʻatlar yaratila boshlandi. Jumladan, «Badoi al-lugʻat», «Sangloh», «Abushqa» kabi oʻnlab lugʻatlarning yaratilishi shular jumlasidandir.

Oʻzbek tilshunosligining zamonaviy bosqichida esa Gʻ.Abdurahmonov, Z.Maʼrufov, O.Usmonov, Sh.Shukurov, A.Hojiyev, R.Qoʻngʻurov, Sh.Shoabdurahmonov, S. Mutallibov, Sh.Rahmatullayev, V.Rahmonov, A.Madaliyev, N.Mamatov, S.Ibrohimov kabi olimlar lugʻatshunoslikning rivojlashida oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshib kelmoqdalar.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Leksikografiyada nima oʻrganiladi?
2. Lugʻatlarning qanday turlari bor?
3. Lingvistik lugʻatlarning qanday turlarini bilasiz?
4. Lingvistik lugʻatlarning har bir turi misolida ularning qanday maqsadda ishlatilishini tushuntiring.
5. Oʻzbek lugʻatshunosligi tarixi haqida maʼlumot bering.

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.Њзбек тили лексикологияси. Т., «Фан» 1981.
- 3.Ш.Рақматуллаев Њзбек тилининг изоқли фразеологик лућати. Т., «Њљитувчи» 1978.
- 4.А.Шомаљсудов, И.Расулов, Р.Њњњћуров, Х.Рустамов Њзбек тили стилистикаси. Т., «Њљитувчи» 1977.
- 5.Ѓ. Абдурақмонов, Ќ.Расулов Она тили 10-11-синфлар учун дарслик. Т., «Њљитувчи» 1995.
- 6.Њзбек тилининг изоқли лућати. 2 жилдли. М., «Рус тили»1981.
- 7.А.Ќожиев Њзбек тили синонимлапрининг изоқли лућати. Т., «Њљитувчи» 1974.

6-MA'RUZA

6.1. Morfemika

1-§. Morfemika soʻzning maʼnoli qismlari haqidagi taʼlimotdir. Soʻzning eng kichik maʼnoli qismi morfema deyiladi. Masalan, *bogʻlarimizning* soʻzi quyidagi maʼnoli qismlardan iborat: *bogʻ - lar - imiz - ning*. Morfemalarning har biri soʻz doirasida oʻziga xos maʼno ifodolovchi birlikdir. Ularni yana boʻlaklarga boʻlinishi mazkur maʼnolarning yoʻqolishiga olib keladi. Demak, morfema soʻzning eng kichik boʻlinmas maʼnoli qismidir. Morfemalar dastlab ikkiga boʻlinadi: 1) oʻzak morfema; 2) affiks morfema.

2-§. Oʻzak soʻzda albatta ishtirok etadigan nutqda yakka holda qoʻllanishi mumkin boʻlgan va mustaqil lugʻaviy maʼno ifodalash xususiyatiga ega boʻlgan morfemadir. Masalan, *ishchi, ishla, ishchan, ishsiz* soʻzlaridagi *ish* oʻzak morfemadir.

3-§. Affikslar (qoʻshimchalar) yakka holda lugʻaviy maʼno ifodalamay, oʻzakka qoʻshilib uning leksik yoki grammatik maʼnosini shakllantirishda ishtirok etadigan morfemadir. Masalan, *ish, odam, daraxt* kabi narsa nomini bildiruvchi oʻzaklarga - *chil||ishchi, - garchilik||odamgarchilik, -zor||daraxtzor* kabi affikslar qoʻshilishi bilan mazkur soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari; ularga *ish+ning, odam+lar+dan, daraxt+lar+imiz* kabi affikslar qoʻshilishi bilan esa soʻzlarning grammatik maʼnolari shakllangan.

4-§. Soʻzni morfemalarga ajratishda soʻz tarkibidagi maʼnoli qismlarning hozirgi tilda leksik yoki grammatik maʼnoni vujudga keltirishi nuqtai nazaridan yondashiladi. Xususan, oʻzak sifatida ajratiladigan qism, bugungi tilda maʼnoga ega boʻlishi, bu maʼno turli qoʻshimchalar asosida shakllangan oʻzakdosh soʻzlar bilan bogʻlana olishi lozim. Masalan: *yigʻ+im, yigʻ+iq, yigʻ+ma, yigʻ+in+di* kabilar. Affiks sifatida ajratiladigan qism esa turli oʻzaklarning leksik va grammatik maʼnolarini shakllantirishda ishtirok eta olish, yaʼni takror qoʻllanish xususiyatiga ega boʻlishi lozim. Masalan: *ter+im, oʻr+im, bos+im* kabi. Shu bois baʼzi soʻzlar tarkiban oʻzak va affiks morfemadan iboratdek koʻrinsa ham, ular qismlarga ajratilganda takrorlanuvchi maʼnoga ega boʻlmasa, bitta maʼnoli qism hisoblanadi. Masalan: *quloqchin, tirik* soʻzlarini *quloq+chin, tir+ik* kabi maʼnoli qismlarga ajratib boʻlmaydi. Shuningdek, tarixan ikkita maʼnoli qismdan iborat boʻlib, hozirgi paytda maʼnoli qismlar tushunarsiz

holga kelib qolganda ham bunday soʻzlar bitta morfema sifatida baholanadi: *bugun* (*bu+kun*), *yuksak* (*yuk+sa+k*), *qattiq* (*qat-iq*).

5-§. Affikslar va ularning turlari. Affiksal morfemalar vazifasiga koʻra quyidagicha turlarga boʻladi: 1) soʻz yasovchilar; 2) soʻz oʻzgartuvchilar; 3) shakl yasovchilar.

Baʼzi manbalarda affiksal morfemalarning vazifasiga koʻra ikki turi farqlanadi: 1) soʻz yasovchi; 2) shakl yasovchi kabi. Shakl yasovchilar esa oʻz navbatida a) lugʻaviy shakl yasovchilar; b) sintaktik shakl yasovchilarga ajratiladi. (Qarang: N. Mahmudov, A. Nurmonov va boshqalar, *Ona tili. 6-sinflar uchun darslik*.)

1. Soʻz yasovchi affikslar oʻzakka qoʻshilib, yangi maʼnoli soʻz hosil qiladi. Ular koʻpincha bir turkumdagi soʻzdan boshqa bir turkumga mansub yangi soʻz yasaydi: *yoʻz*, *qish* – ot || *yoʻzgi*, *qishki* – sifat || *ish*, *qon*–ot || *ishla*, *qonat*–feʼl || *supur*, *oʻr*–feʼl || *supurgi*, *oʻroq* – ot. Shuningdek, ular bir turkum doirasida soʻzlar yasashi ham mumkin: -*chi*: *ishchi*, *xizmatchi*, *payvanchi* || -*bon*: *bogʻbon*, *darvozabon* kabi. Soʻz yasovchi affikslar oʻzakka birdan ortiq qoʻshilishi va yangi - yangi soʻzlar hosil qilishi mumkin: *bogʻ* + *bon* + *lik*, *ter*+*im*+*chi*+*lik*. Bunday yasaliş, odatda, negiz asosida yasaliş hisoblanadi. Xullas, soʻz yasovchilar oʻzakning lugʻaviy maʼnosini yangilovchi morfemalar boʻlib, tilning Leksik qatlamini boyitadi.

2. Shakl yasovchilar (lugʻaviy shakl qoʻshimchalari) soʻzning lugʻaviy maʼnosini bir oz oʻzgartib, unga qoʻshimcha maʼno boʻyogʻi beradigan, biroq yangi soʻz hosil qilmaydigan morfemalardir. Masalan: *kitoblar*, *kitobcha*, *kattaroq*, *kattagina*, *beshinch*i, *beshov*, *uchala*, *borgan*, *ishlamoq*, *kuldir*, *kelma*. Shakl yasovchilar oʻz tabiatiga koʻra soʻzlarning lugʻaviy maʼnosiga qoʻshimcha maʼno boʻyogʻi berish bilan birga ularning sintaktik munosabatini belgilashda ham oʻziga xos oʻrnga ega boʻladi. Shu bois ularni **lugʻaviy va sintaktik shakl yasovchilar** kabi ikki turga ajratiladi. Xususan, otlardagi son (*kitob-kitoblar*), kichraytirish- erkalash (*qizcha*, *boʻtaloq*, *qoʻzichoq*, *onajon*, *bolagina*), chegara (*uygacha*), qarashlilik (*ukamniki*) shakllari, sifat va ravishlardagi daraja (*kattaroq*, *shiringina*, *qoramtir*, *tezgina*, *sekinroq*) kategoriyasiga mansub shakllar, sonlarning maʼno turlarini hosil qiluvchi (*beshta*, *uchinchi*, *ikkala*, *toʻrtov*) shakllar, gumon olmoshi hosil qiluvchi qoʻshimcha (*kimdir*, *nimadir*), feʼllardagi nisbat (*kiydi*, *kiyindi*, *kiyishdi*, *kiydirdi*, *kiyildi*), boʻlishsizlik (*chizma*, *oʻqima*), harakatning takroriyliğı, kuchsizligini ifodalovchi (*bur-bura*, *tep-tepkila*, *oqar-oqarinqira*, *kul-kulimsira*, *yul-yulqi*) shakllarni lugʻaviy

shakl yasovchilar sifatida, fe'llardagi zamon, mayl, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakllarini esa lug'aviy-sintaktik shakl yasovchilar sifatida ajratiladi. (Qarang: Б.Бақриддинова Фейл луђавий шакллари. Тур категорияси. НДА. Самаръанд 2002.)

3. So'z o'zgartuvchilar (aloqa – munosabat qo'shimchalari) muayyan so'zning nutqdagi boshqa so'zga nisbatan sintaktik munosabatini, aloqasini ko'rsatuvchi affikslardir. So'z o'zgartuvchilar 1) kelishik (turlovchi) qo'shimchalari; 2) egalik qo'shimchalari; 3) shaxs-son (tuslovchi) qo'shimchalaridan iborat. Masalan: *kuzning havosi, kitobni o'qidim, daladan qaytayapman* kabi birikmalar tarkibidagi so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqa *-ning, -ni, -dan* kabi kelishik, *-i* egalik, *-m, -man* kabi shaxs-son qo'shimchalari vositasida yuzaga kelgan.

6-§. Affikslarning tuzilishiga ko'ra turi. Affiksal morfemalar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, *gulzor, gulla, aqlli* kabi so'zlardagi *-zor, -la, -li* sodda affikslar bo'lsa, *zavqlan, dehqonchilik, isrofgarchilik* kabi so'zlardagi *-la'n, -chi'lik, -gar'chi'lik* murakkab affikslar bo'lib, ular tarkiban bir necha sodda affikslarning birikishidan tuzilgan. Demak, murakkab affikslar ikki yoki undan ortiq sodda affikslarning bitta ma'noli qism doirasida birikishi orqali yuzaga keladi.

7-§. Unumli va unumsiz affikslar. Affikslar so'z tarkibida ishtiroki darajasiga ko'ra unumli, kam unum va unumsiz turlarga bo'linadi. Bunday affikslarning aksariyat qismi so'z yasovchilarga taalluqlidir.

So'z tarkibida ma'noli qism sifatida faol ishtirok etadigan affikslar unumli sanaladi. Masalan, ot yasovchi *–chi: ishchi, ovchi, a'lochi*; sifat yasovchi *–li: mazali, totli, savodli*; fel yasovchi *–la: arrala, ishla* kabilar, shuningdek, shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi affikslarning asosiy qismi unumli affikslardir.

Hozirgi tildagi so'zlarning yasalishi va morfologik shakllanishida kam qatnashadigan affikslar kam unum sanaladi. Masalan, ot yasovchi – *oq: o'roq, taroq*; – *kash: mehnatkash, aravakash*; – *dosh: maktabdosh*; sifat yasovchi – *ma: bo'g'ma (ilon), qaynatma (sho'rva)* kabilar hamda shakl yasovchi – *ish: oqish*; – *imtir: qoramtir*; – *ov\–ala: ikkov, uchala*; – *v\–ov: o'qiv*; – *sat: ko'rsat* kabilar kam unum affikslardir.

Tarixan mavjud bo'lib, hozirgi tildagi so'zlarning yasalishi va shakllanishida ishtirok etmaydigan affikslar unumsiz affikslardir. Masalan, ot yasovchi *–vul: qorovul, bakavul, –gar: savdogar, zargar*; sifat yasovchi *–ag'on: qopag'on, bilag'on, –g'oq: toyg'oq, –kin: keskin, –mon: o'larmon, bilarmon*; fe'l yasovchi *–ar: oqar, ko'kar* kabilar,

hamda *-lamchi:birlamchi,- ajak:kelajak* kabi shakl yasovchilar shular jumlasidandir.

8-§. Affikslarning shakl va ma'no turlari. Affikslar ham so'zlar singari shakl va ma'no munosabatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Omonim affikslar shakli bir xil bo'lib, ma'no va vazifasiga ko'ra bog'lanmaydigan qo'shimchalardir. Omonim affikslar qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra turlari doirasida quyidagi ko'rinishda uchraydi: 1) so'z yasovchilar doirasida: *-ki: tepki-ot yasovchi, kechki*-sifat yasovchi; 2) shakl yasovchilar doirasida: *-ish: oqish*-sifatning daraja shakli, *tortish-fe'*ning harakat nomi shakli; 3) so'z o'zgartuvchilar doirasida: *-ng: olmang*-egallik qo'shimchasi, *bording-tuslovchi* qo'shimcha; 4) so'z yasovchi va shakl yasovchilar doirasida: *-ma: bo'g'ma-* (ilon) sifat yasovchi, *qatlama* -ot yasovchi, *ketma* – fe'ning bo'lishsiz shakli; 5) so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchilar doirasida: *-im: qultum*-ot yasovchi, *kitabim*-egallik qo'shimchasi. Ba'zan o'zakdosh so'zlar ham omonim affiks qabul qilib shakldoshlikka ega bo'lishi mumkin. Masalan, *qatla* fe'liga so'z yasovchi va shakl yasovchi omonim qo'shimcha *-ma* qo'shilishi bilan *qatlama* (ot) , *qatlama* (fe'ning bo'lishsiz shakli) kabi shakldosh so'zlar hosil bo'ladi.

2. Sinonim affikslar shaklan har xil umumiy ma'nosi bir xil bo'lgan qo'shimchalardir. Masalan: *-li\ -dor: unumli-unumdor*. Affikslar sinonimligi qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra barcha turlari doirasida uchraydi: a) so'z yasovchilarda: *-siz\ -no* ma'nodoshligi asosida: *o' rinsiz - noo'rin, -li/-ser* ma'nodoshligi asosida: *g'ayratli - serg'ayrat*; b) shakl yasovchilarda: *-ish\ -imtir* ma'nodoshligi asosida: *oqish-oqimtir, -qar\ -kar\ -qaz\ -kaz* ma'nodoshligi asosida: *qutqar - qut+qaz, o'tkaz-o'tkar, -lar\ ish* ma'nodoshligi asosida *kelishdi-keldilar*; v) so'z o'zgartuvchilarda: *-ning\ -dan* ma'nodoshligi asosida: *mehmonlar +ning\| +dan kattasi*.

Shuni ham qayd etish lozimki, sinonim qo'shimchalar barcha so'zlarda birdek ma'nodoshlikka ega bo'la olmaydi. Masalan, *noo'rin-o' rinsiz* so'zlarida *-no* va *-siz* o'zaro ma'nodosh, biroq *tanish, ma'lum* kabi so'zlarga bu sinonim qo'shimchalardan faqat *-no* affiksini qo'shib ishlatish mumkin. Chunki *tanishsiz, notanish* sifatlari o'zaro sinonim bo'la olmaydi, *ma'lumsiz* shaklida esa sifat yasalmaydi

3. Antonim affikslar bir-biriga zid ma'noli qo'shimchalardir. O'zbek tilida qo'shimchalarning zid ma'noligi boshqa yondosh hodisalarga nisbatan ancha kam uchraydi. Ular ko'proq sifat yasallashida

ko'zga tashlanadi. Masalan: *kuchli- kuchsiz, mazali – bemaza, g'ayratli-serg'ayrat*.

4. Ko'p ma'noli affikslar birdan ortiq leksik va grammatik ma'noni shakllantiruvchi qo'shimchalardir. Masalan, - *chi* qo'shimchasi: *temirchi (asosdan anglashilgan kasbga ega bo'lgan shaxs oti), hasharchi, ijarachi, pudratchi (o'zakdan anglashilgan faoliyat ishtirokchisi bo'lgan shaxs oti)* kabi yasama so'zlardagi - *chi* ko'p ma'nolidir. Affikslarning ko'p ma'noligi shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchilarga ham xos hodisadir. Xususan, *-lar* affiksining *bolalar* – sof ko'plik ma'nosida, *unlar-* tur, nav ma'nosida, *dadamlar* - hurmat ma'nosida ishlatilishi, ularning nutqiy ko'p ma'noligidan dalolat beradi.

8-§. O'zak va affikslarning qo'shilish tartibi. Affikslarning o'zakka qo'shilish tartibi ham o'ziga xoslikka ega. Xususan, so'z tarkibida ma'noli qismlar joylashishining odatdagi tartibi asosan, **o'zak yoki negiz+ so'z yasovchi+shakl yasovchi+so'z o'zgartuvchi** shaklida bo'ladi. Masalan: *qishloq+dosh+lar+imiz, qo'riqla+di+k*. O'zakka so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi bilan **negiz** hosil bo'ladi. Masalan: *ter+im, quri+q, tinch+i (moq)* kabilar negizdir. Agar so'z tarkibida birdan ortiq so'z yasovchi qo'shimcha ishtirok etsa, u holda negizning chegarasi oxirgi so'z yasovchi qo'shimcha bilan belgilanadi. Masalan: *bil+im+don+lik* yasalmasida *bilimdonlik* negizdir. Demak, odatdagi tartibga ko'ra shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar so'zning o'zak qismiga (*bil+di+m*) yoki negiziga (*bil+im+lar+dan // bil+im+don +lig+i+ni*) qo'shilishi mumkin.

Ba'zan, affiks morfemalarning odatdagi tartibida o'zgarishlar yuz berishi ham mumkin. Bunday o'zgarishlar ko'pincha uslubiy talablar yoki sheva ta'sirida yuzaga keladi: *aka+m+lar - aka+lar+i+im, ko'r+di+ng+lar - ko'r+di+lar+ing*. Ayrim hollarda yasovchi qo'shimcha shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchidan keyin qo'shilib yangi ma'noli so'z hosil qilishi mumkin: *uka+lar+im+cha* (bo'lolmaysan), *tort+in+choq, kuy+in+chak* (kishi) kabi. Bunday holat affiks shaklidagi yuklamalar va qo'shimchalarning o'zakka qo'shilishida ham kuzatiladi. Masalan, *bola+m+gina* so'zida *-gina* urg'usiz bo'lib, ajratish ma'nosini anglatadi, mazkur yuklama bilan shakldosh bo'lgan otlardagi erkalash qo'shimchasi *-gina* esa o'zakka odatdagi tartibda qo'shiladi: *bola+gina+m*. Qo'shimcha shaklidagi yuklamalar, odatda, barcha turdagi affiks morfemalardan keyin qo'shiladi: *kitob+mi, kitob+dan-chi, kitob+lar+da+gina, bog'+cha+lar+dan+a* kabi. Biroq, *-mi* yuklamasi fe'llarga qo'shilganda

odatdagi tartib o'zgarishi mumkin: *ko'r+gan+di+ng+mi//*
ko'r+gan+mi+di+ng.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Morfema nima?
2. Morfema turlari haqida ma'lumot bering.
3. O'zak va affiks morfemaning umumiy va farqlari nimalardan iborat?
4. Har bir affiks morfemaning o'ziga xos xususiyatlarini ta'riflang.
5. Affikslarning sinonim, omonim, antonim holatlariga misol Keltirib izohlang.
6. Affikslarning ko'p ma'noliligi qay tarzda ko'zga tashlanadi?
7. So'zni morfemalarga ajratishda nimalarga e'tibor berish lozim?
8. O'zak va affiks morfemalarning joylashish tartibi xususida nimalarni bilasiz?
- 9.

ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдураќмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Козирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
- 3.N.Mahmudov,A.Nurmonov,A.Sobirov, D.Nabiyeva,A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Т., «Ma'naviyat» 2005.
- 4.А.Ћуломов, А.Н.Тихонов, Р.Њњњуров Њзбек тили морфем луђати. Т., «Њљитувчи» 1977.

7-MA'RUZA

7.1. So'z yasalishi

1-§.Yasama so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi. So'zning yasovchi qismlarga ega bo'lmagan qismi **tub so'z** deyiladi: *gul, inson, meva, nozik, bordi, tez*. Tub so'zlar shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar qabul qilganda ham o'zining tubligini saqlaydi. Masalan, *uycha, kattaroq, beshinchi, ko'rindi, bog'dan, do'stlarim* kabilar ham tub so'zlardir.

Tilda mavjud bo'lgan biror usul asosida hosil qilingan yangi so'z yasama so'z deyiladi: *gulla, mevali, bog'bon, qaror qilmoq, ish boshi, asalari, BMT*.

Yasama soʻzlar tuzulishiga koʻra sodda, tarkibli boʻladi. **Sodda yasama soʻzlar** tarkiban bitta yasaluvchi asos va bir yoki birdan ortiq yasovchi qoʻshimchalardan tuziladi. Masalan, *ter+im*, *ang(ong)+la*, *toʻqi+ma+chilik*, *suvsiz+lik*. Sodda yasama soʻzlarda tashqi va ichki yasalish mavjud. Masalan, *payvand+chi*, *bogʻ+bon* kabi yasaluvchi asos va yasovchi qoʻshimchalarning bir soʻz turkumga mansubligi **ichki yasalish** hisoblansa, *suva(o)+q+chi*, *quri+q+lik* kabi turkumlararo yasalish esa **tashqi yasalish** hisoblanadi. Bu turdagi yasalishda oʻzakka avval tashqi yasovchi, keyin ichki yasovchi qoʻshilishi ham mumkin: *suvo+q+chi* yasalmasidagi *-q* tashqi, *-chi* ichki yasovchi qoʻshimchalardir.

Baʼzi sodda yasama soʻzlarning yasalishi tarixiy va zamonaviyligi bilan ham farqlanadi. Chunki yasama soʻzning tarixiy shaklida zamonaviy yasalmaga nisbatan asos va qoʻshimcha oʻrtasidagi munosabatni ilgʻab olish qiyin kechadi yoki soʻzdagi maʼnoli qismlar oʻz maʼnosini yoʻqotgan boʻladi. Shu bois *qattiq*, *silliqlik*, *suyuqlik*, *emaklik*, *quloqchin* kabi tarixiy yasalishga ega soʻzlar hozirgi til nuqtai nazaridan tub soʻz hisoblanadi.

Tarkibli yasama soʻzlarda ikki yoki undan ortiq mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan yasovchi asos ishtirok etadi. Masalan: *tosh+koʻmir*, *jigar+rang*, *erta+pishar*, *BMT* (*Birlashgan Millatlar Tashkiloti*), *AYOQSH* (*Avtomobillarga yoʻqilgʻi quyish shaxobchasi*) kabilar. Bunday yasama soʻzlar ikki yoki undan ortiq maʼnoli qism ishtirokida hosil boʻlsa ham, yaxlitligicha bitta lugʻaviy maʼno ifodalashga xizmat qiladi.

2-§. Soʻz yasash usullari. Oʻzbek tilida soʻz yasallashining semantik, fonetik, abbreviatsiya, affiksatsiya, kompozitsiya kabi usullari mavjud. Bu usullar davriy nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tarixiy (diaxron) uasalish: semantik, fonetik, abbreviatsiya, kompozitsiya usullari; 2) zamonaviy (sinxron) uasalish: affiksatsiya kabilardan iborat.

Semantik usul. Soʻzning bir turkumdan boshqa turkumga koʻchishi asosida yangi soʻz yasallashidir. Masalan, sifatning otga koʻchishi asosida: *koʻk* (osmon maʼnosida), *erkak*, *chol*, *kampir*; sodda va juft feʼlning otga koʻchishi asosida: *kurash*, *kengash*, *urush*, *keldi-ketdi*, *bordi-keldi*, *qoʻydi-chiqdi*, *yurish-turish*, *yozuv-chizuv*; sonning ravishga koʻchishi asosida: *birga(ketmoq)*, *birdan (kirmoq)*; otning ravishga koʻchishi asosida: *kunduzi*, *kechasi (qaytmoq)*, *boshda (sezmoq)* kabilar shular jumlasidandir. Semantik usul asosida yasalgan soʻzning lugʻaviy maʼnosi yangilanishi bilan bir qatorda uning grammatik maʼno va

vazifasi ham o'zgaradi. Qiyoslang: *Mushuk tavadagi go'shtni oldi-qochdi (fe'l)*. **Oldi-qochdi** gaplar hammaning joniga tekkan (sifat).

Fonetik usul. So'z tarkibida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar asosida yangi ma'noli so'z yasalishidir. Bu usul orqali so'z yasalishida ikki xil fonetik o'zgarish natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: 1) tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'z tarkibida tovush o'zgarishi natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: ko'r-ko'z, bo'y(doq)-bo'z, bo'r-bo'z; 2) so'z urg'usining o'rni o'zgartirilishi bilan : yangi'-ya'ngi (hozir), endi'-e'ndi (hozirgina), ho'zir-hozi'r.

Abbreviatsiya usuli. Murakkab so'z birikmalarini turli usullar yordamida qisqartirish orqali yangi so'z yasalishidir. Masalan, *elektron hisoblash mashinasi-EHM, Birlashgan Millatlar Tashkiloti-BMT*.

Qisqartma so'zlarning ba'zilarini tilimizda aynan o'zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNESKO, NATO* kabilar shular jumlasidandir. So'z yasalishining bu usuli o'zbek tilida rus va boshqa xorijiy tillar ta'sirida o'tgan asrning boshlarida shakllangan bo'lib, faqat qisqartma otlar yasallishida ishlatiladi.

Affiksatsiya usuli. Bu usul bilan o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'z yasaladi. Masalan: *o'r+oq, dars+lik, sez+gir, o'zbek+cha, tor+ay(moq), mard+ona*.

So'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shilib kelish o'rniga ko'ra ikki turli bo'ladi: **a) so'z yasovchi ort qo'shimchalar.** O'zbek tilida so'z yasallishning asosini tashkil qiluvchi bunday qo'shimchalar o'zaktan keyin qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladi. Masalan: *o't+loq, chiri+k, tosh+qin, ish+chan, arra+la* kabilar; **b) so'z yasovchi old qo'shimchalar** o'zak oldidan qo'shilib yangi so'z yasaydi. Masalan: *be+tinim, no+to'g'ri, ba+ma'ni, ser+harakat, anti+demokratiya*. old yasovchi qo'shimchalar asosan sifat yasovchilar bo'lib, ularning ko'pchiligi fors-tojik tilidan kirib kelgan.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli o'zak morfemalarning tobelashgan holda qo'shiluvi, birikuvi orqali yangi so'z hosil qilinishidir. Masalan: *Mirzachul, gulqand, guldasta, temir yo'l, qaror qilmoq, ahd etmoq*. Bunday yasama so'zlar ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'onli o'zak morfemalar ishtirokida hosil bo'lsa ham, yaxlitligicha bitta lug'aviy ma'no ifodalashga xizmat qiladi. Ular tuzilishiga ko'ra qo'shma so'zlar deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma so'zlar ot, sifat, ravish va qisman fe'llarda keng tarqalgan. Ularning qismlari har xil va bir xil so'z turkumlaridan tuzilishi mumkin. Masalan: *Bel+bog', asal+ari, olib+chiqmoq* kabilar

bir xil soʻz turkumlarning qoʻshilishidan, *qaror+qilmoq, osma+koʻprik, tez+oqar* kabilar esa har xil soʻz turkumlarning qoʻshilishidan tuzilgan.

Qoʻshma soʻzlar ham tarixiy va zamonaviyligi bilan farqlanadi. Agar qoʻshma soʻz qismlari hozirgi tilga nisbatan eskirgan yoki boshqa tillardan oʻzlashtirilgan boʻlsa, ular qoʻshma soʻz hisoblanmaydi. Masalan: *kechqurun, qayragʻoch, biror, odamshavanda, santimetr* kabilar hozirgi tilda maʼnoli qismlarga ajralmaydigan sodda soʻzlardir. Baʼzi oʻzlashgan qoʻshma soʻzlar maʼnoli qismlarga ajralishi ham mumkin: *fotokavera, kinoteatr, kinolenta, fotomodel* kabilar shular jumlasidandir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Oʻzbek tilida necha usulda soʻz yasaladi?
2. Soʻz yasash usullarini farqlab tushuntiring.
3. Eng faol soʻz yasash usullari qaysilar?
4. Tub va yasama soʻzlar xususida maʼlumot bering.
5. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar sinonimligi, omonimligi va antonimligi haqida nimalarni bilasiz?

7.2. Soʻz turkumlarida soʻz yasalishi

Soʻz yasalishi hodisasi mustaqil soʻz turkumlariga xos boʻlib, bu hodisa ot, sifat, feʼl, ravish turkumlari uchun xarakterlidir. Mustaqil soʻzlardan son va olmoshlar soʻz yasash tizimiga ega emas. Chunki son va olmosh soʻz yasash usullari orqali boshqa turkumga mansub soʻzlardan yasalmaydi. Biroq bu turkumga mansub soʻzlar feʼl, ravish va qisman ot yasashida ishtirok etadi.

7.3. Otlarning yasalishi

1-§. Affiksatsiya usuli bilan ot yasash eng mahsuldor boʻlib, mazkur usul orqali otlarning quyidagi qoʻshimchadosh guruhlari yasaladi:

1. Shaxs oti yasovchi affikslar:

- **chi**: ot, sifat, son va harakat nomidan ot yasaydigan serunum affiksdir: *ov+chi, ish+chi, aʼlo+chi, yolgʻon+chi, ikki+chi, ellik sentner+chi, kurash+chi, oʻquv+chi*. Bu otlar umumiy maʼnolariga koʻra bir necha uyadosh guruhlarini tashkil etadi: 1) kasb, mutaxassislik bilan shugʻullanuvchi shaxs otlari: *ishchi, neftchi, sportchi, qoʻshiqchi, boʻzchi, hisobchi, tunkachi, tilchi*; 2) asosdan anglashilgan harakat va hodisada ishtirok etuvchi shaxs otlari: *jangchi, isyonchi, hasharchi*; 3) asosdan anglashilgan harakat va hodisa bilan shugʻullanuvchi shaxs oti: *respublikachi, himoyachi, xabarchi* kabilar shular jumlasidandir. —chi affiksi baʼzi ot yasovchilar bilan maʼnodoshlik hosil qiladi. Shu bois ular

qo‘shilgan o‘zakdosh so‘zlar **sinonimik munosabat**da bo‘ladi: *chorva+chi-chorva+dor*, *ko‘mak+chi-ko‘mak+dosh*, *mehnat+chi-mehnat+kash*, *til+chi-til+shunos*. Bu affiks so‘roq, taajjub, kuchaytiruv ma’nolarini anglatuvchi - chi yuklamasi bilan **shakldosh**dir: *terim+chi*, *terim-chi*.

-dosh: otdan birgalik, sheriklik, umumiylik kabi ma’noga ega bo‘lgan ot yasaydi: *vatandosh*, *zamondosh*, *safdos*, *sirdosh*. Bu affiks ba’zan tojikcha ham- old yasovchi qo‘shimcha bilan ma’nodoshlikka ega bo‘ladi: *kasbdosh-hamkasb*, *suhbatdosh-hamsuhbat*.

-kash: otdan kasb-hunar, xususiyat otlarini yasaydi: *aravakash*, *mehnatkash*, *qalamkash*. Bu affiks otdan sifat yasovchi - kash qo‘shimchasi bilan shakldoshdir. Qiyoslang: *pastkash*, *dilkash*, *dardkash*.

-bon: ot asosdan anglashilgan narsani saqlovchi, parvarishlovchi shaxs otini yasaydi: *bog‘bon*, *qo‘ychibon\qo‘ychivon*, *darvozabon*.

-boz: ot asosdan anglashilgan narsa, mashg‘ulot bilan shug‘ullanuvchi otni yasaydi: *dorboz*, *kaptarboz*, *nayrangboz*, *qilichboz*.

-paz: ot anglatgan narsani pishiruvchi shaxs otini yasaydi: *oshpaz*, *somsapaz*, *kabobpaz*.

-dor: ot anglatgan narsaga ega bo‘lgan shaxs otini yasaydi: *chorvador*, *mansabdor*, *puldor*, *amaldor*. Bu affiks sifat yasovchi –dor bilan shakldoshdir: *aydor*, *rangdor*.

-shunos: biror soha bilan shug‘ullanuvchi shaxs otini yasaydi: *tilshunos*, *tabiatshunos*.

-xon: asosdan anglashilgan narsaning doimiy o‘quvchisi ma’nosidagi ot yasaydi: *kitobxon*, *duoxon*, *gazetxon*.

-soz: ot anglatgan narsaning tuzatuvchisi, yaratuvchisi ma’nosidagi ot yasaydi: *soatsoz*, *ماشinasoz*, *asbobsoz*.

-do‘z: ot anglatgan narsani tayyorlovchi shaxs otini yasaydi: *etikdo‘z*, *maxsido‘z*, *do‘ppido‘z*.

-gar: asosdan anglashilgan narsaga bog‘liq kasb bilan shug‘ullanuvchi shaxs otini yasaydi: *zargar*, *savdogar*, *miskar*, *kimyogar*.

-xo‘r: asos anglatgan narsani doim iste’mol qiluvchi, oluvchi shaxs otini yasaydi: *choyxo‘r*, *poraxo‘r*, *araqxo‘r*, *tekinxo‘r*.

-parast: asosdan anglashilgan hodisaga e’tiqod qiluvchi shaxs otini yasaydi: *budparast*, *otashparast*, *maishatparast*.

-go‘y: asos anglatgan narsani aytib turuvchi shaxs otini yasaydi: *nasihatgo‘y*, *maslahatgo‘y*, *xushomadgo‘y*.

-furush: asos anglatgan narsani sotuvchi shaxs otini yasaydi: *chinnifurush*, *paxtafurush*, *mevafurush*.

-vachcha: asos anglatgan kishilarga qarindosh bo'lgan shaxs otini yasaydi: *boyvachcha, ammovachcha, xolavachcha, amakivachcha*.

Qayd etilgan shaxs otini yasovchi affikslardan *-kash, -bon, -paz, -shunos, -xon, -soz, -do'z, -gar (-kor), -xo'r, -furush* kabi affikslar forstojik tilidan o'zlashgandır.

-uvchi/-ovchi: fe'l asosdan anglashilgan harakatni bajaruvchi shaxs otini yasaydi: *uchuvchi, tinglovchi, sog'uvchi, sotuvchi*. Shuningdek, bu affiks harakatni bajarishda vosita bo'lgan narsa otini yasashda ham ishtirok etadi: *bog'lovchi, zidlovchi, tuslovchi*.

2. Narsa, qurol, o'lchov birligi otlari yasovchi affikslar. Bu guruh ot yasovchilar, asosan, fe'lning o'zak-negiziga qo'shilib, ish - harakat bajarish uchun qo'llanadigan narsa, harakat, holat natijasi bo'lgan otlarni yasaydi. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

-k (ik /-ak, - uk), - q (-iq, -oq): *taroq, to'siq, bo'lak, chaqiriq, yutuq, o'roq, yotoq*.

-gi\ -ki\ -qi\ -g'i\ -g'u: *supurgi, cholg'i, cholg'u, chopqi, achitqi, toimizg'i*.

-gich\ -kich\ -qich\ -g'ich: *o'lchagich, qirg'ich, qisqich, o'chirg'ich*.

-m, -im, -um: *to'plam, o'ram, terim, chiqim; yutum*.

-ma: *tugma, to'qima, qatlama, suzma, isitma, jamg'arma*.

-indi: *yuvindi, chiqindi*.

-qin, -qun, -g'un: *toshqin, to'lqin, uchqun, qirg'in*.

-indi: *cho'kindi, yuvindi, chiqindi, yig'indi*.

-in\ -un: *yog'in, yig'in, bo'g'in, tugun*.

-ch\ -inch: *sevinch, o'kinch, qo'rqinch*.

-ish: *qurilish, turlanish, kirish (muqaddima)*.

-uv\ -ov: *yozuv, kechuv, qistov, maqtov*.

3. O'rin-joy oti yasovchi affikslar. Asosan otning leksik ma'nosi-dan anglashilgan narsaning mavjud bo'lish o'rin-joyi bilan bog'liq otlar yasaydi:

-loq (-lov): *toshloq, qumloq, o'tloq, yaylov*.

-zor: *paxtazor, gulzor, lolazor, bedazor*.

-iston: *O'zbekiston, Guliston, qabriston*.

-qoq\ -g'oq: *botqoq*.

-xona: *oshxona, suratxona, muzxona*.

-goh: *manzilgoh, oromgoh, saylgoh*.

4. Mavhum ot yasovchi affikslar sifat, ravish, son, ot, olmosh va fe'lning o'zak-negiziga, ba'zan modal so'zlarga qo'shilgan holda mavhum tushunchalarni ifodolovchi otlar yasaladi:

- **lik:** yaxshilik, tezlik, birlik, otalik, o'zlik, manmanlik, borliq, yo'qlik.

- **chilik:** pillachilik, paxtachilik.

- **garchilik:** xafagarchilik, loygarchilik.

- **izm:** realizm, chorizm, terorizm.

- **ch\ inch:** sog'inch, quvonch, sevinch, o'kinch.

- **noma:** dalolatnoma, vasiyatnoma, tashakkurnoma.

5. O'zbek adabiy tilida ba'zi taqlid so'zlardan ot yasovchi affiksalar ham mavjudki, ular unumsiz so'z yasovchilar qatoriga kiradi:

- **ak\oq:** qarsak, bizbizak, qaldiraq.

- **ildoq:** shaqildoq, chirildoq.

- **a:** sharshara, g'arg'ara.

- **os:** sharros, gulduros.

2-§.Kompozitsiya usuli bilan ikki yoki undan ortiq so'z shakllarining tilda mavjud bo'lgan qoliplar asosida tobelanishi orqali birikishi va bu sintaktik aloqaning hozirgi tilda kuchsizlanishi natijasida bir umumiy ma'noga ega bo'lishi orqali qo'shma ot yasaladi. Qo'shma otlarni hosil qiluvchi qismlar o'zaro quyidagi sintaktik munosabatlarga asoslanadi:

1) sifatlovchi+sifatlanmish: *oqsaqol, beshbarmoq, yangi yo'l, qizilishton, itbaliq.*

2) qaratuvch+qaralmish: *bilaguzuk, bedapoya, belbog', so'z boshi, karvonboshi.*

3) to'ldiruvchi+to'ldirilmish: *muzyorar, otboqar, dunyoqarash, o'rinbosar.*

4) ega+kesim: *roykeldi, go'shtkuydi, kampiro'ldi.*

5) hol+holanmish: *iskabtopar, olibsotar, ishlab chiqarish.*

O'zbek tilida tojikcha izofali birikmalar asosida yuzaga kelgan *gulbeor, gultojixo'roz, guliqahqah* singari qo'shma otlar ham mavjud bo'lib, ular doim qo'shib yoziladi. Shuningdek, tilimizga rus tili orqali kirib kelgan *aeroport, antisiklon, aerovakzal* singari tarkibiy qisimli so'z-lar ham borki, ularning qismlari o'zbek tilida mustaqil ishlatilmasligi sababli qo'shma ot hisoblanmaydi.

3-§.Semantik usul. Tilda mavjud bo'lgan ko'pgina so'z va so'z shakllari otlashgan shaklda ishlatilishi natijasida ba'zan otga ko'chadi. Ular tarkiban tub yoki yasama bo'lib, quyidagi so'z turkumlaridan iborat bo'lishi mumkin :1) *usta, oqsaqol, boy, qahramon, boboy, momoy, xotin* kabi aslida sifat turkumiga mansub so'zlar; 2) *o'quvchi, yozuvchi, to'quvchi, saylovchi, aniqllovchi, aniqlanmish* kabi aslida

fe'ning sifatdosh shakllariga mansub so'zlar; 3) *o'qish, otish, kirish, chiqish, qurish, saylov, tergov* kabi aslida fe'ning harakat nomi shakliga mansub bo'lgan so'zlar otga ko'chadi. Bundan tashqari ba'zi so'zlarning juft va takror qo'llanishi asosida ham ular otga xos ma'noga ega bo'lishi mumkin: *qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, u-bu* kabilar shular jumlasidandir.

4-§.Abbreviatsiya usuli bilan qisqartma otlar hosil qilinadi. Qisqartma otlar nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turg'un so'z birikmalarini quyidagicha qisqartirish orqali yasaladi:

1. Qisqartirilayotgan so'zlarning birinchi tovushlaridan tarkib topadi: *BAM, BAR, BMT, GUM*.
2. Qisqartirilayotgan so'zlarning bosh qismlaridan tarkib topadi: *Filfak, Unvermag, SamKochAvto*.
3. Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'zlarning birinchi tovushlaridan: *Tosh MI, Sam DChTI, Sam DU*.
4. Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'zni to'liq olish orqali: *Medinstitut, dramteatr, avtoyo'l*.

7.4. Sifat yasalishi

Sifatlar asosan, affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasaladi.

1-§.Affiksatsiya usuli. So'zning o'zak yoki negiziga sifat yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali narsaning belgisini bildiradigan yangi so'zlar yasash usulidir. Sifat yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shilib kelish o'rniga ko'ra ort va old yasovchilarga bo'linadi. Bu yasovchilar ko'pincha ot yoki fe'l asosli o'zak va negizlardan sifat yasaydi.

1. Otdan sifat yasovchi affikslar:

- **li:** ot asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini anglatadi: *multiqli, uchli, kuchli, sutli*; ba'zan bu affiks fe'ning harakat nomi shaklidan: *yeyishli, o'tirishli* hamda sifatdosh shaklidan ham sifat yasaydi: *tushunarli, qiziqarli*.

- **siz:** asosdan anglashilgan narsaga ega emaslik belgisini anglatadi: *sutsiz, suvsiz, kuchsiz*.

be-: bu qo'shimcha - siz affiksining sinonimidir: *beminnat, betinim, beparvo, beg'am*.

no-: ot va sifat turkumiga mansub so'zlardan sifat yasaydi: *noumid, noiloj, noo'rin, noto'g'ri, nomunosib, noma'qul*.

- **chan:** asosdan anglashilgan xususiyatga moyillik belgisini ifodalovchi sifat yasaydi: *ishchan, uyatchan, sinovchan, ta'sirchan*.

- **chil**: asosdan anglashilgan narsa belgisini ifodalaydi: *dardchil*, *izchil*, *epchil*.

- **iy\viy**: asosdan anglashilgan narsaga oidlik, tegishlilik belgisiga ega sifat yasaydi: *tarbiyaviy*, *ommaviy*, *oilaviy*, *g'oyaviy*. Mazkur affiks bilan birga arab tilidan kirib kelgan lug'aviy, *maishiy*, *jinoiy*, *jiddiy*, *madaniy* kabi so'zlar o'zbek tilida ma'noli qismlarga ajralmaydi. Shu bois ular tub so'z hisoblanadi.

- **gi**, **-ki**, **-qi**: asosdan anglashilgan narsaning payt va o'ringa ko'ra belgisini ifodalaydi: *yo'zgi*, *qishki*, *kechki*, *ichki*, *tashqi*.

- **simon**: asosdan anglashilgan narsaga o'xshashlik belgisini ifodalaydi: *odamsimon*, *kumushsimon*, *tuxumsimon*.

- **shumul**: asosdan anglashilgan darajaga egalik belgisini anglatadi: *olamshumul*, *jahonshumul*.

- **dor**: asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini hosil qiladi: *mazmundor*, *bo'ydor*, *unumdor*, *puldor*, *rangdor*.

- **mand**: asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini anglatadi: *davlatmand*, *orzumand*, *kasalmand*.

- **kor**: asosdan anglashilgan xususiyatga kuchli darajada egalik belgisini hosil qiladi: *fidokor*, *ehtiyotkor*, *isyonkor*, *omilkor*, *naqshinkor*.

- **i**: asosdan anglashilgan narsaning millat, joy yoki vaqtga oidligini bildiruvchi sifat yasaydi: *qozoqi*, *qishloqi*, *bahori*.

- **cha**: asosdan anglashilgan narsaning millat, joy yoki miqdorga oidligini bildiruvchi sifat yasaydi: *o'zbekcha*, *farg'onacha*, *otiqcha*, *erkakcha*.

- **parvar**: shaxsning asosdan anglashilgan narsani sevishi, unga sadoqati belgisini bildiruvchi sifat yasaydi: *xalqparvar*, *vatanparvar*, *adolatparvar*.

- **aki**: asosdan anglashilgan narsaning harakat usuliga ko'ra belgisini ifodalaydi: *og'zaki*, *zo'raki*, *xomaki*, *qalbaki*.

- **namo**: narsadan anglashilgan xususiyatga egalik belgisini ifodalaydi: *majnunnamo*, *avliyonomo*, *darveshnamo*.

Bulardan tashqari **-kash** (*dilkash*, *hazilkash*), **-gar** (*ishvagar*, *sitamgar*), **-chil** (*dardchil*, *xalqchil*), **-don** (*gapdan*, *bilimdon*), **-msiq** (*qarimsiq*), **-m** (*qaram*), **-lom** (*sog'lom*), **-qa** (*qisqa*), **-lik** (*ko'rpalik*, *ko'ylaklik mato*), **-omuz** (*hazilomuz*, *ibratomuz*) kabi kam unum affikslar orqali ham sifat yasaladi.

2. Fe'ldan sifat yasovchi affikslar:

-choq\-chaq\-chiq. O'zlik nisbatdagi fe'llarga qo'shilib, harakat bajarishga moyillikning kuchliligini ifodalovchi sifat yasaydi: *maqтанchoq, tortinchoq, kuyinchak, erinchoq, sirpanchiq, qizg'anchiq.*

-gir\-qir\-g'ir\-kir. Fe'ldan anglashilgan harakatning kuchliligini ifodalovchi sifat yasaydi: *topqir, uchqur, chopqir, olg'ir, sezgir, keskir.*

-ma. Narsaning fe'ldan anglashilgan harakat vositasida yuzaga kelishini anglatuvchi sifat yasaydi: *qaynatma (sho'rva), burma (ko'ylak), ko'chma (ma'no), ag'darma (etik).*

-k\-q\-iq\-uk\-uq\-ak. Harakatning natijasi bo'lgan holat belgisini ifodalovchi sifat yasaydi: *iliq, siniq, yig'loq, chirik, oqsoq, yumshoq, bo'lak.*

-ki\-qi. Fe'l va taqlid so'zlardan sifat yasaydi: *sayroqi, buzuqi, yig'loqi, jizzaki, jirtaki.*

-kin\-qin\-g'in. Fe'l asosiga qo'shilib, holat, xususiyat ma'nosidagi sifat yasaydi: *tushkun, jo'shqin, ozg'in, turg'un.*

-mon. Asosdan anglashilgan harakatni bajarish qobiliyati kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *bilarmon, o'larmon, yeyarmon.*

-ag'on. Fe'ldan anglashilgan harakatni bajarish qobiliyati kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *topag'on, bilag'on, chopag'on.*

-mas. Harakatning inkoriy belgisi bo'lgan sifat yasaydi: *yengilmas, o'tmas, qo'rqmas, ajralmas, qaytmas, buzilmas.*

-ch. faqat fe'ldan sifat yasaydi: *jirkanch, tinch, shoshilinch, tiqilinch.*

- qoq\-g'oq: harakatni bajarishga moyilligi kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *qochqoq, yopishqoq, urushqoq, tirishqoq.*

- ildoq. Taqlid so'zlardan sifat yasaydi: *likildoq, shaqildoq.*

2-§. Kompozitsiya usuli. Turli turkumlarga oid so'z shakllarining tilda mavjud bo'lgan sintaktik qoliplar asosida qo'shilishi orqali bitta belgi ifodalashga xoslangan yasama sifatlardir. Bu usul ham hozirgi o'zbek tilidagi mahsuldor yasaliş usullaridan bo'lib, qismlarning sintaktik aloqasiga ko'ra quyidagicha guruhlarini tashkil qiladi:

- 1) aniqlovchi-aniqlanmish: *olachipor, ochsariq, to'q qizil, qiziqqon, ochko'z, kaltafahm;*
- 2) to'ldiruvchi-to'ldirilmish: *tinchliksevar, izquvar, muzyorar, ishbilarmon;*
- 3) hol-hollanmish: *ertapishar, tezoqar.*

Qo'shma sifatlarning tarkibidagi qismlarning tub yoki yasama ekanligi bilan ham o'zaro farqlanadi. Masalan: 1) ikkala qismi ham tub

soʻzlardan: *xom semiz, kamgap, nimjon, ommabop, izquvar*; 2) tub va yasama soʻzlardan tuziladi: *souqqon, tezoqar, erksevar, ishyoqmas*.

Bundan tashqari tilimizda qismlari qoʻshma sifatlardek zich bogʻlanib ketmagan *gapga usta, koʻzga yaqin, ogʻzi boʻsh, qoʻli ochiq, bodom qovoq, katta ogʻiz* kabi birikmali **murakkab sifatlar** ham mavjud.

3-§. Semantik usul. Boshqa turkumga mansub soʻzlarning maʼno oʻzgarishi natijasida sifatga koʻchish hollari ham uchraydi. Sifatga koʻchish, yaʼni **adyektivatsiya hodisasi** quyidagi soʻzlar asosida sodir boʻladi: a) otning sifatga koʻchishi orqali: *tilla bola, asal qiz, oltin davr, kumush qish*; b) feʼlning sifatdosh shakllarining sifatga koʻchishi orqali: *kelishgan yigit, turar joy, oqar suv, kelasi yil, oʻtgan zamon*; g) ravishning sifatga koʻchishi orqali: *oʻzbekcha kitob, oqilona maslahat, tez odam*. Bundan tashqari soʻzlarning maʼno oʻzgarishi natijasida sifatga koʻchish hollari juft va takror qoʻllanishi asosida ham yuz beradi: *oldi-qochdi gap, tolim-tolim yoki tol-tol soch, yoʻl-yoʻl koʻylak*.

7.5. Feʼllarning yasalishi

Feʼllar, asosan, affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

1-§. Affiksatsiya usuli. Bu usul bilan feʼl boʻlmagan soʻzlarga maxsus yasovchi qoʻshimchalar qoʻshib feʼllar yasaladi. Feʼl yasovchi affikslar cheklangan boʻlishiga qaramay, ular vositasida yasalgan feʼllar anchagina miqdorni tashkil etadi:

-la. Bu affiks quyidagi soʻzlardan feʼl yasaydi: 1) otdan: *qatiqla, gulla, metrla*; 2) sifatdan: *oqla, yaxshila, tozala*; 3) olmoshlardan: *senla, sizla*; 4) ravishdan: *tezla, sekinla*; 5) taqlid soʻzdan: *taqqilla, gursilla*; 6) undovlardan: *ohla, dodla*.

-a. Ot, sifat va taqlid soʻzlardan: *sana, osha, ata (ot+a), yasha (yosh+a), qiyna, shildira, yaltira*.

-y\ay. Ot, sifat va ravishdan: *kuchay, qoray, toray, sargʻay, pasay, susay, koʻpay, ozay*.

-r\ar. Faqat sifatlardan feʼl yasaydi: *qizar, oqar, koʻkar, eskir*.

-ik\iq. Baʼzi ot, sifat, son, ravish va undov soʻzlardangina feʼl yasaydi: *yoʻliq, zoʻriq, birik, hayiq*.

-ir\ur. Ot va undov soʻzlardan: *gapir, tupur*.

-sira. Ot va olmoshlardan yasaydi: *suvsiira, qonsira, sensira, sizsiira*.

-i. Ot va sifatdan feʼllar yasaydi: *changi, boyi, tinchi*.

-illa. Taqlid soʻzlardan: *taqilla, shigʻilla, miltilla*.

-lan. Ot, sifat va ikki sonidan yasaydi: *ovqatlan, jonlan, sergaklan, shodlan, ikkilan.*

-lash. ot, sifat va bir sonidan: *gaplash, birlash, qiyinlash, do'stlash.*

-tʻ-it. Sifatdan kamsonli fe'l yasaydi: *to'lat, berkit.*

Shuningdek, fe'l yasovchi - **qir** undov so'zlardan: *hayqir, - sa, - ka* ba'zi otlardan: *suvs, iska* fe'l yasaydi. Biroq fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan fe'ldan fe'l yasalmaydi.

2-§.Kompozitsiya usuli. Qo'shma fe'llar komponentlarining qaysi turkumga oidligiga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi: 1) ot + fe'l shaklidagi qo'shma fe'llar; 2) fe'l + fe'l shaklidagi qo'shma fe'llar.

Birinchi tipdagi fe'llarning asosiy qismlaridan biri sifatida *qilmoq, aylamoq, etmoq, bo'lmoq* so'zlari ishtirok etadi: *bayon qilmoq, kashf etmoq, kasal bo'lmoq* kabilar. Ular ko'pincha fe'l yasovchi affiksalar bilan yasalgan fe'llarga ma'nodosh bo'ladi: *kasal bo'lmoq-kasallanmoq, hozir bo'lmoq-hozirlanmoq* kabi. Fe'l bo'lmagan so'zning *qilmoq, erimoq, aylamoq, bo'lmoq* fellaridan biri bilan birikishidan hamma vaqt ham qo'shma fe'llar hosil bo'lavermaydi. Masalan, *o'qituvchi edi, o'qituvchi bo'ldi* shaklidagi birikuv tarkibidagi fe'llar ot kesimga qo'shiladigan **bog'lamalardir.**

O'zbek tilida ikki fe'lning birikuvidan hosil bo'lgan qo'shma fe'llar uncha ko'p emas. Masalan, *olib kelmoq, sotib olmoq, terib bormoq* kabi qo'shma fe'llar shular jumlasidandir. Bu qo'shma fe'llarni *ko'rib qolmoq, o'qib chiqmoq, ishlay boshlamoq* singari ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan **ko'makchi fe'lli birikmalardan** farqlash lozim.

7.6. Ravishlarning yasalishi

1-§. Affiksatsiya usuli. Bu usulga ko'ra, ot, sifat, son, olmosh va fe'lning sifatdosh, harakat nomi shakllariga maxsus ravish yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan ravishlar yasaladi. Ravishlar, asosan, quyidagi yasovchi qo'shimchalar vositasida yasaladi:

-cha: ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ravishlardan ravish yasaydi: *inglizcha, vaqtincha, yaxshilikcha, yangicha, senga, shuncha, istagan-cha, yugurgan-cha, hozircha, butunicha, ko'pincha, keyincha.* Ravish yasovchi **-cha** affiksi to'g'ridan- to'g'ri o'zak-negizga qo'shilib kela olganidek, ba'zi so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchilardan keyin qo'shilishi ham mumkin: *ista+gan+cha, butun+i+cha, o'z+i+cha, biz+ning+cha.*

-larcha affiksi yordamida yasalgan ravishlar ma'no tomonidan – *cha* affiksi bilan yasalgan ravishlardan deyarli farq qilmaydi. Biroq – *larcha* asosan, ot va sifatlardan ravish yasaydi: *o'rtoqlarcha, bolalarcha, yaxshiylarcha, aybdorlarcha, yovuzlarcha*. Bu affiks sifatga qo'shilgan-da belgi bildiruvchi so'z otga xos ma'noga ega bo'ladi: *telbalarcha, mardlarcha*.

-chasiga, ma'no jihatdan –*cha*, *-larcha* affiksilariga nisbatan harakat belgisining to'liq o'xshashligini bildiradi va ot hamda ba'zi sifatlardan ravish yasaydi: *dehqonchasiga, qishloqchasiga, samarqandchasiga, ochiqchasiga, mardchasiga*.

-iga\-siga: ot, sifat, olmosh, ravish va ravishdoshlardan ravish yasaydi: *qatorasiga, uzunasiga, tikkasiga, ko'tarasiga, ko'ndalangiga, shunaqasiga*.

- **lab**: ot, sifat, son kabi turkum so'zlardan ravish yasaydi: *oylab, bo'g'inlab, yaxshilab, ko'plab, bittalab, botmonlab*.

- **ona**: ba'zi bir ot, sifatlarga qo'shib ravish yasaydi: *fidokorona, ojizona, mardona, xolisona, faqirona*.

- **an**: otlardan ravish yasaydi: *majburan, qisman, tamoman, tasodifan*.

- **siz, be**: ot va fe'lining harakat nomi shakllaridan ravish yasaydi: *to'xtovsiz, beto'xtov, ruxsatsiz, beruxsat, tinimsiz, betinim*. Bu affikslar *bevaqt, begumon* kabi o'zaklar asosida yasalganda ma'nodoshlikka ega bo'lmaydi.

Bulardan tashqari, **-n \- in**: *ertan, kechin*; - **incha**: *ko'pincha*; - **ligicha**: *tirikligicha, butunligicha*; -**lay \- layin**: *butunlay, tiriklayin*; - **day (dek)** *qushday (uchmoq) toshday (irg'itmoq)* kabi yasovchi affiksalar bilan ham ravishlar yasaladi.

2-§. Kompozitsiya usuli. Bu usul bilan turli turkumga mansub so'zlarning qo'shilishi yoki juftlanishi, takrorlanishi orqali ravishlar yasaladi. Qo'shma ravishlarning yasalishida quyidagi so'zlar faol ishtirok etadi: 1) *u, bu, shu, o'sha* kabi ko'rsatish olmoshlaridan so'ng o'rin-payt, chiqish kelishigidagi *yer, yoq, ora, o'rta* so'zlarini keltirish orqali: *u yerga, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada* kabi; 2) *bir* so'zining bosh yoki o'rin-payt, chiqish, jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanishi orqali: *bir oz, bir talay, bir vaqt, bir yo'la, bir onda, bir zumga, bir boshdan, bir chekkadan, bir talay* kabi; 3) *har* belgilash olmoshiga bosh va o'rin-payt, jo'nalish kelishigidagi so'zlarni qo'shish orqali: *har yoqqa, har yerda, har tomon, har onda, har lahzada, har qayerda, har safar* kabi.

Turli turkumlarga mansub soʻzlarning juft va takror holda qoʻllanishi asosida ham ravishlar yasaladi. Bunda quyidagi turkum soʻzlarining juft va takror holda qoʻllanishi kuzatiladi: 1) ot+ot: *qator-qator, yildan-yilga, tun-kun, navbatma-navbat, qadam-baqadam*; 2) sifat+sifat: *eson-omon, pishiq-pishiq, ochiqdan-ochiq, uzindan-uzoq, zoʻr-bazoʻr*; 3) feʼl+feʼl: *uzil-kesil, agʻdar-toʻntar, olmoq-solmoq, bilinar-bilinmas, qoʻyarda-qoʻymay, turib-turib, ozib-yozib, qayta-qayta*; 4) ravish+ravish: *nari-beri, oldinma-keyin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri*; 5) olmosh+olmosh: *oʻzidan-oʻzi, oʻz-oʻzidan, oʻz-oʻzicha*; 6) aralash holda: *ochiq-oydin, toʻla-toʻkis, vaqt-bevaqt, chor-nochor*; 7) yordamchi soʻzlar ishtirokida: *apil-tapil, taqa-taq, shartta-shartta*.

3-§.Semantik usul. Tilimizda baʼzi turkumiga mansub soʻzlar joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalarini olgan holda yoki hech qanday vositasiz ravishga koʻchishi mumkin. Xususan, kelishik affikslari vositasida quyidagi turkumga mansub soʻzlar ravishga koʻchadi: 1) otlar joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalarini olgan holda: *oraga, orada, oradan, tubdan, tongdan, tongda, orqadan, orqaga, chetdan, chetga, chetda*; 2) sifatlar joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalarini olgan holda: *uzoqqa, uzoqdan, uzoqda, yaqinda, yaqindan, yaqinga, chindan, pastdan, quyiga, quyida, yolgʻondan*; 3) koʻrsatish olmoshlari oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalarini olgan holda ravishga koʻchadi: *unda- bunda, oʻshanda, shundan, bundan*; 4) boʻlishsiz shaklidagi schifatdoshlar chiqish kelishigi qoʻshimchasini olgan holda: *shoshmasdan, indamasdan, charchamasdan, yiqilmasdan*; 5) bir soni joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalarini olgan holda: *birdan, birga, birda*. Bundan tashqari, *erta, indin, kecha, burun* kabi otlar; *yaqqol, tugal, bafurja, uzluksiz, toʻxtovsiz* kabi sifatlar; *osha, oʻta, qoʻsha, qayta* kabi ravishdoshlar; *shartta, tappa, chippa* kabi taqlid soʻzlar hech qanday vositasiz tugʻridan-toʻgʻri ravishga koʻchib yangi maʼnoga ega boʻladi.

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рақматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
- 3.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њљитувчи» 1978.

4.N.Mahmudov, A.Nurmonov,A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. T., «Ma'naviyat» 2005.

8-MA'RUZA

8.1. Grammatika

1-§. Morfologiya- yunoncha «shakl», «so'z» va «ta'limot» degan ma'noni anglatuvchi termin bo'lib, u grammatikaning (grammatika-yunoncha «yozuv san'ti» demakdir) muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Morfologiya so'z turkumlari, ularning grammatik ma'nolari, kategoriyalari hamda so'z shakllari tizimsi haqidagi ta'limotdir. Demak, morfologiyada so'z grammatik birlik sifatida o'rganiladi. Tildagi har qanday grammatik birlik esa grammatik ma'no va shakl kasb etadi.

2-§. So'zning grammatik ma'nosi. Ma'lumki, so'z lug'aviy ma'nodan tashqari grammatik ma'noga ham ega bo'ladi. So'zning u yoki bu turkumga mansubligini ko'rsatib, uning ma'lum bir grammatik shaklga egaligini ifodalaydigan ma'no grammatik ma'no deyiladi. Masalan, *qalam, suv, tosh, uy* so'zlarining har biri uchun taalluqli bo'lgan lug'aviy ma'nodan tashqari, ular uchun umumiy bo'lgan ma'no, ya'ni ularning ot turkumiga mansubligi, narsalik tushunchasi, bosh kelishik va birlik shakldaligi kabilar mazkur so'zlarning grammatik ma'nosini tashkil qiladi. Demak, so'zning lug'aviy ma'nosi xususiy (ya'ni har bir so'zning o'zigagina xos bo'lgan ma'no), grammatik ma'nosi esa umumiydir.

3-§. So'zning grammatik shakli. So'zning nutq jarayonida muayyan grammatik ma'no ifodalovchi tarkibi uning grammatik shaklini tashkil etadi. Masalan, *gullar* so'zida undan anglashilgan lug'aviy ma'nodan tashqari mazkur narsaning ko'pligi ham anglashiladi. Ko'plik ma'nosi so'zning lug'aviy ma'nosiga qo'shiluvchi grammatik ma'no bo'lib, bu ma'no –lar shakl yasovchi affiksi orqali ifodalangan. So'zning grammatik shakli nol ko'rsatkichli va birdan ortiq shakl yasovchi affikslar ishtirokida ifodalanishi mumkin. Masalan: *talaba* so'zi birlik, bosh kelishik shaklida; talabalarimizning so'zi esa ko'plik, 1-shaxs egalik va qaratqich kelishigi shakllaridadir.

O'zbek tilida otning bosh kelishik va birlik shakli (kitob), fe'lining bo'lishli shakli (o'qi) hamda uchinchi shaxs, o'tgan zamonning –di affiksi orqali tuslanuvchi shakli (bordi), ba'zan buyruq-istak maylining ikkinchi shaxsi (tur, o'tir) nol ko'rsatkichli shakldir.

Soʻz shakli bevosita grammatik maʼno ifodalovchi shakl yasovchi vositalar bilan bogʻliq boʻlib, mazkur vositalarning ishtirokiga koʻra soʻzning grammatik shakllarini yuzaga keltiruvchi quyidagi usullar farqlanadi: 1) **sintetik usul** maxsus grammatik shakl hosil qiluvchi affikslar vositasida yuzaga keluvchi soʻz shakllarini oʻzida umumlashtiradi. Oʻzbek tilida sintetik usul orqali oʻzak yoki negiz+nol \ oʻzak yoki negiz + sintaktik shakl yasovchi\ oʻzak yoki negiz + lugʻaviy shakl yasovchi\ oʻzak yoki negiz + lugʻaviy shakl yasovchi+ sintaktik shakl yasovchi kabi sodda va murakkab qoliplar asosida soʻz shakllari hosil qilinadi. Masalan: *kitob+0, oʻqi+0, ishla+di+k, bogʻbon+lar+dan, oʻqi+yap+man, uy+cha, katta+roq, tez+gina*. Soʻz shakli hosil qilishda ishtirok etuvchi asos (oʻzak) qoʻshma, juft soʻz boʻlishi mumkin: *Oʻzbekiston Vazirlar Mahkama+si+ga, Kattaqoʻrgʻon+dan, ota-ona+lar+dan* ; 2) **analitik usul** mustaqil va yordamchi soʻzlarni oʻzaro biriktirish, juftlash, takrorlash orqali bir xil grammatik maʼno hosil qiluvchi soʻz shakllarini oʻzida umumlashtiradi. Bunda yordamchi soʻz birikadigan mustaqil soʻzning oʻzi ham biror grammatik shaklga ega boʻladi va ular birgalikda yaxlit bir soʻz shaklini hosil qiladi: *doʻst+im uchun, uka+m bilan, yoz+ib koʻr, bil+ib ol, ayt+a boshla, gapir+a ket, oʻq+ib tashla*. Shuningdek, *ota-ona, eson-omon* kabi juft soʻzlar, *ombor-ombor, yura-yura* kabi takroriy soʻzlar ham umumlashtirish, koʻplik, takror kabi yaxlit grammatik maʼnoga egaligi bilan ularning har biri alohida soʻz shaklini tashkil etadi. Soʻzning grammatik shakliga xos bu kabi qismlar birligidan uning **morfologik tarkibi** vujudga keladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *ishladik* soʻzining morfologik tarkibi *asos+ zamon shakli yasovchi affiks +tuslovchi affikslardan* iborat: *ishla+di+k*.

Soʻzning morfologik tarkini shakllantirishda asos boʻluvchi qism tub asosli yoki yasama asosli(negiz) boʻlishi mumkin: *bogʻ+lar+dan* - tub asosli, *bogʻbon+lar+dan*-yasama asosli.

4-§. Grammatik kategoriya. Grammatik maʼno va ulaniing ifodasi boʻlgan vositalar birligi grammatik kategoriya deyiladi. Muayyan grammatik kategoriya oʻzaro uzviy munosabatda boʻlgan ikki yoki undan ortiq grammatik maʼno va uni ifodalovchi grammatik shakllar (affikslar) tizmidan iborat boʻladi. Masalan, otlardagi kelishik kategoriyasi oltita kelishik maʼnosi va bu maʼnoni ifodalovchi affikslar tizimini, feʼllardagi shaxs-son kategoriyasi esa birlik va koʻplikdagi uchta grammatik shaxs maʼnosi va ularning ifodasi boʻlgan affikslar tizimini oʻzida birlashtirgan holda butunlik tashkil qiladi. Shuningdek,

otlardagi son, egalik kategoriyasi, fellardagi zamon, nisbat, mayl, bo'lishli - bo'lishsizlik kategoriyalari ham ikki va undan ortiq umumiy va xususiylikka ega bo'lgan grammatik ma'no anglatuvchi shakl yasovchi affiksalarlar tizimidan iborat.

Shuni ham qayd etish lozimki, ba'zi shakl yasovchi affiksalar so'zning lug'aviy ma'no anglatuvchi qismiga qo'shib, ularni grammatik ma'no va vazifaga xoslangan shakllarini yuzaga keltiradi. Lekin bu grammatik ma'no va vazifalarni vujudga keltiruvchi shakl yasovchi affiksalar o'zining muayyan xususiy delgilarigagina egaligi tufayli boshqa shakl yasovchi affiksalar bilan bir umumiy grammatik kategoriya hosil qila olmaydi. Shu bois so'zning lug'aviy ma'no ifodalovchi qismga qo'shib, ularni turli grammatik vazifalarga xoslovchi bunday shakl yasovchilar tilning nokategorial shakllarini tashkil etadi. Masalan, otlardagi kichraytirish, erkalash shakllari, fe'lning vazifadosh shakllari asosida ifodalangan grammatik ma'nolar faqat xususiy belgiga egaligi tufayli muayyan butunlik hosil qila olmaydigan **nokategorial shakllariga** mansubdir. Shunday qilib, til tizimidagi so'zlarning grammatik ma'no ifodalovchi qismini tashkil etuvchi shakl yasovchi affiksalar o'zining xususiy va umumiy belgilariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) kategorial shakl yasovchilar; 2) nokategorial shakl yasovchilar.

5-§. So'zlarning leksik va grammatik ma'no hamda vazifasini shakillantiruvchi qo'shimchalarning bu kabi umumiy va xususiy belgilari affiksalar morfemalarni tasniflashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Xususan, a) o'zining xususiy va umumiy grammatik ma'nolariga ko'ra muayyan kategoriyaga birlashuvchi shakl yasovchi affiksalar so'zlarning sintaktik munosabatini ta'minlashga xizmat qiladi. Masalan, otlardagi egalik, kelishik qo'shimchalari, fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari. Bunday kategorial shakl yasovchilar **sintaktik shakl yasovchilar** sifatida farqlanadi; b) o'zining kategorial va nokategorial belgilari tufayli so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etish bilan bir qatorda ularning sintaktik munosabatga kirishuvida ixtiro etadigan shakl yasovchilar **lug'aviy-sintaktik shakl yasovchilar** sifatida farqlanadi. Masalan, fe'llardagi sifatidosh, ravishidosh, harakat nomiga xos affiksalar shular jumlasidandir; v) so'zning lug'aviy ma'no tarkibiga qo'shimcha ma'no orttirish uchun xizmat qiladigan shakl yasovchilar **lug'aviy shakl yasovchilar** sifatida ajratiladi. Masalan, otlardagi son, sifatlardagi daraja, sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affiksalar, fe'llardagi nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik shakllari shular jumlasidandir

*(Qarang: N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. T., «Ma'naviyat» 2005).

Affiksial marfemalarning soʻz yasashda ishtirok etuvchi turi oʻzi qoʻshiladigan (oʻzak) asosning bevosita lugʻaviy maʼnosiga dahldorligi bilan shakl yasashida ishtirok etadigan qoʻshimchalardan tubdan farqlanadi. Shu bois soʻz yasovchi affikslar soʻz shaklini oʻrganuvchi morfologiyada emas, balki soʻz yasash bahsida tahlil qilinadi.

8.2. Soʻz turkumlari tasnifi

Soʻzlarning lugʻaviy va grammatik maʼno jihatdan oʻxshashligiga koʻra ayrim leksik - grammatik guruhlariga ajratilish soʻz turkumlari deyiladi. Soʻzlarni turkumlarga ajratishda ularning grammatik maʼnolari bilan bir qatorda, lugʻaviy maʼnosi ham asosiy belgilardan hisoblanadi. Ham grammatik, ham leksik maʼnolarga ega boʻlib, gapda mustaqil sintaktik boʻlak sifatida ishtirok etadigan soʻzlar **mustaqil soʻzlar** deyiladi. Mustaqil soʻzlarga: ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish kiradi.

Shuni ham taʼkidlash joizki, tilimizdagi baʼzi mustaqil soʻzlar ham nutq jarayonida oʻzining mustaqil lugʻaviy maʼnosini yoʻqotib, grammatik maʼno ifodalashga xoslangan holda, yordamchi soʻz vazifasiga oʻtishi mumkin. Bu hodisa tilshunoslikda **grammatikalizatsiya** deb yuritiladi. Masalan: *koʻrib qolmoq, bilib olmoq, xafsa ichi* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* soʻzlari oʻzining mustaqil lugʻaviy maʼnosini yoʻqotgan holda yordamchi soʻz sifatida qoʻllangan.

Mustaqil leksik maʼnoga ega boʻlmaydigan, gap boʻlagi vazifasini bajara olmaydigan, biroq soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash yoki ularga qoʻshimcha maʼno nozikligi kiritish (yuklash) uchun xizmat qiladigan soʻzlar **yordamchi soʻzlar** deyiladi. Yordamchi soʻzlar umumiy vazifalarga koʻra uch turli boʻladi: 1) koʻmakchi; 2) bogʻlovchi; 3) yuklama.

Undov, taqlid va modal soʻzlar esa, yordamchi soʻzlarning alohida guruhini tashkil etadi. Chunki undov va taqlid soʻzlar gap boʻlagi sifatida ham, mustaqil soʻz-gap sifatida ham qoʻllanadi. Ayni paytda mustaqil soʻzlarning yasashida ham ishtirok eta oladi. Biroq bu soʻzlar harakat va hodisaning atamasi boʻla olmasligi, yaʼni lugʻaviy maʼno ifoda eta olmasligi bilan yordamchi soʻzlarga oʻxshashdir. Shuning uchun ham undov, taqlid, modal soʻzlarning har biri oʻziga xos xususiyatlari bilan alohida - alohida turkumni tashkil etadi.

Ko‘rinadiki, so‘zlarni turkumlarga ajratishda, birinchidan, lug‘aviy ma‘no, ikkinchidan, morfologik shakl, uchinchidan, biror sintaktik vazifa bajarish xususiyati, to‘rtinchidan, qo‘llanish qurshovi (distributsiyasi) e‘tiboridan kelib chiqiladi. Shunga ko‘ra so‘zlarning hozirgi o‘zbek tilidagi turkumlari: 1) ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish kabi mustaqil so‘zlar; 2) ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama kabi yordamchi so‘zlar; 3) modal so‘zlar, taqlid so‘zlar, undov so‘zlar kabi alohida yordamchi so‘zlar guruhidan iborat.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Grammatikada nima o‘rganiladi?
2. Grammatik ma‘noni qanday tushunasiz?
3. Grammatik ma‘no ifodalash vositalari xususida ma‘lumot bering.
4. So‘zning grammatik shakli va uni ifodalovchi vositalarning turlari xususida ma‘lumot bering.
5. Grammatik kategoriya nima?
6. So‘zning kategorial va nokategorial shakllari xususida malumot bering.
7. So‘z turkumlari va ularni tasniflash tamoyillari haqida ngimalarni bilasiz?

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. Ш. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, , Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Рақматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
- 3.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
- 4.N.Mahmudov, A.Nurmonov,A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Т., «Ma’naviyat» 2005

9-MA’RUZA

9.1.Ot so‘z turkumi

1-§. Narsa-buyum, shaxslarning nomi, atamasi bo‘lgan so‘zlar turkumi ot deyiladi. Otlar kim? nima? qayer? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi.

Otlar egalik, kelishik kabi so‘z o‘zgartirish, turli ma‘no va vazifa uchun qo‘llanuvchi vazifadosh shakllarga hamda o‘ziga xos so‘z yasaliş tizimiga egaligi bilan ajralib turadi.

Otlarning muhim belgilaridan biri ularning sifat, son, olmosh, fe'l va ravish distributsiyasida kelishi, ya'ni ular bilan birika olishidir: *katta bino, ikkinchi kurs, barcha inson, kitob o'qimoq, ko'p odam*.

Ot gapning barcha gap bo'lagi vazifasida qo'llanishi mumkin. Otning bu kabi sintaktik vazifasi uning qanday grammatik shakldaligi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, otning bosh shakli, ya'ni bosh kelishik, ko'plik yoki birlik hamda egalik shakli gapda ega, Kesim kabi vazifada keladi: ***O'zbekiston-mustaqil davlat. Millatim-o'zbek. O'zbekistonim-onajonim.***

Mustaqil so'zlar ot turkumiga munosabati nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil etadi: 1) ot tipidagi so'zlar. Bu guruhga otlar kabi kim? nima? so'rog'iga javob bo'lib, otga xos grammatik shakllarda bevosita qo'llana oladigan olmoshlar (*men, sen, biz, har kim, nimadir*), jamlovchi sonning –ov, -avlon affiksli turi (*ikkov, ikkavlon*), fe'lning harakat nomi shakli (*o'qish, yozuv*) kiradi; 2) otlashuvchi so'zlar. Bu guruhga grammatik son, egalik, kelishik shakllaridan birida qo'llanilib, muayyan matn doirasidagina ot vazifasida ishlatilishi mumkin bo'lgan sifat, son va ular o'rnida qo'llanadigan olmoshlar (*qanday, qancha, nechta*), ba'zi bir ravishlar, fe'lning sifatdosh shakli kiradi.

2-§. Otning ma'no guruhlari. Otlar ma'no jihatdan quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Atoqli otlar. Bir turdagi narsa yoki hodisalarning birini ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar shaxs ismlari, havonlarning atoqli nomlari, tashkilot va geografik makon nomlari, koinot jismlari nomlari, suv havzalari, tashkilot nomlari kabi guruhlar doirasida uchraydi: *Alisher, Ulug'Bek, Zarafshon, Toshkent, Samarqand, Mars* kabi. Bunday atoqli otlar o'zaro tub va yasamaligi hamda tuzilishiga ko'ra farqlanishi mumkin. Masalan, *Lola, Go'zal, Amir, Gavhar Orol* kabi otlar sodda tub, *Ilonli, Do'stlik, Paxtakor* kabi atoqli otlar sodda yasama, *Ulug'bek, Alisher, Nurato, Nurobod, Qo'shrabot, Uchquduq* kabi atoqli otlar qo'shma otlardir. Atoqli otlarning asosiy qismini turdosh otlar tashkil qiladi. Biroq ular boshqa so'z turkumlari asosida ham yuzaga keladi. Masalan: *Asal, Quvonch, Anor* kabilar turdosh otdan, *O'lmas, Sotiboldi, Turdi, Tursun* kabilar esa fe'ldan, *Aziz, Botir, Shirin, Vali* kabilar sifatdan, *To'qsonboy, Oltibek* kabilar esa sondan, *Bultur, Avvalboy* kabilar esa ravishdan hosil bo'lgan atoqli otlardir.

Turli turkumga mansub bo'lgan so'zlarning atoqli ot sifatida qo'llanishi natijasida ular o'zining hususiy nominativ mohiyatidan

chekingan holda, umumiy semantik ma'no tashuvchi lug'aviy birlikka aylanib qoladi. Masalan, *Uchquduq* mazkur joydagi uchta quduqni emas, balki umuman shahar tushunchasini anglatuvchi onomastik birlikdir.

2. Turdosh otlar bir jinsdagi otlarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Masalan, *inson, daryo, shahar, kitob, daftar*. Turdosh otlar quyidagi ma'no guruhlarga mansubligi bilan o'zaro farqlanadi:

3. Aniq otlar bevosita narsa-buyum va shaxs, jon-zot anglatadigan otlardir. Aniq otlar bevosita sanash va ko'rish mumkin bo'lgan otlar hisoblanadi. Masalan: *kitob, talaba, daraxt, qush*.

4. Mavhum otlar his qilish, sezish mumkin bo'lgan otlardir. Ular ham ko'plik affikslari bilan qo'llanmaydigan otlar bo'lib, ularga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda turlicha ma'no bo'yog'i yuzaga keladi. Masalan: *sevgi, sezgi, qayg'u, alam, qadr, oriyat*.

5. Jamlovchi va yakka otlar. Bir turdagi narsaning o'zini ifodalaydigan otlar yakka otlar hisoblanadi: *kitob, gul, daraxt* kabi. Birlik shaklida bo'lib, bir xil turdagi narsaning to'dasi, jamini ifodalaydigan otlar jamlovchi otlardir: *xalq, armiya, ko'pchilik, poda, jamoa, o'rmon kabilar*.

6. Sanaladigan otlar, sanalmaydigan otlar. Sanaladigan otlar, asosan, aniq otlardan tashkil topadi: *daraxt, kitob, qalam*. Sanalmaydigan otlar modda otlari, og'irlik, suyug'lik o'lchamiga xos otlar va atoqli otlardan tashkil topadi: *tuproq, qum, havo, shakar, tuz, yog', guruch*, kabilar.

7. Bundan tashqari, tabiatan yakka bo'ladigan va juft holda uchraydigan otlar ham mavjud bo'lib, ular ham otning alohida ma'no turini tashkil qiladi. Masalan: *yurak, quyosh, oy, ko'z, qosh, oyoq* kabilar shular jumlasidandir.

Shuningdek, otlar kim? so'rog'i asosida shaxs hamda nima? so'rog'i asosida narsa otlariga ham ajratiladi. Otlarning bunday tasniflanishi o'zbek tilining, shu jumladan, boshqa turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Ayni paytda bu tasnif ularning turli grammatik jarayonda ishtirokida ham o'z aksini topadi. Xususan, shaxs otlari to'liq tuslovchi affikslarni qabul qilgan holda qo'llana oladi: *o'quvchiman, o'quvchisan, o'quvchimiz, o'quvchisiz*. Biroq, narsa otlari (majoziy ma'nosini e'tiborga olmaganida) faqat uchinchil shaxs ma'nosidagina ishlatilishi mumkin.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, atoqli va turdosh otlar o'zaro ma'no jihatdangina emas, balki ba'zi grammatik xususiyatlariga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, atoqli otlar faqat birlikda qo'llanadi. Ko'plikda

qo‘llanganda, ular grammatik ko‘plik emas, boshqa ma’no bo‘yoqlarga ega bo‘ladi. Shuningdek, atoqli otlar turdosh otlarga va aksincha, turdosh otlar atoqli otlarga o‘tib turadi. Masalan: *Lola*-atoqli ot, ayni paytda, *lola*-tog‘da o‘sadigan gul ma’nosida turdosh otdir. *dizel*, *amper*, *rentgen*, *bitner* kabi otlar esa atoqli ot asosida shakllangan turdosh otlardir. Atoqli otlarning turdosh otga aylanishida *–lik* qo‘shimchasidan ham foydalaniladi: *kattaqo‘rg‘onlik*, *toshkentlik*, *andijonlik* kabi.

9.2. Otning grammatik kategoriyalari

Ot turkumi uch xil grammatik kategoriyaga ega: 1) son kategoriyasi; 2) egalik kategoriyasi; 3) kelishik kategoriyasi.

Otlar nutqda doimo grammatik son va kelishik kategoriyasida bo‘ladi. Masalan, kitob - birlik sonda va bosh kelishikdagi ot. Egalik kategoriyasi esa otning grammatik shakllanishida har doim ham ishlatilmaydi.

1-§. Son kategoriyasi. Otlarning birlik va ko‘plik shakllari va shu shakllarni ifodalovchi vositalar son kategoriyasini tashkil etadi.

Birlikdagi otlar bir jinsdagi narsalarning bittasini anglatadi va ular grammatik son ko‘rsatgichga ega bo‘lmaydi. Masalan: *kitob*, *olma*, *qalam* kabi. Birlik sondagi otlar egalik (kitobim, kitobimiz), kelishik (kitobdan, kitobning) kategoriyasiga xos qo‘shimchalar bilan qo‘llanganda ham o‘z grammatik mohiyatini yo‘qotmaydi, ya’ni birlik hisoblanaveradi.

Otlarning ko‘plik shakli maxsus grammatik vosita - lar orqali ifodalanadi va bir turdagi narsaning noaniq miqdorini bildiradi. Grammatik ko‘plik hosil qiluvchi –lar otlardagi lug‘aviy shakl yasovchi affiks hisoblanadi. Grammatik son ma’nosini ifodalashning bu usuli **morfologik usul** deb yuritiladi. Masalan: *kitob* - *kitoblar*, *qalam* - *qalamlar*. Otlarning birlik va ko‘plik shaklda ishlatilishi, asosan, sanaladigan va aniq turdosh otlarga xosdir. Biroq juft turdosh otlarning son kategoriyasi bilan qo‘llanishida o‘ziga xosliklar mavjud. Masalan, *kuch-qudrat*, *savlat-salobat*, *mehr-muhabbat*, *vaqt-soat* kabi otlar birlik shaklda ishlatiladigan otlardir. Juft turdosh otlarning *yigit-qiz*, *qiz-juvon*, *o‘g‘il-qiz* kabi turlari ko‘plikda qo‘llaniladigan otlardir. *Ko‘rpa-to‘shak*, *qand-qurs*, *fikr-mulohaza*, *ota-ona*, *oshiq-ma‘shuq*, *oshna-og‘ayni* kabi otlar esa grammatik sonning har ikki shaklida ishlatilishi mumkin.

2-§. O‘zek tilida faqat birlikda ishlatiladigan otlar ham mavjud bo‘lib, ularga mavhum otlar, donalab sanalmaydigan otlar, asli o‘zi juft, yakka holda uchraydigan otlar, atoqli otlar, jamlovchi(*xalq*, *o‘rmon*) va

jamlik (*soch, kiprik*) otlari kiradi. Shuningdek, ma'lum soha, kasb-hunar otlari (*matematika, adabiyot, dehqonchilik, o'qituvchilik*) ham ko'plikda qo'llanmaydi. Bunday otlarga -lar affiksi qo'shilganda ko'plikdan boshqa ma'no ifodalanadi. Bu ma'no otlarga xos **modal ma'no** deb yuritiladi. Grammatik son affiksi asosida ifodalanadigan modal ma'nolar quyidagilardan iborat:

1. Atoqli otlarga –lar qo'shilganda sulola, avlod, oila, guruh, jamlik ma'nosi ifodalanadi: *Temuriylar, Boburiylar sulolasi, Salimovlar, Akramovlar oilasi, Halimalar (kelishdi), Majnunu Farhodlarga arkon bo'lgan Sharq*. Atoqli otlarning bir turi bo'lgan geografik nomlarga qo'shilganda esa, shu joy anglatgan hududning barcha qismi anglashiladi: *Samarqandlarni aylanmoq, Toshkentlarni tomosha qilmoq kabi*.

2. Mavhum otlarga -lar affiksi qo'shilganda ma'no kuchaytiriladi: *uyqularim qochib ketdi, ko'ngillarim ozdi, hayollarim to'zg'idi* kabi. Xuddi shunday modal ma'no asli o'zi bitta yoki juft holda bo'ladigan otlarga hamda jamlik va yakkalik tushunchalarni ifodalovchi otlarga –lar qo'shilganda ham ifodalanadi: *ko'zlarim achishdi, qo'llari toldi, yuraklar orziqdi, sochlar to'zg'idi, kipriklar namlandi*.

3. Donalab sanalmaydigan otlarga -lar qo'shilganda tur, nav ma'nosi anglashiladi: *unlar (1,2-nav), yog'lar (paxta yog'i, sariyog', zig'ir yog'i), qumlar (qora, sariq)*.

4. Qarindoshlik, yaqinlik ko'rsatuvchi otlarga egalik qo'shimchasidan keyin –lar affiksi qo'shilganda hurmat ma'nosi ifodalanadi: *bobomlar, akamlar, amakimlar* kabi. Agar -lar affiksi egalik ko'rsatkichidan avval qo'shilsa bunday otlar ko'plik, shuningdek, boshqa modal ma'nolarga ega bo'lishi ham mumkin. Qiyoslang: *akamlar-akalarim, amakinglar-makilaring, otamlar-otalarim*. Shuningdek, hurmat ma'nosida ishlatilgan otlar bilan qaratqich kelishigi vositasida birikkan ba'zi narsa-buyum otlariga egalik qo'shimchasidan avval –lar affiksi qo'shilganda ham hurmat ma'nosi anglashiladi: *Bobomlarning sovg'alari, akamlarning ko'ylaklari, amakimlarning uylari*.

5. Shaxs otlariga (shuningdek, olmoshlarga) –lar qo'shilganda, ba'zan piching, kesatiq ma'nosi ifodalanadi: *Tojixon o'zlaridan ibrat olsa, kamina kuyovlaridan ibrat olsam, turmushimiz yaxshi bo'lib ketsa, ajab emas. (A. Qahhor)*

3-§. Narsaning birdan ortiqlik tushunchasi morfologik usuldan tashqari quyidagi unsurlar bilan ham ifodalanishi mumkin: **1) leksik-**

semantik usul. Grammatik jihatdan birlikda bo‘lib, mazmunan ko‘plik anglatuvchi jamlovchi otlar orqali: *xalq, armiya, to‘da, poda*; **2) leksik-sintaktik usul.** Son va ot turkumiga oid so‘zlarni birlashtirish hamda takroriy otlar orqali: *o‘nta kitob, uch o‘rtoq, beshta daraxt, dasta - dasta gul, qop - qop un, ombor-ombor g‘alla* kabilar. Narsaning birdan ortiqqligini qayd etilgan vositalar yordamida ifodalash mumkin bo‘lsa-da, otning morfologik ko‘pligi birgina –lar affiksi orqali shakllanadi. Unga (oppozitiv) qarama-qarshi bo‘lgan grammatik shakl esa birlik hisoblanadi.

4-§.Otdan boshqa so‘zlarda son. Grammatik son kategoriyasi otdan boshqa so‘z turkumlarga ham xos bo‘lib, ular ham birlik va ko‘plikda ishlatilishiga ko‘ra o‘zaro farqlanadi. Ayni paytda son kategoriyasi bilan qo‘llanadigan so‘zlar ot o‘rnida ishlatilishi va otlashishi jihatidan ikki guruhni tashkil qiladi.

1. Bevosita ot o‘rnida qo‘llaniladigan ot tipli (bunday so‘zlar ism guruhi deb nomlanib, ularga mustaqil so‘zlardan ot, sifat, son, olmosh kabilar va fe‘lning harakat noni shakli kiritiladi) so‘zlarning birlik va ko‘plikda ishlatilishi quyidagicha o‘ziga xos belgilarga ega. Xususan, ism guruhiga mansub *Men, hech kim, hech nima* va o‘z olmoshlari har doim birlikda ishlatiladi. Fe‘lning harakat nomi shakllari ham, asosan, birlikda ishlatiladigan so‘zlardandir. Olmoshning boshqa turlari birlik va ko‘plikda ishlatilishi mumkin: *Sen-senlar, u-ular, biz-bizlar, siz-sizlar, kim-kimlar, har nima-har nimalar* kabi. Bu olmoshlardan ba‘zilariga –lar affiksi qo‘shilganda ular turli ma‘no nozikliklarga ega bo‘ladi: *Sen* olmoshiga –lar qo‘shilganda tinglovchi va boshqalarga murojaat yoki tinglovchini kamsitish, mensimaslik ma‘nosi yuzaga keladi: *Senlarga gapirayapman!* O‘zlik olmoshiga –lar qo‘shilganda esa piching, kesatiq ma‘nosi anglashiladi: *O‘zlari qadam ranjida qilibdilar-da.*

2. Ism guruhiga mansub sifat, sifat o‘rnida ishlatiladigan olmoshlar, ba‘zi ravishlar va fe‘lning sifatdosh shakli kabi so‘zlarga –lar affiksi qo‘shilganda otlashish asosida grammatik son tushunchasi yuzaga keladi: *yaxshilar, kattalar, kichiklar, o‘shalar, shular, avvallari, ilgrilari, ko‘plar, o‘qiganlar, boradiganlar* kabi. Miqdor sonlarga –lar qo‘shilgan-da taxmin-chama ma‘nosi hosil bo‘ladi: *Soat ikkilarda uchrashamiz.*

Ko‘plik affiksi fe‘llarga qo‘shilganda birgalik nisbati hosil qiluvchi –sh\ish affiksi bilan **sinonim bo‘ladi:** *bordilar-borishdi, o‘qidilar-o‘qishdi.*

9.3. Egalik kategoriyasi

1-§. Muayyan narsaning uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi umumiy ma'nolar va ularni ifodalovchi shakllar tizimi egalik kategoriyasi deyiladi. Tegishlilik, egalik ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladigan affikslarni esa egalik affikslari deymiz. Egalik affikslari grammatik shaxs ma'nosi bilan birga son ma'nosini ham ifodalaydi. Masalan: *kitob+im*, *kitob+ing*, *kitob+i*, *kitob+imiz*, *kitob+ingiz*, *kitob+i* so'zlaridagi *-im*, *-ing*, *-i*, *-imiz*, *-ingiz*, *-i* affikslari o'zakdan anglashilgan narsaning 1,2,3-shaxsga, ya'ni **so'zlovchi, tinglovchi va o'zgaga** tegishli ekanini ifodalash bilan bir qatorda, mazkur narsaning bitta yoki bir necha shaxsga qarashlilikini ham bildiradi. Demak, egalik affiksidan anglashilgan birlik va ko'plik tushunchasi narsaga emas, balki so'zlovchi, tinglovchi, o'zga kabi grammatik shaxslarga dahldor bo'ladi.

Egalik affikslari unli va undosh bilan tugagan so'z va so'z shakllariga qo'shib kelishiga ko'ra ikki xil variantga ega bo'ladi:

Shaxslar	Bir shaxsga tegishli		Ko'p shaxsga egishli	
	Unli so'ng	Undosh so'ng	Unli so'ng	Undosh so'ng
1- shaxs (so'zlovchi)	olma+m	kitob+im	olma+miz	kitob+im
2- shaxs (tinglovchi)	olma+ng	kitob+ing	olma+ngiz	kitob+ing
3- shaxs (o'zga)	olma+si	kitob+i	olma+si	kitob+i

Egalik affikslar ot va otdan boshqa so'zlar bilan qo'llanganda quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

1. O'zakka egalik qo'shimchalari qo'shish bilan tovush tushishi, o'ttirilishi yoki o'zgarishi mumkin: *og'iz+im=og'zim*, *bo'yin+im=bo'ynim*, *obro'-obro'+y+im*, *parvo+y+im*, *o'rtoq+im-o'rtog'im*, *eshik+im-eshigim*. Ba'zi so'zlarga egalik affiksi qo'shaloq qo'shiladi: *bun+i+si*, *qay+si+si*, *singl+i+si*

2. Egalik affiksining 1,2- shaxsi asosdan anglashilgan narsa va belgini faqat kishilarga nisbatlaydi. 3-shaxs orqali esa asosdan anglashilgan narsa va belgi kishilardan boshqa narsalarga ham nisbatlanadi: *Mening ko'ylagim*, *sening ko'ylaging*, *uning ko'ylagi*, *dalaning havosi*, *qushlar ovozi* kabi.

3. Egalik qo'shimchalari otdan boshqa so'zlarga qo'shib keladi: *o'qishing*, *hammang*, *qahramonim*, *qanaqasi*, *o'qiganim*, *oqi*, *qorasi*

kabi. Barchasi, beshovi kabi soʻzlar tarkibida ular betaraf xususiyatga ega boʻladi. Kishilik olmoshlari esa egalik qoʻshimchasini qabul qilmaydi.

4. Egalik qoʻshimchalari oʻzi qoʻshilgan soʻzning boshqa soʻz bilan bogʻlanishida ishlatiladi. Bu vaqtda egalik qoʻshimchasi qoʻshilgan soʻz qaratqich kelishigi bilan aloqaga kirishadi. Biroq, egalik affiksi oʻzi qoʻshilib kelgan soʻzning sintaktik vazifasini koʻrsatmaydi: *mening kitobim, sening kitobing* kabi. Agar qaratqich kelishigidagi soʻz koʻplikdagi kishilik olmoshi bilan ifodalansa, qaralmishda egalik affiksi qoʻllanmasligi ham mumkin: *bizning xonadon, bizning oila* kabi.

5. Egalik affiksini olgan ot yoki otlashgan soʻz baʼzan chiqish kelishigidagi soʻz bilan ham bogʻlanishi mumkin. Bunda egalik shaklidagi soʻz koʻpincha otlashgan soʻzlardan boʻladi: *tanishlardan bittasi, Mehmonlardan kattasi*.

6. Egalik affiksi bosh kelishikdagi soʻz bilan birikib, izohlovchi-izohlanmishli birikma hosil qilishi mumkin: *Zarafshon daryo+si, chet tillar institut+ii, sut kombinat+ii*.

7. Odatda, ot va otdan boshqa soʻzlarga avval koʻplik affiksi, keyin egalik affiksi qoʻshiladi. Egalik affiksidan soʻng kelishik affiksi qoʻshilishi mumkin: *kitob+lar+im+dan, yaxshi+lar+i+ga*. Egalik affikslarini olgan qarindoshlik, yaqinlik maʼnosidagi otlar hurmat maʼnosini ifodalaganda esa, oʻzakka avval egalik keyin koʻplik affiksi qoʻshiladi: *dada+m+lar, uka+m+lar* kabi.

8. Egalik affikslari baʼzi soʻzlar tarkibida grammatik maʼnosini yoʻqotib, oʻzi qoʻshilgan soʻz bilan birga boshqa turkumga koʻchishi mumkin: *ertasi, kechasi (ravish) chamasi, yaxshisi (modal soʻz)*.

2-§.Egalik affikslarining omonimiyasi va sinonimiyasi. Egalik kategoriyasiga xos 1, 2-shaxs affikslari soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartuvchi baʼzi qoʻshimchalar bilan shakldoshlik hosil qiladi: a) egalik va ot yasovchi qoʻshimchalar: *bola+m, olma+m || chida+m, toʻpla+m*; b) egalik va tuslovchilarning 1-shaxsi va ot yasochi qoʻshimchalar: *ota+m, aka+m || keldi+m, yozdi+m || toʻpla+m, bogʻla+m*; v) egalik va tuslovchilarning 2-shaxsi hamda ot yasovchi qoʻshimchalar: *ona+ng, kitob+ing || oʻqi+ng, yoz+ing || yiri+ng*; g) egalik affiksining 2-shaxs birligi va qaratqich kelishigining men, sen olmoshlariga qoʻshiladigan –ing shakli oʻzaro omonim boʻladi: *kitob+ing || men+ing, sen+ing*.

Egalik yoki –niki affiksi qoʻshilib kelgan soʻz ot kesim vazifasida ishlatilganda sinonimik munosabatda boʻlishi mumkin: *Bu- mening*

kitobim || bu kitob- meniki. Biroq bunday holda egalik affikslari o'zi qo'shilib kelgan otning shaxs va sonini ko'rsata olish xususiyati bilan qarashlilik shaklidan farqlanadi.

9.4. Kelishik kategoriyasi

Otning boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatini ko'rsatuvchi ma'nolar va shu ma'noni ifadolovchi shakllar tizimi kelishik kategoriyasi deb aytiladi. Otning kelishik qo'shimchasini olib o'zgarishi **turlanish** deyiladi. Kelishik affikslari esa **turlovchi** affikslardir. Turlovchilar affiksial morfemalarning so'z o'zgartuvchi (sintaktik shakl yasovchi) turiga mansubdir. Shu jihatdan qaralganda, kelishiklar o'zak yoki negizning morfemik tarkibidagi grammatik jarayonning tugallovchi shakli hisoblanadi. Shu bois kelishik kategoriyasi o'zi birikkan asosni nutqqa o'tkazuvchi, uni nutqiy jarayonga xoslovchi til birligini taqozo etadi.

Kelishik kategoriyasi, asosan, ot turkumiga xos bo'lib, ular ot tipli so'zlar, ya'ni olmosh, harakat nomi, jamlovchi sonning ba'zi ko'rinishlariga ham bevosita qo'shila oladi: *Menga, sendan, kimni, nimani, barchaga, o'qishga, beshovimizga kabi.*

Kelishik affikslari sifat, son va ular o'rni ishlatiladigan olmoshlar, fe'ning sifat-dosh shakli, ba'zi alohida yordamchi so'zlar guruhiga qo'shilganda, ularni otlashtiradi. Boshqacha aytganda, kelishiklar otlashadigan so'zlar bilan faqat sintaktik vazifa talabiga ko'ra birikadi: **Yaxshidan** ot qoladi, **yomondan** dod. (Maqol) **Birni** kessang **o'nni** ek. (Maqol) **O'qigan** o'qdan o'zar. (Maqol) **Mana shunda** gap ko'p. Aravaning **g'ichir-g'ichiridan** cho'chidi.

Kelishiklar belgisi va belgisiz holda, ya'ni turlovchi affikslar bilan yoki turlovchi affikslarsiz ishlatiladi. Belgisi ishlatilish barcha kelishiklarga xos hodisadir. Belgisizlik esa quyidagi kelishiklarda uchraydi: a) qaratqich kelishigi belgisiz qo'llaniladi: *cho'l bag'ri, maktab bog'i*; b) tushum kelishigi belgisiz qo'llaniladi: *ariq qazimoq, ko'chat o'tqazmoq* kabi.

O'zbek tilida oltita kelishik mavjud bo'lib, ularning har biri o'z shakli va ma'nosi hamda sintaktik vazifasiga ega. Ular o'zi birikadigan boshqa so'zlar bilan quyidagicha munosabatda bo'ladi: 1) qaratqich kelishigi ot bilan o'z grammatik aloqaga kiritadi va moslashuvli birikma hosil qiladi: *kitobning varag'i, odamning g'aydasi*; 2) tushum, jo'nalishi, o'rin, chiqish kelishiklari ot bilan fe'lni o'zaro bog'laydi va

boshqaruvli birikma hosil qiladi: *kitobni o'qidi, kitobda ko'rdim, kitobga qaradi, kitobdan oldim* kabi.

Makon va zamon kelishiklari nomi bilan yuritiluvchi jo'nalish, o'rin va chiqish kelishiklari ba'zan fe'ldan boshqa so'zlar bilan ham birika oladi: *otdan baland, itdan past, uyat o'limdan qattiq, xalqimga aziz*.

Kelishiklar	Kelishik affiksi	So'roqlari	Gapdagi vazifasi
bosh kelishik	-	kim? nima? qayer?	ega, kesim, sifatlovchi, undalma, atov gap
qaratqich klisligi	-ning	kimning? nimaning? qayerning?	qaratqich aniqlovchi
tushum kelishigi	-ni	kimni? nimani? qayerni?	vositasiz to'ldiruvchi
jo'nalish kelishigi	-ga	kimga? nimaga? qayerga?	vasitali to'ldiruvchi, o'rin, payt, sabab holi
o'rin-payt kelishigi	-da	kimda? nimada? qayerda?	vositali to'ldiruvchi, o'rin, payt, sabab holi
chiqish kelishigi	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan?	vositali to'ldiruvchi, o'rin, payt, sabab holi

1-§. Bosh kelishik. Bosh kelishik boshqa kelishiklarga zid holda ko'rsatkichsizdir. Bu kelishikdagi so'zlar **kim? nima? qayer?** kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Bosh kelishik otning bosn shakli bo'lib, u egalik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanganda ham o'z mohiyatini yo'qotmaydi: *kitob, kitoblar, kitobim*. Bosh kelishikdagi so'z boshqa so'zlar bilan quyidagicha ikki turdagi munosabatga kirishadi:

a) mikrosintagmatik munosabatli barqaror birikmalar hosil qilishda ishtirok etadi:

1.Qo'shma so'zlar yasaliishida ularning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etib, tobe munosabatli mikrosintagmatik butunlik hosil qiladi: *toshko'mir, oshqozon, jigar rang, kul rang, tamom bo'lmoq, hayron bo'lmoq, qaror qilmoq, va'da bermoq*.

2.Bosh kelishikdagi ot takroriy (teng munosabatli mikrosintagmatik aloqada) qo'llanib, o'z lug'aviy ma'nosidan tashqari miqdoriy ortiqlik, kuchaytirish kabi qo'shimcha ma'no bo'yoqlariga ega bo'ladi: **ombor-omor g'alla, guruh-guruh odam, quchoq-quchoq gul**.

b) makrosintagmatik munosabatni shakllantirishda ishtirok etadi

1. Gapda ega vazifasini bajaradi: **Oltin** o'tda, **odam** mehnatda bilinadi. **Toshkent**-do'stlik shahri.

2. Kesim yoki uning ot qismi vazifasini bajaradi: **Mustaqillik-buyuk ne'mat**. Hunarlining qo'li-**gul**. Anvarning akasi **fermer ekan**.

3. Izohlovchi vazifasini bajaradi: **Majlisda professor** Mamatov nutq so'zlatadi.

4. Sifatlovchi vazifasida qo'llaniladi: **Asfalt** yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turar edi.

5. Bosh kelishikdagi otlar *bilan, uchun, uzra, haqida, to'g'risida* ko'makchilari bilan birgalikda vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Ona o'g'ilchasini oq choyshab bilan o'radi*.

6. Payt bildiruvchi otlar bilan birikib, hol vazifasida kelishi mumkin: **Shu kuni** Odilbek mehmon kutmoqda edi.

7. Bosh kelishikdagi ot yakka yoki birikmali holda atov gap vazifasini bajaradi: **Kuz**. *Izg'irin shabada hushtak chalib turibdi*

8. Undalma vazifasini bajaradi: *Chimxo'rsan-da, qizim, shu ham osh yeyishmi?* (A.Qod.)

2-§. Qaratqich kelishigi. Narsaning shu kelishikdagi otdan anglashilgan boshqa narsaga qarashli ekanini bildiradi va kimning? Nima-ning? qayerning? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Qaratqich kelishigining asosiy morfologik ko'rsatkichi **-ning**: *ishning samarasi, uyning jihozi, dalaning havosi*. She'riyatda **-n, -im** shaklida ham ishlatiladi: *Har bolam ufurgan nafasin atri- she'rimning eng yetuk, eng yaxshi satri* (G'.G'). *O'zbekiston-vatanim manim* (A.O.). Men, sen kabi kishilik olmoshlaridan keyin **-ing** tarzida qo'shiladi: *Men+ing, sen+ing*.

Qarluq lahjasiga kiruvchi markaziy shahar shevalarida, so'zlashuv nutqida **-ni** shaklida ham ishlatiladi va tushum kelishigi bilan shakldoshlikka ega bo'ladi: *Yomonni bir qilig'i ortiq*.

Qaratqich kelishigidagi so'z ko'pincha egalik affiksini olgan ot bilan birikadi. Bunda qaratqich kelishigidagi so'z **qaratqich**, egalik affiksini olgan ot esa **qaralmish** deb nomlanadi.

Qaratqich kelishigi belgili va belgisiz ishlatiladi. U belgili qo'llanganda qarashlilik ma'nosi ta'kidlanib, aniq anglashilib turadi: *daraxtning ildizi, Dehqonlarning hayoti*. Belgisiz qo'llanganda esa qaratqich va qaralmish asosida anglashilgan qarashlilik ma'nosi umumiy, mavhum bo'ladi. Bunda so'zning qaratqich kelishigida ekanligi qaralmishdagi egalik affiksi orqali anglashilib turadi: *daraxt ildizi, dehqonlar hayoti*. Ba'zan qaratqich ham, qaralmish ham belgisiz qo'llanilib, so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqa mazmun orqali anglashiladi: **O'z yerni**

qo'yib Hind sori yuzlandim, Yo rab, netayin, ne yuz qaroliq bo'ldi (Bobur.).

Bu kelishik leksik va grammatik ma'nolar talabiga ko'ra quyidagi hollarda belgisiz ishlatilishi mumkin:

1. Qaratqich kelishigidagi so'z mavhum ot bo'lganda: *viydon amri, hayot mazmuni, kuy sehri, umr savdosi, til birligi.*

2. Qaralmish payt ma'nosini anglatuvchi so'z bo'lganda: *tush vaqti, tong mahali, yoz chog'i, ko'klam payti.*

3. Qaratqich tur-nav ma'nosini bildirganda: *bug'doy uni, chigit yog'i, cho'l qovuni, mahalla markazi, yoshlar markazi, kamolot tashkiloti.*

4. Qaratqich qaratqich bilan bog'langanda: *madaniyat rivojining shartlari, O'zbekiston madaniyatining negizi* kabilar shular jumlasidan-dir.

Gapda qaratqich kelishigidagi so'z qaratqichli aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Bu yerdan **hovlining bog'cha va polizning** qarovsizligi yana ham yaqqolroq ko'rinar edi (A.Q).*

Qaratqich kelishigidagi so'z belgili va belgisiz shaklda ba'zi ko'makchilar bilan munosabatga kirishib, ular bitta sintaktik vazifani, ya'ni to'ldiruvchi yoki hol vazifasini bajaradi: *Erkak qaddi to'g'risidagi gapi **mening uchun** ham yangilik (A.Q).* **Ovqat orqasidan** choy berildi (A.Qod). Olimxon **kavak orasiga** kirib ketdi (O).

3-§. Tushum kelishigi. Ish-harakatni o'ziga qabul qilgan narsani anglatib, kimni? nimani? qayerni? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Tushum kelishigining asosiy ko'rsatkichi **-ni** bo'lib, mazkur kelishik bilan shakllangan so'z hamma vaqt o'timli fe'l bilan birikadi: *hayotni tushunmoq, vazifani bajarmoq, bahorni his qilmoq, dalani aylanmoq.*

She'riy nutqda tushum kelishigi **-n** shaklida ishlatiladi: *Tinim yo'q, har nafas sep yozar, bahor yozib o'z **tugunchagin** (H.O.).*

Tushum kelishigi men, sen olmoshlaridan so'ng va mumtoz she'riyatda **-i** shaklida ishlatiladi: **Men+i** tanimay, **sen+i** tanibdi. *Adl qulog'ila eshit **holim+i** (Muqimiy.).*

Tushum kelishigi belgili va belgisiz ishlatiladi. Atoqli va shaxs bildiruvchi otlar, egalik affiksini olgan turdosh ot, aniqlovchi olgan ot, harakat nomi, olmosh, son, sifat, ravish va boshqa otlashadigan so'zlar tushum kelishigi bilan turlansa har doim belgili bo'ladi: *Navoiyni oldim qo'limga (H.O.). Yo'lchi titroq qo'llari bilan Gulnorning **sochlarini** asta siladi (O.). **Egilgan boshni** qilich kesmas. **Bo'linganni** bo'ri yer. (Maqol)*

Tushum kelishigidagi soʻz, asosan, bir turdagi narsani ifoda qilib, uni taʼkidlash lozim boʻlmaganda belgisiz qoʻllanadi: «*Eshon hey» degani esa «Hovliga borib ayt, nozik mehmon olib kelaman» degani boʻlar ekan (A.Q).* Shoirlari **gʻazal** yozadi, botirlari **kanal** qazadi (H.O).

Tushum kelishigining doim belgisiz ishlatilishi, *maʼno kasb etmoq, farzand kutmoq, quloq solmoq* singari turgʻun birikmalarda ham uchraydi.

Tushum kelishigidagi soʻz gapda vositasiz toʻldiruvchi vazifasini bajaradi: **Umrini** *ilmga bagʻishlagan odam abadiy umrga erishadi. Oʻn sakkizga kirgan odam olamni ming xil jilvada koʻradi...* (S.A).

4-§. Joʻnalish kelishigi. Ot orqali ifodalangan narsaning harakat yoʻnalgan oʻrin, vaqt, sabab yoki ish-harakatning bajarilishida vosita ekanligini anglatadi. Joʻnalish kelishigining affiksi **-ga** boʻlib, **k** yoki **g** undoshi bilan tugagan oʻzakka **-ka, q** yoki **gʻ** undoshlari bilan tugagan oʻzakka esa **-ga** tarzda qoʻshiladi: *uy+ga, ish+ga, jamiyat+ga, kitob+ga, oila+ga; bezak+ga-bezakka, barg+ga-barkka, bogʻ+ga-bogʻga, qishloq+ga-qishloqqa* kabi.

Joʻnalish kelishigi affiksi sheʼriyatda va oʻgʻuz lahjasida **-a** shaklda ham uchraydi: *Lozim siza har tilni biluv ona tilidiyek, Bilmakka ani gʻayrat eting foydayi kondur (Avaz Oʻtar.).* Bu kelishik affiksi koʻrsatish olmoshlariga qoʻshilganda **n** undoshi orttiriladi: *bu+n+ga, shu+n+ga, u+n+ga.*

Joʻnalish kelishigi, asosn, belgisi ishlatiladi. Uning belgisiz ishlatilishi juda kam uchraydigan hodisalardan boʻlib, harakat yoʻnalgan oʻrin ifodalanganda belgisiz ishlatilishi mumkin. Masalan: *bozor bormoq, boshini quyi solmoq, past ketmoq* kabi sanoqli oʻrinlardagina belgisiz ishlatiladi.

Joʻnalish kelishigi affiksi baʼzi soʻzlar tarkibida oʻz maʼnosini yoʻqotgan holda uchraydi. Bunday tarzda yangi soʻz, yaʼni ravish yasaladi: *birga, birdaniga, ertaga, toʻgʻriga.*

Joʻnalish kelishigi ot, olmosh, son, harakat nomi, sifat, sifatdosh, undov va taqlid soʻzlarga qoʻshilib, koʻpincha feʼlga tobelangan holda boshqaruvli birikma hosil qiladi. Bunda ot va ot tipli soʻzlardan boshqa soʻzlar oʻz lugʻaviy maʼnosini kengaytirib otlashadi: *ukasiga olmoq, barchaga tarqatmoq, uchoviga keltirmoq, birinchiga yetmoq, yaxshiga yondashmoq, bilmaganga tushuntirmoq, dodiga quloq solmoq, shivir-shiviriga uygʻonmoq.*

Ba'zan jo'nalish kelishigidagi so'zlarni sifat, ravish va harakat nomi ham boshqarishi mumkin: *Bir yigitga qirq hunar oz. Bilganga oson, bilmaganga qiyin. U hammaning diqqatini o'ziga qaratishni biladi.*

Jo'nalish kelishigidagi so'z ko'makchilar bilan birikib, ular bilan bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *buyruqqa binoan kelmoq, kelishuvga ko'ra uchrashmoq, uyga qadar bormoq.*

Bu kelishigidagi ot, otlashgan so'zlar gapda qo'yidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1. Kimga? nimaga? so'rog'iga javob bo'lib, vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *To'tiniso buning sababiga qiziqdi (A.Q). Mehr va muruvvat yilining mazmun-mohiyati qari va kasalmand kishilarga g'amxo'rlikda seziladi.*

2. Qayerga? so'rog'iga javob bo'lib, o'rin holi vazifasini bajaradi: *Nayman cho'llariga chinakam bahor kirdi (S.Ahmad.).*

3. Qachon? qachonga? so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Universiada musobaqalari sentyabr oyiga qoldirildi.*

4. Nima maqsadda? nimaga? so'rog'iga javob bo'lib, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Biz ilmning qal'asini olmoqqa keldik, baxtimizning sozini chalmoqqa keldik (Shayxzoda.).*

5. Nima sababli? nega? so'rog'iga javob bo'lib, sabab holi vazifasini bajaradi: *Jonajon yurtim mustaqil bo'lganiga quvonchim cheksiz.*

6. Qanchaga? qancha? so'rog'iga javob bo'lib, miqdor holi vazifasini bajaradi: *Bu mahsulotlarning umumiy qiymati yuz ming AQSH dollariga tengdir.*

7. Jo'nalish kelishigidagi so'z gapda kesim vazifasini bajaradi: *Yosh kelsa ishga, qari kelsa oshga.*

5-§. O'rin-payt kelishigi. Otning ish-harakat o'rni, payti, sababi, holati, maqsadi kabi ma'nolarni ifodalaydi. O'rin-payt kelishigi so'z – **da** affiksi orqali shakllanadi. Og'zaki nutqda va shevalarda –**ta** shaklida ham ishlatiladi. Jo'nalish kelishigida bo'lgani kabi bu kelishik ham ko'rsatish olmoshlariga qo'shilganda **n** undoshi orttiriladi: *shu+n+da, bu+n+da, u+n+da* kabi.

O'rin-payt kelishigining belgisiz shakli payt ma'nosini anglatuvchi negizlardagina uchraydi: *Ayasi o'sha qonli oqshom yashirinchda darsga ketayotgan ekan. (A. Q.)* Bu kelishikning belgisiz shakli uyushib kelgan bo'laklar tarkibida ham uchraydi: *Bolalar yaslilari, bog'chalari va boshqa tarbiya maskanlarida mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda.*

O‘rin-payt kelishigi ot o‘rnida ishlatiladigan olmoshlar, fe‘lning harakat nomi shakli singari ot tipli so‘zlarga bevosita birikadi. Biroq sifat, son turkumlari o‘rnida ishlatiladigan olmoshlarga hamda ba’zi ravishlar, fe‘lning sifatdosh shakllariga qo‘shilganda ular otlashadi: *Xayoli o‘shanda bo‘lsa kerak. Shunda biz xayrlashdik. Ko‘pda bo‘lsa bizda ham bo‘ladi. Salima kelganida u yo‘q edi.*

O‘rin-payt kelishigi affiksi ot ko‘makchilarga qo‘shilib, ular bilan birgalikda bitta grammatik vazifaga ega bo‘ladi: **Bir hafta ichida barcha topshiriqlar bajarib bo‘lindi.**

O‘rin-payt kelishigi affiksi ba‘zan ot va otlashuvchi so‘zlarga qo‘shilib, yangi so‘z hosil qiladi va o‘z ma‘nosini yo‘qotadi: a) bir soni+o‘rin-payt kelishigidagi payt bildiruvchi ot asosida ravish yasaladi: *bir zumda, birpasda, bir vaqtda*; b) o‘rin-payt kelishigi affiksi sifat bilan birikib ravishga ko‘chadi: *yaqinda, uzoqda, o‘ngda, quyida*; v) holat ravishi o‘rin-payt kelishigi affiksini olgan holda payt ma‘nosini ifodalaydi: *tezda*; g) ko‘makchiga ko‘chadi: *haqida, to‘g‘risida, xususida, tarzda, bobida*; d) modal so‘zga ko‘chadi: *har holda, haqiqatda.*

O‘rin-payt kelishigidagi so‘zlar gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Kimda? nimada? so‘rog‘iga javob bo‘lib vositali to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Yodgor qizning bir marta kulib qarashini ko‘rish orzusida sakkiz chaqirim naridan o‘rtog‘ining velosipetida kelib ketar edi (O‘.Hoshimov). Insonda umid bo‘lmasa edi, hayot lazzati so‘nardi.*

2. Qayerda? so‘rog‘iga javob bo‘lib, o‘rin holi vazifasini bajaradi: **Ostonada Mastura turar edi (O.Yoqubov).**

3. Qachon? so‘rog‘iga javob bo‘lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Navdalarni bezab g‘unchalar, Tongda aytur hayot otini (H. Olimjon).*

4. Qay tarzda? so‘rog‘iga javob bo‘lib, vaziyat holi vazifasini bajaradi: *Qiz parishon holda uyga qaytdi (O).*

5. Nimaga? nima maqsadda? so‘rog‘iga javob bo‘lib, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Biz Samarqandga qadimiy obidalarni tomosha qilish niyatida yo‘l oldik.*

6. Gapda yakka holda yoki to‘liqsiz fe‘llar bilan birikib kesim vazifasini bajaradi: *Butun xayoli, qalbi o‘sha oy yuzli dilbar qizda (M.Qoriyev.). Hamma illat otamda ekan. (A.Qahhor.)*

6-§. Chiqish kelishigi ish-harakatning kelib chiqish nuqtasi, manbasi, o‘rni, sababi yoki vositasi bo‘lgan nasani ko‘rsatadi. Chiqish kelishigi –dan affiksi orqali shakllanadi. Shevada, mumtoz adabiyotda –tan, -nan, din,-tin shakllarda ham uchraydi: *Yuzing visolig‘a yetsun*

desang ko'ngillarni, Sochingni boshdin-oyoq shikan qilg'il (A.Navoiy). Qani, Mehmon, nonnan oling!

Jo'nalish, o'rin-payt kelishigida bo'lgani kabi bu kelishik ham ko'rsatish olmoshlariga qo'shilganda **n** undoshi orttiriladi: *shu+n+dan, bu+n+dan, o'sha+n+dan* kabi.

Chiqish kelishigidagi so'z mustaqil so'z tomonidan boshqarilib, asosan belgisi ishlatiladi. Uning belgisiz shaklini uyushib kelgan gap bo'laklaridagina uchratish mumkin: *Uning butun jihozi temir kravat, ikkita tubaretka, ustiga allanima to'kilib, qotib qolgan qo'pol stoldan* iborat edi (A.Qahhor.).

Chiqish kelishigi otdan tashqari uning o'rnida ishlatiladigan olmoshlar, harakat nomi kabi ot tipli so'zlarga bevosita qo'shiladi. Sifat, son, hamda ular o'rnida ishlatiladigan olmoshlar, ravish va sifatdoshlarga qo'shilganda bu guruhga mansub so'zlar otlashadi: *Sendan xursandman. O'qishdan charchamasdi. Yaxshidan bog' qoladi, Yoshi o'n sakkizdan oshgandi. Ko'pdan quyon qutulmas.*

Chiqish kelishigidagi so'z *keyin, so'ng, buyon, beri, boshqa* singari ko'makchilar bilan birikkanda ular bilan birga bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *darsdan so'ng uchrashmoq, ertalabdan buyon kutmoq.*

Chiqish kelishigi ba'zi so'zlar tarkibida qotib qolgan holda o'z ma'nosini yo'qotadi va buning natijasida quyidagi so'zlar hosil bo'ladi: 1) ravish: *birdan, zimdan, to'satdan, halitdan, qo'qqisdan*; 2) modal so'z: *aftidan, haqiqatdan, o'z-o'zidan*. Tartib sonlarga qo'shilanda ham ular modal ma'noga ega bo'ladi: *Bilimni yaxshi egallash uchun, birinchidan, qunt bilan o'qish, ikkinchidan, o'qilgan narsani takrorlab turish lozim bo'ladi*; 3) ko'makchilar hosil bo'ladi: *qaramasdan, sababdan, ustidan, ichidan, yonidan...* kabilar.

Chiqish kelishigidagi so'z gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Kimdan? nimadan? so'rog'iga javob bo'lib, vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *U mashinadan tushib, olmos qirralari yarqirab yotgan oppoq ufq etaklarini ko'zdan kechirdi (H.G'ulom.).*

2. Qayerdan? so'rog'iga javob bo'lib, o'rin holi vazifasini bajaradi: *Faqat erinchoq xo'rozlargina olis-olislardan ovoz berib qo'yardi (S.Ahmad.).*

3. Qachondan? qachon? so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Erta bahordan to kuzgacha chinobodliklar arava-arava shox-shabba sudrab Kuyganyor tarafga yo'l oldilar (S.Ahmad.).*

4. Nimaga? nima uchun? so'rog'iga javob bo'lib, sabab holi vazifasini bajaradi: **Sovuqdan** *Yo'ldoshning oyoqlari zirqiray boshladi. (H.G'ulom.)*

5. Chiqish kelishigidagi so'z tuslovchi affiks yoki to'liqsiz fe'l bilan birikib kesim vazifasini bajaradi: *Men ham asli qishloqdanman.*

7-§. Kelishik affikslari sinonimiyasi. Kelishik affikslari otning boshqa so'zlar bilan grammatik aloqasini ta'minlovchi eng faol kategoriyalardan hisoblanadi. Shu bois bu kategoriyaga mansub bo'lgan affikslar nutqiy jarayonda o'zaro hamda boshqa turli til birliklari bilan ma'nodoshlik munosabatlariga ham ega bo'ladi. Xususan, bunday ma'nodoshlik munosabatini quyidagi kelishiklarda kuzatish mumkin:

1. Qaratqich kelishigi va u asosida hosil bo'lgan birikmalar quyidagi vositalar bilan sinonimik munosabatga kirishadi: 1) chiqish kelishigi bilan ma'nodoshlik munosabatiga ega bo'ladi. Bunda qaratuvchi qaratqich kelishigida kelsa qarashlilik ma'nosi ta'kidlanadi, chiqish kelishigida kelganda qarashli bo'lgan narsadan ulush, qism, bo'lak ajratiladi: *Markaziy gazetalarning biri- markaziy gazetalardan biri, Mehmonlarning kattasi- Mehmonlardan kattasi.* Misollardan ko'rinadiki, chiqish kelishigi qaratuvchi vazifasida kelganda bu kelishik affikkisi ko'plik shaklidan keyin qo'shiladi hamda qaralmish sifatida ko'pincha miqdor yoki belgi bildiruvchi so'z ishlatiladi; 2) ba'zi birikmalar tarkibida o'rin belgi shaklini hosil qiluvchi *-dagi* affiksi bilan ham ma'nodoshlik hosil qilishi mumkin: *Sening irodang-sendagi iroda.*

2. Makon va zamon kelishiklari nomi bilan umumlashtiruvchi tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari o'zaro sinonim bo'lishi mumkin. Masalan: *Chopar tezgina otini (otiga) mindi. Karvon uzoq vaqt cho'lni (cho'lda) kezib yurdi. Mehmon piyolaga quyilgan choyni(choydan) ho'pladi. Keksalar hovuz yonida (yoniga) to'planishdi. O'ylamay aytgan gapimga (gapimdan) pushaymon bo'ldim. Shu yo'lda (yo'ldan) qat'iy yurib maqsadga yetdik.*

3. Mazkr kelishiklar ma'no va vazifasiga ko'ra bosh kelishikdagi so'z bilan birikkan ko'makchilar bilan ham sinonimik munosabatda bo'ladi: *kamchiliklarni-kamchiliklar to'g'risida gapirishib oldik, sizga-siz uchun oldim, shu yo'ldan-shu yo'l bilan boriladi, telefonda-telefon orqali gaplashdik.*

8-§. Kelishik affikslari omonimiyasi. Kelishik affikslari va ularning turlicha fonetik variantlari ba'zi so'z o'zgartuvchi, so'z

yasovchi hamda lugʻaviy shakl yasovchi affikslar bilan quyidagicha shakldoshlikka ega boʻlishi mumkin:

1.Qaratqich kelishigining –ing\–im\–n (*Men+ing, vatanim man+im, har oila oʻchogʻi+n oʻz qutlugʻ tarixi bor*) shakllari qoʻyidagi affikslar bilan omonim boʻlishi mumkin: 1) 2-shaxs birlik shaklidagi egalik affiksi bilan: *maktab+ing*; 2) 2-shaxs koʻplikdagi tuslovchi affiksi bilan: *kel+ing*; 3) 1-shaxs egalik affiksi bilan: *kitob+im*; 4) ot, sifat yasovchi affiks bilan: *oʻr+im, boʻl+im, siq+im, chek+im*; 5) 3-shaxs egalik affiksidan keyin kelgan tushum kellihi bilan: ... *ikki daryo yuvar kokili+n*; 6) feʼlning oʻzlik va majhullik nisbatlarini hosil qiluvchi –n affiksi bilan: *tara+n+di, oʻqla+n+di* omonim boʻladi .

2. Joʻnalish kelishigining –ga\–ka\–qa (uy+ga, buloq+qa, tilak+ka) shakllari quyidagi affikslar bilan omonim boʻlishi mumkin: a) ot yasovchi: *ena+ga*; b) feʼlning davomiylik shaklini yasovchi: *sur+ga+moq*; v) sifat yasovchi: *qis+qa*; g) otning kichraytish shakli: *yoʻl+ka*; d) feʼl yasovchi: *is+ka+moq*..

3.Oʻrin-payt kelishigining –da (maktab+da) shakli taʼkid, toʻsiqsizlik yuklamasi bilan omonim boʻlishi mumkin: kelsa-da.

4.Chiqish kelishigining –dan (uy+dan) shakli dona sondan taqsim son shaklini hosil qiluvchi affiks bilan omonim boʻlishi mumkin: besh+ta+dan.

9.5. Otning lugʻaviy shakllari

Otlarda soʻz oʻzgarishi va soʻz yasallishidan tashqari lugʻaviy shakl yasash hodisasi ham mavjud. Otlarning leksik maʼnosiga qoʻshimcha maʼno qoʻshish uchun xoslangan affikslar lugʻaviy shakl yasovchilar deyiladi. Ular quyidagi sintetik shakllardan tashkil topadi:

1-§. Kichraytirish shakllari. –cha affiksi shaxs bildiruvchi otlardan boshqa otlarga qoʻshilganda kichraytirish maʼnosini ifodalaydi: *hovuzcha, qushcha, uycha, baliqcha* kabi. Shaxs bildiruvchi otlarga qoʻshilganda esa kichraytirish bilan birga erkalash, hurmat yoki kamsitish, kesatish maʼnolarini ham hosil qiladi: *Koʻchadan bir qizcha chopqilab oʻtdi. Sizni es-hushli yigitcha deb oʻylardim. Sal oʻpkangizni bosib oling, yigitcha!*

Baʼzi soʻzlar tarkibida **–cha** affiksi kichraytirish maʼnosini yoʻqotib, yangi soʻz yasashi ham mumkin. Bunday holda soʻz yasovchi va kichraytuvchi affiks oʻrtasida **omonimlik** munosabat hosil boʻladi: *sholcha, koʻrpacha, bogʻcha, qizilcha, taqsimcha*. Bundan tashqari, –cha affiksi sifat va ravish yasovchi –cha affiksi bilan ham shakldoshdir:

o'zbek+cha raqs, fag'ona+cha palov, qishloq+cha kiyinmoq, askar+cha yurmoq, yangi+cha fikrlamoq, o'zbek+cha gapirmoq.

-choq\ -chak affiksi toy, kelin, qo'zi kabi so'zlarga qo'shilgandagina kichraytish-erkalash shaklini hosil qiladi. Masalan: *toychoq, kelinchak, qo'zichoq* kabi. *Qo'zichoq, toychoq* so'zlari ko'chma ma'noda bolalarga nisbatan ishlatilganda erkalatish shakli kuchayadi. Bu affiks ba'zi so'zlar tarkibida kichraytirish ma'nosi bilan birga ba'zi otlarni ham yasaydi: *o'yin+choq, bela+n+chak, ko'm+ir+chak*. Kichraytirish affikisning o'zlik nisbatdagi fe'lga qo'shilihi bilan sifat yasaydigan **omonimi** ham bor: *kuy+in+chak, erin+choq*.

2-§. Erkalash shakllari. —**jon, -xon, -oy** affikslari atoqli va turdosh otlarga qo'shib, erkalash, suyish kabi ijobiy munosabat shakllarini hosil qiladi: *ukajon, oyijon, kuzgujon, akaxon, Abrorjon, Hulkaroy, Halimaxon*.

Bu affikslar ba'zi kishi ismlarining tarkibiy qismi sifatida ham uchraydi: *Onaxon, O'g'iloy, Mamajon* kabi. Shuningdek, *oromijon, rohatijon* kabi forsiy izofalar tarkibida jon mustaqil so'z sifatida «jonning oromi», «jonning rohati» kabi ma'nolarga teng bo'ladi; —**xon** affiksi esa, *gazetxon, kitobxon* kabi otlarning yasallishida ishtirok etib, —**xon** shakl yasovchisiga **omonim** bo'ladi.

— **(a) loq affiksi** qiz, bo'ta kabi so'zlarga qo'shilgandagina erkalash ma'nosini hosil qiladi: *qizaloq, bo'taloq, toyloq*. Ba'zi o'rinda —**cha** affiksi bilan **sinonim** bo'la oladi: *qizaloq-qizcha, toyloq-toycha*. Bu affiks o'rin-joy oti yasovchi —**loq** affiksi bilan **omonimlik** munosabatga ham ega bo'ladi: *o'tloq, qumloq*.

— **-gina affiksi**. Asosan, shaxs bildiruvchi otga qo'shib, erkalatish-kichraytirish shaklini hosil qiladi: *bolagina(m), qizgina(m), jongina(m)*. Mazkur affiks *yaxshigina, kattagina, tezgina, endigina* kabi so'zlarda sifat va ravishga xos shakl yasaydi. So'z takibida shakl yasovchi sifatida ishtirok etganda urg'uli hisoblanadi: *bolagina', yaxshigina', ozgina'*. Urg'usiz holatda esa, ayiruv-chegaralov yuklamasi vazifasini bajaradi va shakl yasovchilar bilan **omonim** bo'ladi. Masalan: *bola'gina, faqa'tgina, so'zlarni'gina*.

3-§. Qarashlilik shakli ot yoki olmoshlarga —**niki** affiksini qo'shish bilan yasaladi. Bu affiks o'zakka qo'shib, narsaning asosdan anglashilgan shaxs yoki narsaga qarashli ekanligini bildiradi: *akamniki, do'stingniki, ko'chaniki, maktabniki* kabi. Men, sen olmoshlariga qo'shilganda qo'shimcha tarkibidagi **n** undoshi tushiriladi: *men+iki,*

sen+iki. Qarashlilik shaklidagi ot mazmunan egalik affiksini olgan otlarga sinonim bo‘ladi.

9.6. Otlarning tuzilish turlari

Otlar tuzilishiga ko‘ra to‘rt turga bo‘linadi: 1) sodda otlar, 2) qo‘shma otlar, 3) juft otlar, 4) qiyartma otlar.

1-§. Sodda ot. Bitta o‘zak morfemadan tashkil topgan ot sodda ot deyiladi. Sodda otning tub va yasama turi mavjud. 1) otning yasovchi affikslarga ega bo‘lmagan mustaqil lug‘aviy ma’noli qismi **sodda tub ot** deyiladi. Tub otlar tarkibida shakl yasovchi yoki so‘z o‘zgartuvchi affikslar qo‘llanishi ham mumkin: *quyosh, dala, qush, kitob, quyoshdan, qushchalar, daladan, kitobning*; 2) so‘zning mustaqil lug‘aviy ma’noli qismiga ot yasovchi affikslar qo‘shilishi bilan yasalgan shakli **sodda yasama ot** deyiladi. Sodda yasama otlar ichki va tashqi yasovchi affikslar asosida shakllanadi. Masalan: *zamon+dosh, mehnat+kash, osh+paz, til+shunos* kabilar ichki yasalish asosida; *o‘ra+m, tutat+qi, isit+ma* kabilar esa tashqi yasalish asosida vujudga kelgan yasama otlardir.

2-§. Qo‘shma ot. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning ma’no va grammatik jihatdan bir-biriga tobelanish yo‘li bilan birikib, bitta narsa nomini ifodalashga xoslangan ot qo‘shma ot deyiladi. Qo‘shma otlar tarkiban bir xil va har xil turkumga mansub so‘zlarning sitaktik munosabatga kirishuvidan tuzilishi mumkin. Masalan: 1) ot+otdan- *qo‘larra, otquloq*; 2) sifat+otdan- *ko‘ksulton, xomtok*; 3) ot+sifatdan- *gulbeor, oshko‘k*; 4) son+otdan- *mingoyoq, uchquduq*; 5) ot+fe‘ldan- *o‘rinbosar, beshikervatar*; 6) fe‘l+otdan- *yoriltosh, kuyganyor*; 7) fe‘l+fe‘ldan- *iskabtopar, ishlabchiqarish*.

Qo‘shma otlar ikkidan ortiq so‘z ishtirokida ham tuzilishi mumkin: *gultojixo‘roz, gulhamishabahor*.

3-§. Juft ot. Bir xil grammatik shaklga ega bo‘lgan ikkita otning teng bog‘lanishidan tuzilib, bir umumiy ma’noni anglatadigan ot juft ot deyiladi. Juft otlarning qismlari mustaqil urg‘uli so‘z bo‘lib, ular talaffuzda yagona leksik urg‘uga birlashadi. Affikslar juft otning keyingi qismiga qo‘shiladi: *ota-onada’n, osh-nonni’ng, aka-ukala’r, arz-dodimizni*.

Juft otlar tarkiban har ikkala qismi mustaqil ma’noli so‘zlardan, bir qismi mustaqil, ikkinchi qismi mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlardan va har ikkala qismi ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlardan tuziladi:

1. Har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'z bo'ladi. Bunda juft so'zlar o'zaro ikki xil bog'lanadi: a) bog'lovchilarsiz: *ota-ona, qozon-tovoq*; b) –u, -yu yuklamalari yordamida: *tog'-u tosh, olma-yu o'rik*.

Juft otlarning har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'zdan tuzilganda uning qismlari quyidagicha farqlanishi mumkin: 1) har ikkala qismi hozirgi tilimizda ishlatiladigan mustaqil so'z bo'ladi: *o'yin-kulgu, tog'-tosh, sigir-buzoq, qo'y-qo'zi*; 2) mustaqil so'zlarning ikkinchi qismi tarixiy yoki eskirgan so'z bo'ladi: *ko'cha-kuy, el-ulus, idish-oyoq*; 3) mustaqil so'zlarning birinchi yoki ikkinchi qismi o'zlashma so'z bo'ladi: *kuch-quvvat, o'y-xayol* (o'zbekcha+arabcha), *tuz+namak* (o'zbekcha+ tojikcha), *savdo-sotiq, gap-so'z* (tojikcha+o'zbekcha); 4) mustaqil so'zlarning har ikkalasi o'zlashma so'z bo'ladi: *hol-ahvol, hisob-kitob, sir-asror* (arabcha).

Juft otlarning tuzilishida so'zlar ma'no jihatdan quyidagicha munosabatda bo'ladi: a) mazmunan bir-biriga yaqin, umumiy bir guruhga mansub bo'lgan uyadosh so'zlardan: *oyoq-qo'l, yuz-ko'z, idish-tovoq, sigir-buzoq*; b) ma'nodosh so'zlardan: *o'y-xayol, kuch-quvvat, or-nomus, baxt-saodat, qo'ydi-chiqdi*; v) qismlari zid ma'noli so'zlardan: *yer-ko'k, er-xotin, o'g'il-qiz, keldi-kitdi, oldi-berdi*; g) butun-bo'lak munosabatga ega bo'lgan so'zlardan: *gap-so'z, tog'-tosh*.

2. Bir qismi mustaqil, ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilgan juft otlar: *kiyim-kechak, bozor-o'char, temir-tersak, maza-matra, qand-qurs*.

3. Har ikkala qismi ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilgan juft otlar: *g'ala-g'ovur, lash-lush, ikr-chikir, g'idi-bidi*.

Juft otlar vositasida ifodalangan ma'no har xil bo'ladi: a) ma'no umumlashadi va kengayadi: *qovun-tarvuz, qozon-tovoq, qo'y-echki*; b) ma'no umumlashadi va jamlanadi: *o'g'il-qiz, ota-ona, aka-uka*.

Bundan tashqari, boshqa turkumga mansub so'zlar juftlashib, otga ko'chishi ham mumkin. Bunday juft so'zlar quyidagi turkumlarga doir so'zlarning ma'no ko'chishi asosida yuzaga keladi: *issiq-sovuq, oq-qora, kam-ko'st* sifatdan; *kam-ko'st, kam-ko'p* ravishdan; *yurish-turish, yeyish-ichish, yozuv-chizuv, keldi-ketdi, bordi-keldi, ur-yiqit fe'ldan; adi-badi, qiy-chuv* kabi taqlid so'zlardan.

4-§. Takroriy otlar. Bir xil grammatik shakldagi so'zlarni aynan takrorlash orqali leksik-grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil qiluvchi otlar takroriy otlar deyiladi. Takroriy otlar ko'plik va umumlash-tirish, ma'no kuchaytirish kabi leksik-grammatik maqsadlarni ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan: *Xo'jalikning bu*

yilgi daromadi yaxshi. **Ombor-ombor** g'alla, **xirmon-xirmon** paxta yetishtirib mo'l hosil to'plandi. Og'riq tobora zo'rayib, uning **suyak-suyagigacha** zirqiratardi.

Takroriy otlarning maxsus takror turi ham mavjud bo'lib, bu turdagi takror otlar mustaqil so'z va uning fonetik soyasi qolipida tuziladi hamda gumon, umumlashtirish, jamlash kabi qo'shimcha ma'nolarni yuzaga keltiradi: *ovqat-povqat, ilon-milon, non-pon, chang-chung, choy-poy, qand-qurs.*

5-§. Qisqartma otlar. Murakkab so'z birikmalarini turli usullar yordamida qisqartirish orqali yasalgan otlardir. Qisqartma otlar nutqning ixchamligini ta'minlovchi muhim vositalardan biridir. Masalan: *BMT, OAK(Oliy Attestatsiya komissiyasi), O'zteleradio kompaniyasi, O'z-dunrobota.* Qisqartma so'zlarning ba'zilarini tilimizda aynan o'zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNESKO, NATO, Koskom* kabilar shular jumlasidandir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ot va otning ma'no turlari xususida ma'lumot bering.
2. Otlar qanday grammatik kategoriyalarga ega?
3. Egalik kategoriyasi va u ifodalaydigan grammatik ma'nolar xususida nimalar bilasiz?
4. Egalik affikslari sinonimligi, omonimligi haqida ma'lumot to'plang.
5. Kelishik va son kategoriyasiga xos grammatik ma'nolar haqida ma'lumot Bering.
6. Kelishiklar sinonimiyasi xususida nimalar bilasiz?
7. Otlarga xos nokategorial shakllarni tavsiflang.
8. Otning tuzulishiga ko'ra turlarini jadval asosida yoriting.

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рақматуллаев Қозирги ғзбек адабий тили. Т., «Њълитувчи» 1992.
2. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њълитувчи» 1978.
3. Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
4. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6,7-sinfi uchun darslik. Т., «Ma'naviyat» 2005.

10-MA'RUZA

Sifat

1-§. Narsaning belgisini bildirib, qanday? qanaqa? qaysi? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladigan so'zlar turkumi sifat deyiladi. Sifat asosan otga bog'lanadi va uning belgisini aniqlaydi. Masalan: *oq ko'ylak, kuzgi ekin, aqlli qiz, yumshoq non, o'rtancha o'g'il*. Bunda belgi bildiruvchi so'z sifatlovchi, uni boshqarib kelgan ot esa sifatlanmish deyiladi.

Sifat bog'lanib kelgan ot turli so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar bilan qo'llanish mumkin, lekin sifat o'zgarmaydi: *ko'k qalam, ko'k qalamning, ko'k qalamdan* kabi. Sifat gapda asosan a) sifatlovchi-aniiqllovchi vazifasini bajaradi: *Bir ozdan so'ng yoqimli shamol esa boshladi*; b) kesim bo'lib keladi: *Osmon tiniq*.

Sifat ba'zan fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin. Bunday holda sifat ravish kabi gapda hol vazifasini bajaradi: *U do'stining yuragida kechayotgan tuyg'ularni yaxshi tushunardi*.

2-§. Sifatning ma'no turlari. Sifatlar ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) xususiyat bildiruvchi sifatlar: *kamtarin, sho'x, ziqna, sodda, yo'rg'a, mehribon*;
- 2) holat bildiruvchi sifatlar: *keksa, badavlat, iliq, tinch, salqin, ochiq, xursand*;
- 3) shakl- ko'rinish bildiruvchi sifatlar: *gavdali, novcha, qiyshiq, yassi*;
- 4) rang - tus bildiruvchi sifatlar: *oq, qora, qizil, pushti*;
- 5) hajm – o'lchov bildiruvchi sifatlar: *keng, tor, uzun, yaqin, katta, og'ir*;
- 6) maza - ta'm bildiruvchi sifatlar: *nordon, achchiq, bemaza, shirin*;
- 7) hid bildiruvchi sifatlar: *muattar, xushbo'y, badbo'y*;
- 8) o'rin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar: *kechki, tonggi, kuzgi, bahorgi*.

3-§. Asliy va nisbiy sifat. Sifatlar ma'no jihatdan bir-biridan farqlanadi. Ba'zi bir guruh sifatlar bevosita belgi ifodalash xususiyatiga ega bo'lsa, boshqalarida belgi tushunchasi ma'lum bir narsaning boshqa narsaga munosabati asosida anglashiladi. Shunga ko'ra ularni asliy va nisbiy sifatlariga ajratish mumkin.

1. Narsaning belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko'rsata oladigan sifat **asliy sifat deyiladi**. Masalan: *yaxshi, katta, uzun, qisqa, oq, qora, semiz, kamtar* kabi tub so'zlar asliy sifatlardir.

2. Narsa belgisini o‘rin yoki paytga nisbatlash, boshqa narsaga o‘xshatish, chog‘ishtirish kabi ma’nolar vositasida ifodalaydigan sifat **nisbiy sifat deyiladi**. nisbiy sifatlar affiksalar orqali yasalgan sifatlardan tashkil topadi. Ular ma’no jihatdan a) belgini biror narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: *g‘ayratli yigit, chiroyli surat, devoriy gazeta, ko‘rpalik mato*; b) belgini o‘rin va paytga nisbatlaydi: *toshkentlik kishi, yerdagi olma, kuzgi shamol*; d) belgini narsaning xususiyat, holatga nisbatlaydi: *ko‘ngilchan odam, chopqir ot, tirishqoq talaba*.

4-§.Sifat darajalari. Belgining oddiy darajaga ko‘ra nisbatlab, farqlanishi sifat darajalari deyiladi. Sifat darajalarining quyidagi turlari bor:

Oddiy daraja. Bir narsa belgisining boshqa narsa belgisiga nisbatlanmay ifodalanishi oddiy daraja deyiladi. Bunday sifatlar daraja bildiruvchi affikslarga ega bo‘lmaydi. Masalan: *yorug‘, yaxshi, og‘ir, chaqqon, yumshoq, baland, to‘g‘ri*.

Qiyosiy daraja belgining oddiy darajaga nisbatan ortiq yoki kam ekanligini qiyoslab ko‘rsatadi. Qiyosiy darajadagi sifat asosan **-roq** affiksi bilan shakllanadi: *kattaroq, kichikroq, ko‘kroq, balandroq, mazaliroq, achchiqroq*.

Qiyosiy daraja, odatda, ikkita narsa, hodisa, voqea yoki holat ishtirokida hosil bo‘ladi. Bunda qiyoslanayotgan narsalarning belgisi ... **-ga nisbatan (qaraganda)** ... **-roq** yoki ... **-dan (ko‘ra)** ... **-roq** qolipi asosida voqelanadi: *Bugungi shamol kechagiga qaraganda kuchliroq. Tut terakdan pastroq. Asal shakardan ko‘ra shirinroq*.

Qiyoslash ma’nosi chiqish yoki jo‘nalish kelishigidagi ot + ko‘ra, nisbatan, qaraganda so‘zlaridan biri hamda oddiy darajadagi sifat birligi orqali ham ifodalanishi mumkin: *Alisher boshqa bolalarga qaraganda zehnli, mehnatsevar chiqdi*.

Ba‘zan bunday ma’no –roq ko‘rsatkichili sifatning yakka o‘zi orqali ham hosil bo‘lishi mumkin: *Qalbdan aytilgan tashakkurdan qimmatliroq mukofot bo‘lmaydi*.

Orttirma daraja belgining oddiy darajadan ortiq, yuqori ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagicha usullar vositasida hosil bo‘ladi:

1.Fonetik usul: a) sifatning bosh qismi va oddiy darajadagi shaklning maxsus takrori orqali: *ko‘m-ko‘k, dum-dumaloq, yam-yashil, oppa-oston, teppa-teng*; b) sifat tarkibidagi unlini cho‘ziq talaffuz qilish orqali: *baaland, achchiq*.

2.Leksik usul: a) sifat oldidan *eng, juda, g‘oyat, g‘oyatda, nihoyatda, behad, biram, tim, naq, cheksiz* kabi so‘zlarni keltirish

orqali: *juda go'zal, behad xursand, nihoyatda baland, g'oyat minnatdor, biram yoqimli, o'ta g'irrom, o'lgiday ziqna, naqadar ulug'vor, tim qorong'u*; b) turg'un birikmalarni sifat oldidan keltirish orqali: *xaddan ziyod achchiq, haddan tashqari maroqli, bahosi yo'q juvon*; v) takroriy sifatlarni ot oldidan keltirish orqali: *baland-baland imoratlar, zo'r-zo'r yigitlar, hashamatli-hashamatli binolar, shirin-shirin orzular*.

Bulardan tashqari, *shirindan shirin, uzindan uzoq* kabi morfologik ko'rsatkichlar ishtirokida ham orttirma daraja hosil qilinishi mumkin.

Ozaytirma daraja ko'proq rang-tus belgilariga xos bo'lib, belgining oddiy darajadan kamligi, pastligini ifodalaydi. Ozaytirma darajadagi sifatlar quyidagicha usullar yordamida hosil qilinadi:

1.Leksik usul. Belgining kuchsizlik darajasi sifat oldidan *yarim, nim, och, xiyol, xiyla, sal, aytarli, u qadar* kabi maxsus yordamchi so'zlarni keltirish yordamida hosil qilinadi: *sal durust, xiyol ochiq, bir oz yaxshi, yarim qorong'u, nim pushti, xila shum, u qadar shirin emas*. Bunda ba'zan—**roq** affiksi ishtirok etishi ham mumkin: *sal g'o'rroq, xiyol kichikroq, bir oz torroq* kabi.

2.Morfologik usul. Bunda darajaning kuchsizligi oddiy darajadagi sifatga quyidagi affikslarni qo'shish orqali shakllanadi:

a)—ish affiksi orqali: *qizg'ish, sarg'ish, ko'kish, oqish*;

v)—mitir\—imtir affiksi orqali: *qoramtir, ko'kimtir, oqimtir*;

g)—gina\—kina\—qina affiksi orqali: *kattagina, shiringina, oppoqqina, kichikkina*.

d)—roq affiksi qiyosiy daraja hosil qilish bilan bir qatorda, belgining kuchsizlik darajasini shakllantirishda ham ishlatiladi.

5-§.Sifatning otlashishi. Sifatning otlashuvi **substantizatsiya** deb yuritiladi. Sifatlar otlashganda belgini emas, otlar singari narsa yoki shaxs tushunchasini anglatadi. Sifat nutqda sifatlanmish tushirilib, uning vazifasida sifatlovchi ishlatilganda otlashadi: *ko'r (odam) tutganini qo'ymaydi, kar (odam) eshitganini*. Otlashgan sifat otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan holda quyidagi vazifalar bajaradi: a) ega: **Yaxshi** topib gapiradi, **yomon** qopib gapiradi; b) to'ldiruvchi: **Mardni** maydonda sina; v) qaratqich aniqlovchi: **Yaxshining** so'zi qaymoq, **yomonning** so'zi to'qmoq;

6-§.Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari: Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy shakllarga ega bo'ladi.

1.Sodda sifatlar tarkiban bitta o'zak morfemadan iborat bo'lgan tub va yasama so'zlardan tashkil topadi. Shunga ko'ra ular sodda tub va sodda yasama kabi turlarga bo'linadi.

Mazmunan doimiy belgi anglatuvchi bir o‘zakdan tarkib topgan asliy sifat **sodda tub sifat** deyiladi. Masalan: *shirin, baland, oq, uzun, chaqqon, zukko, dono*. Bunday sifatlar daraja affikslari bilan qo‘llanganda ham tub sifat sanaladi: *kattaroq, qoramtir, shiringina, oqish, balandroq* kabi.

Sifat yasovchi qo‘shimchalar vositasida turli so‘z turkumlaridan yasalgan sifat **sodda yasama sifat** deyiladi. Masalan: *bilimli, suvsiz, kechki, ishchan, oilaviy, tirishqoq, ag‘darma*.

2. Qo‘shma sifat birdan ortiq o‘zak-negizning o‘zaro qo‘shilib, bitta belgi tushunchasini anglatadigan yasama sifatlardir. Qo‘shma sifatlar qismlarining morfologik tarkibiga ko‘ra quyidagi guruhlarni tashkil etadi:

- 1) ot+ot: *shira kayf, sher yurak, bezbet, bedana qadam, yer osti*;
- 2) ot+sifat: *mushtumzo‘r, mirzaquruq, nonko‘r*;
- 3) sifat+ot: *uzun quloq, qiziqqon, sovuqqon, shum qadam, sofdil, ochko‘z*;
- 4) sifat+sifat: *olachipor, qora to‘riq, qora qizil*;
- 5) ravish+ot: *kamgap, hozirjavob, kamquvvat*;
- 6) ot + -ar, -mas va -mon qo‘shimchali sifat-dosh: *mehnatsevar, jonkuyar, lattachaynar, nonemas, ishyoqmas, usta buzarmon, ish bilarmon*;
- 7) ravish+sifat-dosh: *tezpishar, eapishar, tez oqar, cho‘rtkesar*;
- 8) olmosh+sifat yoki ravish: *o‘zbilarmon, o‘zboshimcha*;
- 9) son+ yasama sifat: *bir xonali, Besh qavatli, bir so‘zli*.

3. Juft sifatlar ikkita so‘zning teng bog‘lanishi asosida tuzilgan sifatlardir. Juft sifatlar tarkibi har ikkiala qismi lug‘aviy ma’noli yoki bir qismi lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlardan tuzilishi mumkin.

Har ikkala qismi lug‘aviy ma’noli so‘zlardan tuzilgan juft sifatlar quyidagi tarkibga ega bo‘ladi: **1) turli antonim so‘zlardan tuziladi:** a) tub so‘zlardan: *olis-yaqin, og‘ir-yengil, oq-qora, past-baland\baland-past, yaxshi-yomon\yomon-yashi, yosh-qari, katta-kichik, o‘ng-ters*; b) tub va yasama so‘zlardan: *uzun-qisqa, haq-nohaqq, huda-behuda*; d) yasama so‘zlardan: *kerakli-keraksiz, qo‘lli-oyoqli, issiq-sovuq*.

2) sinonim so‘zlardan tuziladi: *och - nahor, ola - chipor, soya - salqin,*

o‘ydim-chuqur, puxta-pishiq, uzuq-yuluq, mo‘min-qobil, xor-zor.

Bir qismi lug‘aviy ma’noli, ikkinchi qismi lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlardan tuziladi: *bo‘sh-bayov, xom-xatala, chala-chulpa, eski-tuski, egri-bugri, yarimta-yurimta, achchiq-tizziq.*

Har ikkala qismi yolgʻiz holda maʼno anglatmaydigan soʻzlardan tuziladi: *uvali-juvali, dalli-gʻulli, ikir-chikir, ayqash-uyqash*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan ajratilib yoziladi. Biroq ular orasida –u, –yu yuklamalari bogʻlovchi vazifasida ishlatilganda chiziqcha tushiriladi: *halol-harom\ halol-u harom, issiq-sovuq\ issiq-u sovuq, sogʻ-salamat\sogʻ-u salomat*.

4. Takroriy sifatlar bir xil shaklga ega boʻlgan soʻzlarning aynan takroridan tuziladi. Masalan: *baland-baland, mayin-mayin, shirin-shirin*. Baʼzi takroriy sifatlarning birinchi qismida qoʻshimchalar mavjud boʻlishi ham mumkin: *poyma-poy, koʻpdan-koʻp, kattadan-katta, xilma-xil, limmo-lim*. Bunday sifatlar maʼnoni kuchaytirish, taʼkidlash uchun ishlatiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Sifat va uning maʼno turlarini misollar vositasida izohlang.
2. Sifat darajalari xususida nimalarni bilasiz?
3. Sifatlarning otlashishida qanday grammatik birliklar muhim oʻrin tutadi?
4. Sifatlarning gapdagi sintaktik vazifasi nimalar asosida belgilanadi?
5. Asliy va nisbiy sifatlarning farqini tushuntiring.

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдураќмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раќматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
- 3.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њљитувчи» 1978.
- 4.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
- 5.N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumtaʼlim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. Т., «Maʼnaviyat» 2005.

11-MAʼRUZA

Son

1-§. Narsaning, miqdori, sanogʻi yoki tartibini bildirib, qancha? nechta? nechanchi? soʻroqlaridan briga javob boʻladigan soʻzlar son

deyiladi. Sonlar sifat singari belgi tasavvuri bilan aloqador bo‘lib, narsaning miqdori, sanog‘i va tartibiga ko‘ra belgisini ifodalaydi: *beshta kitob, uchala talaba, birinchi kurs* kabi.

Son narsaning aniq yoki noaniq miqdorini ifodalash xususiyatiga egaligiga ko‘ra tildagi *ko‘p, oz, bir oz* singari umumiy miqdor bildiruvchi so‘zlardan farqlanib turadi. Sonlar quyidagi grammatik belgilarga ega:

1. Sonlar ot bilan birikkanda so‘z o‘zgartuvchi affikslar olmaydi, aksincha ularning o‘zi otning aniqlovchisi vazifasini bajaradi: *O‘n sakkiz yashar yigit. birinchi o‘rinda bormoq.*

2. Ba‘zan son va sifat birgalikda otning aniqlovchisi vazifasini bajarishi mumkin. Bunday holda son aniqlovchi vazifasida kelgan sifatdan avval joylashadi: *Beshta baland bino, uchta qora qo‘y.*

3. Son gapda asosan aniqlovchi va kesim vazifasini bajaradi: *Mehnat kishini uchta balodan saqlaydi: yurak siqishdan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Bu xotinning joni bitta emas, mingta (A.Qahhor).*

4. Ba‘zan sonlar fe‘l oldidan kelib, ravish singari hol vazifasini bajaradi: *U ariqning labidagi oshrayhon bargidan uch-to‘rtta uzib keldi.*

5. Sonlar boshqa so‘zlardan yasalmaydi, ya‘ni son yasaliş tizimiga ega emas. Biroq ba‘zi sonlardan ot yoki fe‘l yasalişı mumkin: *uch+lik, ikki+lanmoq* kabi.

6. Sonning o‘ziga qo‘shiluvchi *-inchi, -ov, -ala, -ta, -tacha, -lab, -larcha* affikslari shakl yasovchilar bo‘lib, sonning bir turidan boshqa turini hosil qiladi. Son otga bog‘langanda ular orasida maxsus hisob so‘zlar, ya‘ni **numerativlar** ishlatiladi. Numerativlar *kilogramm, gramm, botmon, pud, so‘m, tiyin, dona, nafar, hovuch, qarich, kilometr, qadam, gektar, soat, minut, daqiqa, soniya* singari ot turkumiga mansub so‘zlardan tashkil topadi.

Sonning ma‘no turlari. Sonlar ma‘no jihatdan, dastlab, ikki guruhga bo‘linadi: 1) miqdor son, 2) tartib son.

2-§. Miqdor sonlar narsani sanash, donalash, taxminlash, taqsimlashga asoslangan umumiy qiymatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Miqdor sonlar narsaning qiymatini ifodalash xususiyatiga ko‘ra uch guruhni tashkil qiladi: a) **butun son** narsa-buyumning miqdoriy butunligini ifodalaydi: *bir kishi, uch o‘rtoq, ikkita daraxt* kabi; b) **kasr sonlar** butun miqdorning qismini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular ko‘pincha bir necha sonning sintaktik usul asosida birikishdan hosil bo‘ladi: *to‘rt*dan bir, *uch*dan ikki. Shuningdek, kasr sonlar *yarim, chorak, nim chorak* kabi so‘zlar vositasida ham ifodalanadi; d) **aralash**

sonlar butun va kasr sonlarning birligi asosida hosil bo‘ladi: *bir yarim, ikki butun o‘ndan besh*.

Miqdor sonlar ma’no jihatdan sanoq son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son kabi turlarga bo‘linadi. Ular quyidagi xususiyatlarga egaligi bilan o‘zaro farqlanadi:

1.Sanoq sonlar bir turdagi narsaning umumiy sanog‘i, sonning nomini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *bir, ikki, uch, to‘rt, besh*. Sanoq sonlar numirativ so‘zlarsiz va numerativ so‘zlar bilan ishlatiladi: *besh kishi, o‘n yil, uch qop un, o‘n olti tonna bug‘doy* kabi.

Sanoq sonlar numerativ so‘zlarsiz yoki numerativ so‘zlar bilan qo‘llanib, ko‘plik affiksini qabul qilganda chama, taxmin ma’nosini ifodalaydi: *soat beshlar bo‘ldi, oradan uch kunlar o‘tdi*. Xuddi shuningdek, ma’no sanoq sonlarning juftlanishi orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Darchadan besh-olti kishishi kirib keldi*.

Sanoq sonlarning ba’zi turlarigagina 3-shaxs egalik affiksi qo‘shilib, ularni otlashtirishi mumkin: *Biri olim, biri muallim*. Sanoq sonlar hech qanday affikssiz ham otga ko‘chishi mumkin. Masalan: *qirq, yetti, yigirma* kabi aza marosimlari nomi shular jumlasidandir.

Barcha sanoq sonlar o‘rtasida bir soni alohida grammatik xususiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Uning bunday polisemantik xususiyati quyidagilarda ko‘zga tashlanadi:

a) bir soni ot oldidan kelib, gumon, noma’lumlik ma’nosini hosil qiladi: *Bugun sizni bir kishi so‘rab keldi*. Bir soni miqdor bildiruvchi so‘zlar oldida kelganda ham shunday ma’nolar hosil bo‘ladi: *bir talay, bir necha, bir oz, bir qadar*.

b) holat ma’nosidagi fe‘l, ot, sifat, ravish oldida kelib ma’noni kuchaytiradi: *Mashina bir silkinib, to‘xtadi. Ertaga bir dam olmasam bo‘lmaydi*.

d) uyushiq bo‘laklar yoki sodda gaplarda biriktiruvchi bog‘lovchi vazifasini bajaradi: *Xursandligidan bir kuladi, bir yig‘laydi*.

c) ayiruv-chegaralov yuklamasi vazifasini bajarishi mumkin: *Mening ishonchim bir sensan*.

f) bir soni jo‘nalish, chiqish kelishigi affiksi bilan hamda –day, affiksi bilan qo‘llanganda ravishga ko‘chadi: *birga ishlamoq, birdan kirib kelmoq, birday qaramoq*.

2.Dona sonlar bir turdagi narsani yakkalab, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi va sanoq songa –**ta** affiksini qo‘shish orqali shakllanadi: *beshta, o‘nta, ikkita*. Biroq, -ta affiksi bir soniga qo‘shilganda **r** undoshi **t** tovushiga o‘zgaradi: *bir+ta= bitta*.

Dona son hosil qiluvchi –ta affiksi numerativ soʻz oʻrnida ishlatiluvchi vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega boʻladi: *Besh*ta qalam-besh dona qalam, toʻrtta talaba-toʻrt nafar talaba, yuzta qoramol-yuz bosh qoramol.

Baʼzan dona sonlar feʼl oldidan kelib, hol vazifasini bajaradi: *Uning bitta gapirib, oʻnta kuladigan odati bor.*

Boshqa miqdor sonlardan farqli ravishda, dona son hosil qiluvchi –**ta** affiksidan keyin koʻplik ifodalovchi –**lar** affiksi hamda kelishik qoʻshimchalari qoʻshilmaydi. dona sonlar 1,2-shaxs birlikdagi egalik affiksi bilan ham deyarli qoʻllanmaydi. Faqat 3-shaxs egalik affiksini qabul qilib, otlashishi mumkin. Bunday holda dona sonlar turli kelishik affikslarini qabul qilishi va ot singari vazifalar bajarishi mumkin. Masalan: *Birniki mingga, mingniki tumanga.*

3.Taqsim sonlar narsaning miqdor jihatdan teng boʻlinganligini ifodalaydi. Taqsim son quyidagicha hosil boʻladi: a) sanoq songa –**tadan** qoʻshimchasini qoʻshish bilan: *beshtadan, toʻrttadan*; b) dona sonlarni takror qoʻllash orqali: *ikkita – ikkita, toʻrtta – toʻrtta*. Bunday holda takror qoʻllangan sonning ikkinchisiga –tadan affiksi qoʻshilishi ham mumkin: *ikkita-ikkittadan kabi.*

Miqdor sonning bu turi numerativ soʻz bilan qoʻllanishi mumkin: *ikki nusxadan, Besh donadan, yuz kelogrammdan.*

Taqsim sonlar boshqa miqdor sonlar kabi ot va ot vazifasidagi soʻzlar yoki feʼl oldidan kelib, narsa yoki harakatning miqdoriy belgisini koʻrsatadi: *Navbatda turganlar bittadan, ikkittadan boʻlib kela boshladi.*

Taqsim sonlar ham boshqa son turlaridan farqli ravishda egalik, kelishik va koʻplik qoʻshimchalarini qabul qilmaydi. Demak, ular otlashmaydi.

4.Jamlovchi sonlar narsa miqdorini jamlab, toʻdalab koʻrsatadi. Ular sanoq sonlarga –**ov, -ala, -ovlon, -ovlashib** qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil boʻladi.

Jamlovchi sonning –ov, -ovlon affiksli shakli har doim 1-shaxs birlik shakldan tashqari, barcha egalik affiksi bilan qoʻllanib, gapda ot vazifasida ishlatiladi. Shu bois sonning boshqa turlaridan farqli ravishda gapda sifatlovchi - aniqlovchi vazifasini bajarmaydi: *Uchovining maqsadi bir. Oltovlon ola boʻlsa, ogʻzidagining oldirar.*

Biroq –ala affiksli jamlovchi son ot oldidan kelib, sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Ikkala oʻrtoq bir boʻlib ishga tushdilar. –*

ov, -ala, -ovlon affikslari bilan hosil bo'ladigan jamlovchi sonlarning faol qo'llanishi ikkidan yettigacha bo'lgan sonlarda ko'proq kuzatiladi.

Jamlovchi sonning -ov, -ala affiksli shakliga kelishik affikslari 3-shaxs egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi, -ala affiksli shakliga esa kelishik affikslari egalik affiksining 1-shaxslaridan boshqa turlaridan keyin qo'shiladi va gapda ega, qaratqichli aniqlovchi va to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Ikkovi qadirdonlarcha ko'rishdilar. Ikkalasining bo'yi teng. Terimchilarning uchalasiga ham mukofot berildi. To'rta-langizdan boshqa hamma yig'ilishga qatnashdi.*

Bundan tashqari, jamlovchi son **ov+la+sh+ib** affiksi yordamida hosil bo'luvchi shaklga ham ega. Bu affiks bilan shakllangan jamlovchi sonlar ko'pincha fe'lga bog'lanib, gapda hol vazifasida keladi: *Uchovlashib ichkariga kirishdi.*

5.Chama son narsa miqdorini chamalab, taxminlab ko'rsatish uchun ishlatiladi va quyidagicha yasaladi: 1) **-tacha** affiksi orqali: *o'ntacha, besh-tacha*; 2) **-lab** affiksi vositasida: *o'nlab, yuzlab*; 3) **-lar** qo'shimchasi orqali: *soat birlar bo'ldi, o'ntalar*; 4) **-larcha** qo'shimchasi orqali: *o'nlarcha, yuzlarcha*; 5) sanoq yoki dona sonlarni juftlash orqali: *bir-ikki, ikki-uch, uch-to'rtta, besh-oltita*; 6) chama sonlarni hosil qilishda ba'zi taxmin ma'nosidagi so'zlar ham ishtirok etadi: *o'ttizga yaqin, yigirma chog'li, kamida o'nta, qariyb yuzta, yuzdan ortiq.*

Chama sonlar hisob so'zlari bilan qo'llanadi. Bunda chama ma'nosini hosil qiluvchi affikslar hisob so'ziga qo'shiladi: *Maktab uzog'i bilan yuz metrcha narida edi. Oradan bir yilcha vaqt o'tdi.*

Chama sonning gapdagi vazifasi uning qaysi so'z bilan birikishiga bog'liq bo'ladi. Masalan: a) ko'pincha otga bog'lanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Kuzgacha besh-oltita ketmon ishdan chiqdi. (A.Q.)* b) fe'lga bog'lanib hol vazifasini bajaradi: *Ro'zimat qorong'ida ko'ziga yigirma besh yoshlarda ko'ringan edi. (A.Q.)* v) otlashgan holda shaxs ma'nosini ifodalaydi va gapda ega, vazifasini bajaradi: *bitta-yarimta sezgani yo'qmi, degan o'y bilan atrofga alangladi. (S. Ahmad)*

3-§.Tartib sonlar narsaning joylashish tartibini, o'rmini ifodalash bilan boshqa sonlardan farqlanadi. Ular sanoq songa **-nchi, -inchi, -lamchi** affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladi: birinchi, ikkinchi, beshinchi, birlamchi, ikkilamchi kabi. Tartib sonlar boshqa son turlaridan farqli ravishda hisob so'zlari bilan qo'llanmaydi.

Tartib son yasovchi affikslar bir soniga qo'shilganda «ilk», «dastlabki», «oldingi» kabi so'zlar bilan sinonim bo'ladi: *Qishning birinchi kunlarida qor qalin yog'di.*

Tartib son yasovchi affikslar ikki soniga qo'shilganda «boshqa» so'ziga ma'nodosh bo'ladi: *Endi masalaning ikkinchi tomoniga e'tibor qarataylik.*

Narsa, hodisalar tartibini ko'rsatishda avval sanoq son undan so'ng tartib son qo'llaniladi: **Bir** tomonda sho'x, **ikkinchi** tomonda kishining qalbini tirnaydigan katta ashula bo'lmoqda.

Tartib son ba'zan narsaning turi yoki navini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Bunda tartib son narsaning joylashish o'rnini emas, aksincha, uning belgisi, xususiyati e'tiborga olinadi: *U yettinchi chiroqni oldiga qo'yib, erining to'nini yelkasiga tashlaganicha o'tirardi (S.Ahmad).*

Tartib sonlar narsaning miqdoriga ko'ra belgisini ko'rsatib, gapda sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Atirgullar, ko'rkam karnaygullar, xil-xil gulbeorlar kuzning birinchi izg'irinlarini pisand qilmaydi (O).* Fe'l-kesimga bog'lanib, gapda miqdor holi vazifasini bajaradi: *Bunday go'zallikni Abrorjonning birinchi ko'rishi edi.*

Tartib son otlashadi. Ular otlashganda avval egalik qo'shimchasi so'ng kelishik qo'shimchasi qo'shiladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi kabi vazifalar bajaradi: *Ikki otliq ancha gaplashib turgandan keyin biri qishloq tomonga ketdi, ikkinchisi orqaga qaytdi.*

Tartib sonlar gap bo'laklariga grammatik jihatdan bog'lanmay, kirish so'z vazifasida ham qo'llanadi: **Birinchi**dan, hali juda yoshsiz, **ikkinchi**dan, bu vazifani uddalashga tajribangiz yetisharmikan.

4-§.Sonning tuzilishiga ko'ra turi. Sonlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy kabi turlarga bo'linadi.

Sodda sonlar bir o'zak morfemadan iborat bo'lgan sonlardir. Hozirgi o'zbek tilida faol ishlatiladigan 23 ta sodda son bo'lib, ular yozuvda arab va rim raqamlari bilan, shuningdek, harflar vositasida ifodalanadi. Ular quyidagilar: *nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.* Sonlarning boshqa turlari mazkur sodda sonlarning qo'shilishi, juftlanishi, takroridan tuziladi. Ayni paytda, sodda sonlar sonning ma'no jihatdan turlarini shakllantirishda ham asos bo'ladi: *beshta, ikkala, to'rttadan, uchov, o'nlaracha, oltinchi* kabi.

Hozirgi tilimizda sodda sonlar qatoridan o‘rin egallaydigan *oltmish, sakson va to‘qson* sonlari aslida *olti-mish, sakkiz-o‘n, to‘qqiz-o‘n* singari qo‘shma sonlar asosida hosil bo‘lgan.

O‘zbek tilida ayrim sodda sonlar so‘zlar bilan **sinonimik** munosabatga kirishadi. Masalan: *bir-yakka, yolg‘iz, yagona; ikki-qo‘sh, juft* kabi. Shuningdek, sodda sonlar tilimizdagi ba‘zi so‘zlar bilan **omonim, paronim** bo‘lishi ham mumkin. Masalan: *pichoqning uchi, osmonga uch* kabilar *uch* sonining, *qirq (aza marosimi), arqonni qirq* kabilar *qirq* soning omonimidir; *to‘rt* soni esa nutqda *to‘r(uyning to‘ri)* oti bilan paronim bo‘lishi mumkin.

Qo‘shma son ikki yoki undan ortiq sodda sonning birikishidan tuzilgan sonlardir: *o‘n besh, yigirma sakkiz, bir yuz qirq, uchdan bir, uch butun undan ikki*.

Tildagi ba‘zi qo‘shma sonlar ham tarixan o‘zining sinonimlariga ega bo‘lgan. Masalan: *o‘n ming-tuman, yuz ming-lak, o‘n olti-bir pud* kabi.

Juft sonlar ikkita har xil sonning teng aloqadagi takroridan tuzilgan sonlardir. Juft sonlar sodda va qo‘shma sonlarning quyidagi tartibda teng aloqaga kirishuvi orqali shakllanadi: a) sodda son+sodda son: *bir-ikki, ikkita-uchta, bitta-yarimta, to‘rt-beshta* kabi; b) sodda son+qo‘shma son: *o‘n-o‘n beshta, o‘n besh+yigirmata, sakson-sakson beshta* kabi; d) qo‘shma son+qo‘shma son: *yigirma uch-yigima to‘rt, to‘rt yuz-besh yuz* kabi.

Nutqda sanoq, dona, taqsim sonlar juft holda qo‘llanganda taxmin, chama ma’nosi hosil bo‘ladi.

Takroriy sonlar ikkita bir xil shaklga ega bo‘lgan sonlarning aynan takroridan tuziladi. Nutqda sanoq, dona va taqsim sonlar takroriy sonlar shaklida ishlatiladi: *bir-bir, ikita-ikkita, beshta-beshtadan* kabi. Sonlarning takrori orqali taqsim son hosil bo‘ladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Hozirgi o‘zbek tilida faol qo‘llanadigan sonlar qaysilar?
2. Son bilan sinonim bo‘lgan qanday so‘zlarni bilasiz?
3. Sonning grammatik ma’no va vazifalarini vujudga keltiruvchi vositalar haqida ma’lumot bering.
4. Sonning ot va sifat bilan qiyoslab tavsiflang.
5. Hisob so‘zlarining qo‘llaninishi xususida ma’lumot bering.

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рақматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
- 3.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
- 4.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њљитувчи» 1978.

12 MA'RUZA

Olmosh so'z turkumi

1-§. Olmoshlar mustaqil so'z singari shaxs, narsa, belgi yoki qiymat tushunchasini bildirmay, ular o'rnida almashib keladigan, ularning mavjudligiga ishora qiladigan so'zlardir. Masalan: *men*-shaxsga, *nima*-narsaga, *shu*, *bu*, *o'sha*-belgiga, *qancha*, *shuncha* olmoshlari esa miqdor-ga ishora qilishi bilan o'zaro farqlanadi. Olmoshlar aniq ma'no bilan mavhum ma'noning almashinib qo'llanishini ta'minlaydigan so'zlardir. Ularning qanday ma'noda qo'llangani matnda ishtirok etuvchi til birlik-larining munosabatiga qarab oydinlashadi. Masalan: *Shunday o'lka doim bor bo'lsin*, gapidagi *shunday* olmoshi narsa belgisini boshqasiga taqqoslab ko'rsatish uchun xizmat qilgan. Biroq, ba'zi olmoshlar, xususan, *kim*, *men*, *sen*, *qanday* olmoshlarini ot yoki sifat bilan almashtirib bo'lmaydi. Qayd etilganlardan ma'lum bo'ladi, olmoshlar mustaqil so'zlarning doimiy muqobili sifatida nutqning ixchamligi, qisqaligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Olmoshlar quyidagi o'ziga xosliklarga egaligi bilan xarakterlanadi:

1. Olmoshlar boshqa turkumlardan farqli ravishda so'z yasaliş tizimi-ga ega emas. Ya'ni boshqa so'zlaridan olmosh yasalmaydi. Olmoshlar-dan affikslar orqali sanoqli so'z yasaliş mumkin: *manmanlik*, *men-simaslik*, *sensirash*, *shunday*. Shuningdek, olmoshlar ba'zi so'zlar bilan birikib boshqa turkumga ko'chadi: *qayerda*, *ozmuncha*, *o'zboshimcha*.

3. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartuvchilarni qabul qiladi: *kimni*, *bizga*, *hech kimdan* kabi. Ba'zi olmoshlar o'zgartuvchi qo'shimchalar bilan qo'llanganda turli fonetik o'zgarishlar sodir bo'ladi: *sen+ing*, *men+i*; *u+n+ga*, *shu+n+ga* kabi.

4. Olmoshlar egalik affikslari bilan qo'llanishda ayrim xususiyatlar mavjud: 1) ot tipidagi so'roq, bo'lishsizlik, belgilash, o'zlik olmoshlari egalik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *kimi*, *nimasi*, *hech kimim*, *hech*

nimam, o'zim, o'zing, o'zi, hammasi, barchasi kabi; 2) paytga nisbatan so'roq ishlatiladigan va sabab - maqsadni aniqlash uchun ishlatiladigan so'roq olmoshlari, I, II shaxs kelishik olmoshlari egalik affiksini olmaydi, ya'ni qachon+im, nega+m, men+im deb ishlatilmaydi; 3) u ko'rsatish olmoshi va qaysi, necha kabi so'roq olmoshlari egalik affiksini, asosan, otlashganda qabul qiladi: qaysisi, unisi, kabi.

5. Ko'plik qo'shimchasi I shaxs birlikdagi kishilik olmoshiga qo'shilmaydi (men+lar tarzida ishlatilmaydi). II shaxs birlikdagi kishilik olmoshiga -lar qo'shimchasi qo'shilsa ko'plik emas, hurmatsizlik, mensimaslik ma'nosi hosil bo'ladi: Senlar. I-II shaxs ko'pligi esa, bir so'zlovchi va boshqalar, bir tinglovchi va boshqalar kabi ma'noga ega bo'lib, guruh ifodalash uchun xizmat qiladi: bizlar, sizlar (biz va boshqalar) kabi. So'roq olmoshiga -lar affiksi qo'shilsa quyidagicha ma'nolar hosil bo'ladi: a) taxmin ifodalaydi: *Soat nechalar bo'ldi?*; b) ma'no kuchaytiriladi: *Qanchalar qiynaldim!* d) "qadim", "ancha vaqt" ma'nosini ifodalaydi: *Qachonlardir bu yerlarda hayot qaynagan edi.*

6. Ma'no va gapdagi vazifasiga ko'ra olmoshlar a) ot vazifasidagi olmoshlar, b) sifat vazifasidagi olmoshlar, g) son vazifasidagi olmoshlar, d) ravish vazifasidagi olmoshlarga bo'linadi: 1) **men, sen, biz, siz, u, kim, nima, har kim, hamma, hech nima** kabi ot vazifasidagi olmoshlar shaxs va narsaga ishora qilib, otlarga xos so'z o'zgartiruvchilarni qabul qiladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: *Biz abadiy bahormiz, biz insoniyat kelajagimiz. Har kimning o'z kasbi o'ziga aziz. Qadrdan do'stlarning uchrashuvi barchani o'ziga jalb etdi;* 2) **qanday, qaysi, bu, shu, shunday, allaqanday, qandaydir, ba'zi** kabi olmoshlar belgiga ishora qilib, gapda sifatlar singari ot oldida keladi va sifatlovchi aniqlovchi, hol, kesim vazifasini bajaradi: *kecha savollarni bo'lib olgan ba'zi bolalar o'qituvchini quvonib kutib oldi;* 3) **Necha, nechanchi, qancha, har qancha, bir Necha** kabi olmoshlar sonlar kabi miqdor ifodalaydi va gapda ot oldida kelib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Biroq, olmoshlar hech qachon o'zidan avval aniqlovchi olmaydi: *Ro'yxatga nechanchi o'rinda yozildingiz? ;* 4) **Nega, qalay, qani** kabilar harakat belgisini ifodalaydi va gapda hol vazifasini bajaradi: *nega o'qimaysan, nega javob bermaysan? Gapir!*

7. Olmoshlar ergashgan qo'shma gap tarkibida nisbiy so'z sifatida ham ishtirok etadi: **Kim** ko'p mehnat qilsa, **u** yaxshi yashaydi. **Shuni** unutmaslik kerakki, umidsizlik kishining hayotga bo'lgan qiziqishini so'ndiradi.

8.Olmoshlar ma'no xususiyatlariga ko'ra 1) kishilik, 2) ko'rsatish, 3) so'roq, 4) o'zlik, 5) belgilash, 6) bo'lishsizlik,7) gumon kabi turlarga bo'linadi.

2-§. Kishilik olmoshlari nutq so'zlanayotgan paytda ishtirok etgan yoki tilga olingan shaxs va narsaga ishora qiluvchi so'zlardir. Kishilik olmoshlari asosan ot o'rnida qo'llanadi va uch shaxsni ifodalaydi: 1-shaxs (men) – so'zlovchi, 2-shaxs (Sen) – tinglovchi, 3-shaxs (u) – nutq jarayonida ishtirok etmaydigan, so'zlovchi va tinglovchi tomonidan eslatilgan shaxs yoki narsani ifodalaydi. Ko'plikda esa 1-shaxs (biz) – so'zlovchi va boshqa shaxslarni, 2-shaxs (siz) tinglovchi va boshqa shaxslarni, 3-shaxs (ular) nutq jarayonida ishtirok etmaydigan birdan ortiq shaxs yoki narsani ifodalaydi.

Sh a x s	B i r l i k	K o ' p l i k
1- shaxs (so'zlovchi)	men	biz
2- shaxs (tinglovchi)	sen	siz
3- shaxs (o'zga)	u	ular

1. Kishilik olmoshlari nutqda quyidagi xususiyatrga ega bo'ladi:

1) kishilik olmoshlari, o'z ma'nosidan tashqari, shaxs va son ma'nosi ko'chgan holda qo'llanishi mumkin. Masalan, kamtarlik ma'nosida **men** o'rnida **biz** olmoshi ishlatiladi: *Biz o'z tadqiqotimizda sohaga doir yirik olimlarning fikrlariga tayandik.* Ba'zan xuddi shunday shaklda manmanlik ma'nosi ham yuzaga kelishi mumkin: *Biz o'z ishimizni bilib qilamiz, maslahatingizga zor emasmiz!* Ichki monologik nutqda **sen** olmoshi **men** o'rnida ishlatilishi mumkin. Bunda so'zlovchining o'z-o'zini tergashi anglashiladi: *Sen o'z odobing, g'amxo'rliging bilan odamlar ko'ngliga yo'l topa olishing kerak;* 2) I shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshi **biz** II shaxs ko'plikdagi **siz** olmoshi o'rnida qo'llanishi mumkin. Bunday qo'llanishda ko'pincha boshqa shaxslarni ma'lum bir ishni bajarishga tashviq qilish, undash ma'nosi anglashilib turadi: *Qani, endi biz ham ishga tushaylik.* 3) I shaxs ko'plikdagi **biz** olmoshi II shaxs birlikdagi **sen** olmoshi o'rnida qo'llanganda shaxs va son ma'nosi birlikda ko'chadi: *Xush, biz endi buyog'iga nima deymiz?* 4) kishilik olmoshlaridan **men** ko'plik affiksi bilan qo'llanmaydi. **Sen** olmoshi - lar affiksi bilan birga qo'llanganda tinglovchi va boshqa shaxslarga munosabatni yoki tinglovchiga nisbatan Mensimaslik ma'nosi ifodalanadi: *Senlar hech qachon yaxshilikni bilmaysanlar!*

2. Kishilik olmoshlarining soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar bilan ishlatilishida quyidagi kabi oʻziga xosliklar mavjud: a) kishilik olmoshlariga odatda egalik affiksleri qoʻshilib kelmaydi; b) bu olmoshlar kelishik affikslerini olib turlanishi mumkin: *mening, seni, uning, sizda, sizga, ulardan* kabi. *Men, sen* olmoshlari tushum va qaratkich kelishiklari bilan turlanganda qoʻshimcha tarkibidagi **n** tovushi tushib qoladi: *men+i, men+ing, sen+i, sen+ing* kabi; d) 1,2-shaxsni koʻrsatuvchi kishilik olmoshlari kesim vazifasida kelganda shaxs-son affikslerini olib turlanishi mumkin: *menman, sensan, bizmiz, sizsiz* kabi.

3. Kishilik olmoshlari gapda ega, qaratqich aniqlovchi, toʻldiruvchi, kesim vazifasida qoʻllanadi: *Biz sof dil, kamtar, ishda tadbirli, turmushda haqqoniy boʻlishimiz kerak. (O.Yo) Hayotni qancha sevsang, u senga shuncha goʻzal koʻrinadi. (O.) Hammaning eʼtibori bizda.*

3-§. Koʻrsatish olmoshi. Koʻrsatish olmoshi shaxs, narsa yoki belgini koʻrsatish, taʼkidlash uchun ishlatiladi. Olmoshning bu turiga: *u, bu, shu, usha, mana shu, ushbu* kabi soʻzlar kiradi. Koʻrsatish olmoshlari tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi: 1) sodda koʻrsatish olmoshlari: *u, bu, shu, oʻsha*; 2) qoʻshma koʻrsatish olmoshlari: *mana shu, ana shu, mana bu, anavi (ana u).*

Koʻrsatish olmoshlarini ular ishora qiladigan narsaning makon va zamonga munosabati nuqtai nazardan aniq va noaniq maʼnoli ekanligi bilan farqlanadi: Aniq maʼnoni ifodalovchi koʻrsatish olmoshlari makon va zamonning yaqin-uzoqligini ifodalashiga koʻra ikki xil boʻlishi mumkin. Masalan: a) **shu** olmoshi soʻzlovchiga masofa va vaqt jihatdan yaqin boʻlgan voqea yoki narsani bildiradi: *shu institutda oʻqiyman* (soʻzlovchi koʻrsatib gapirayotgan institut yoki soʻzlovchi oldin shu haqda gapirgan, hozir eslayotgan institut); b) **oʻsha** olmoshi soʻzlovchidan nariroqdagi narsani yoki avvalroq boʻlgan voqeani bildiradi: *oʻsha (oʻsha kishini chaqiring).*

Noaniq maʼnoli koʻrsatish olmoshlari noaniq narsa, notanish shaxs yoki voqealarni koʻrsatish uchun ishlatiladi. Masalan, **bu** olmoshi avvaldan maʼlum boʻlmay, soʻzlash jarayonidagigina maʼlum boʻlgan, soʻzlovchining yaqinidagi narsa yoki shaxsni koʻrsatadi: *Bu kitob hammani qizqtiradi. U olmoshi ham soʻzlash jarayonida maʼlum boʻlgan, lekin soʻzlash vaqtida mavjud boʻlmagan yoki*

soʻzlovchidan uzoqroqdagi narsani yoki voqeaini koʻrsatadi: *U vaqtlar mustaqillik haqida gapirib boʻlmasdi.*

Mana, ana soʻzlari ham masofa koʻrsatishga koʻra farqlanadi. Masalan, **mana** soʻzi koʻrsatish olmoshlari bilan birikib kelganda yaqindagi narsani, **ana** esa uzoqdagi narsani koʻrsatadi. *Mana, ana* soʻzlari *oʻsha* olmoshi bilan yonma-yon kelishi mumkin. Bunday vaqtda qoʻshma olmosh emas, alohida soʻz sifatida ishtirok etadi. Masalan: *Oʻsha ishlarning natijasi mana, gapida oʻsha aniqlovchi, mana* esa kesimdir.

Mana soʻzi **bu, shu** olmoshiga qoʻshilib, soʻzlovchiga yaqin boʻlgan narsa yoki belgini koʻrsatadi: *Mana bu qilingan ishlarning hisoboti. Mana bu shu yerda oldirgan suratlari.*

Ana soʻzi ham **bu, shu** (baʼzan *u*) olmoshlari bilan birga qoʻllanib, soʻzlovchidan naribroqda boʻlgan narsa, shaxs yoki belgini koʻrsatadi: *Biz ana shu maktabda oʻqigan edik.*

Mana, ana soʻzlariga **bu, u** olmoshlari qoʻshilganda fonetik oʻzgarish sodir boʻlishi mumkin: *manavi, anavi. ertaga anavi olti otning birovini minib kelayin. (E. Jumanbulbul).*

Koʻrsatish olmoshlari ot, sifat va ravishlar oʻrnida qoʻllanadi: a) ot oʻrnida ishlatiladigan koʻrsatish olmoshlari otlar kabi shaxs yoki narsalarni ularga ishora qilish orqali nomlaydi. *Aʼzamjon bilan Toshkentda kurishgan edim, oʻsha gapirib berdi (A.Q). Bularning ishi- qiyin ish.*; b) sifat oʻrnida ishlatiladigan koʻrsatish olmoshlari ot va otlashgan soʻz oldidan kelib, uning belgisini ifodalaydi: *Sen bizga eng rostgoʻy, eng vijdonli odam boʻlganing uchun ham keraksan. Buni u qizga ham bildirib qoʻy (P.Qodirov); d) shu, oʻsha* olmoshlari takror holda qoʻllanib, ravish oʻrnida ishlatiladi: *Oʻsha-oʻsha kampir bilan Gʻafforjon biznikida qolib ketdi. (A. Q)*

Koʻrsatish olmoshlari **-day, -cha** affiksalarini olgan holda sifat va ravish oʻrnida ishlatiladi va narsa, harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi: *shunday kishi, bunday odat, ushunday uylar; bunday ushlang, shunday turing; shunday yaxshi odam, bunday chiroyli bino, bunday tez yozish.*

Koʻrsatish olmoshlari koʻpincha juftlanib yoki takrorlanib qoʻllanadi:

1. **Shu, oʻsha** olmoshlari takrorlanib, qoʻyidagi xusu-siyatga ega boʻladi: a) payt maʼnosini bildiradi: *Shu-shu xoʻjalikning ishi yurishib ketdi.* b) «bir xil», «qadimgicha» degan maʼnoni bildiradi: *-Tursunoy tuzukmi? -Oʻsha-oʻsha, opajon (As.M.).*

2. **U, bu** olmoshlari juftlanib, quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: a) **u** olmoshi oldin, **bu** esa keyin keladi. Juftlangan ko'rsatish olmoshlari bosh, tushum, chiqish va jo'nalish kelishik shakllarida ko'proq. shaxs, narsa ma'nosini bildiradi: *Do'kondan u-bu olib keldim. Hozir nafaqadaman, uyda unga-bunga qarayman*; b) o'rin-payt kelishigi shaklida qo'llanilib payt yoki o'rin ma'nosini bildiradi: *Unda-bunda biznikiga ham kelib turing. O'rik unda-bunda gullabdi*.

Ko'rsatish olmoshlari **kun, yil, payt, zamon** kabi otlar, **yoq, tomon, yer** so'zlar bilan birga qo'llanib, payt yoki o'rin ravishga ko'chadi: *shu kuni, shu yili, shu zamon, bu yoqqa, shu yerda, u tomonda*.

Ko'rsatish olmoshlari gapda quyidagi vazifalarda keladi: a) ega: *Mustaqillik. Bu-biz uchun katta sharaftir*; b) tuldiruvchi: *Shularni odam yaratgan, ularda odam qo'lining izi bor. (S.Ahm.)*; d) aniqllovchi: *Qiz go'yo o'sha devordagi surat ichidan chiqib kelayotgandek tuyulardi. (M.Qoriyev)*; e) hol: *Hayotga doim tabassum bilan boq, ana shunda hayot Senga do'stona qo'l cho'zadi*; f) kesim: *Niyatim ham shu edi. (S. Ahm.)*

Bundan tashqari, ko'rsatish olmoshlari ergashgan qo'shma gap tarkibida nisbiy so'z vazifasida ham qo'llanadi: *U shuni tushundiki, Zamira telefonda eshitgan muhim bir gapni aytmedi. (P.Q.) Shunday ajoyib odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi. (H.G')*

4-§. So'roq olmoshlari. Nutq jarayonida ishtirok etuvchilarga ma'lum bo'lmagan narsani aniqlab bilish uchun ishlatiladigan olmoshlar so'roq olmoshlari deyiladi.

So'roq olmoshlari shaxsga (*kim*), narsaga (*nima*), belgiga (*qaysi, qanday*), miqdorga (*necha, qancha*), vaqtga (*qachon*), maqsad va sababga (*nega, nimaga*) va o'ringa (*qani*) munosabat bildirishiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

1. Kim olmoshi shaxslarga nisbatan qo'llanadi va quyidagicha xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) shaxsga nisbatan so'roq, ifodalaydi va otlar kabi egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi: **kimim, kiming, kimi, kimning, kimdan** kabi. Biroq ko'plik affiksini olganda narsaning birdan ortiq ekangini emas, shaxsninig kimligini yoki unga nisbdan hurmat ma'nosini ifodalaydi: *Darsga kimlar kelmadi? U kishi kimlar?*; 2) ba'zan takrorlakib kelib, shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo'llanadi: **Kim-kim keldi?**

Kim olmoshi gapda ko‘pincha ega, kesim, to‘ldiruvchi va qaratqich aniqlovchi bo‘lib keladi: ***Kim** o‘z yurtini sevmaydi? Bemahalda eshik qoqqan **kim**? Bunaqa gaplarni **kimdan** eshitding? **Kimning** ovozi baland?*

2. Nima olmoshi narsa yoki voqealarga nisbatan so‘roqni bildiradi va quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) otlar kabi egalik, kelishik va ko‘plik ko‘shimchalarini olib, so‘roq ma‘nosini yoki noaniq narsa ma‘nosini ifodalaydi. Shunga ko‘ra, bu xildagi so‘zlar ishtirok etgan gaplar ifoda maqsadiga ko‘ra so‘roq yoki darak gap bo‘lishi mumkin: *Siz **nimani** yoqtirasiz? **Nimadan** gap ochishini bilmay turdi;* 2) **nima** olmoshi so‘roqdan tashqari narsa, narsalar ma‘nosini ifodalaganini uchun ayrim hollarda tushum kelishigida belgisiz ishlatilishi mumkin: *Mendan **nima** istaysiz?;* 3) jo‘nalish kelishigi shaklidagi so‘zdan keyin kelib, e‘tiborsizlikka undash, befarqlikka chaqiriq ma‘nosini bildiradi: *Senga **nima**, istagan narsang muhayyo bo‘lsa?;* 4) **nima** so‘zi III shaxs birlikda egalik affiksini olib, gapda otlarga o‘xshash vazifani bajaradi: *Buning **nimasi** yomon?;* 5) egalik qo‘shimchasini qabul qilib xoslik emas, taajjub ma‘nosini ifodalovchi so‘roq gaplarning kesimi bo‘lib keladi: *Iya, bu **nimasi**?*

Bu olmosh gapda ega, kesim, tulduruvchi, ba‘zan qaratqichli aniqlovchi bo‘lib keladi: *Seni **nima** qiziqtiradi? Oting **nima**? **Nimani** istaysan? **Nimaning** foydasi kup?*

3. Nega (nimaga) olmoshi harakatning sodir bo‘lishidagi sabab, maqsadni aniqlash uchun ishlatiladi va quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) deyarli hamma vaqt ravish xarakteriga ega bo‘lib, bo‘lishli shakldagi fe‘llar oldida keladi va sabab, maqsadni aniqlash uchun beriladigan so‘roqni ifodalaydi: *Nega kelding? Nega kechikding? **Nimaga** kechikding?;* 2) bo‘lishsiz fe‘l oldida kelib, deyarli hamma vaqt sababni bildiradi: *Nega meni kuzatib qo‘ymaydi?;* 3) **nega** so‘zi **-dir** affiksining qo‘shilishi bilan voqea-hodisaning sodir bo‘lish sababi so‘zlovchi uchun noma‘lum ekanligini bildiradi: *Negadir bu kishining o‘zi ham sovg‘asi ham Navoiyga yoqmagan edi.(O.);* 4) **nega** olmoshi asosan ravish o‘rnida ishlatilgani uchun ham so‘z o‘zgartuvchi affikslarni olmaydi. Shu bois **nega** olmoshi gapda asosan sabab yoki maqsad holi bo‘lib keladi. *Nega ketib qoldingiz? Nega kelmadingiz?*

4. Necha (ne + cha) olmoshi **ne** o‘zagi bilan bog‘liq bo‘lib, narsaning miqdoriga nisbatan so‘roq ifodalaydi va quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) ot oldidan yakka va takror holda kelib, deyarli hamma vaqt birlik shaklda qo‘llanadi: *Necha voqealar bo‘lib*

o'tmadi. Necha-necha dovonlar oshdik; 2) bu olmosh sonlarga o'xshash tartibni ko'rsatish uchun -nchi, donalikni ifodalash uchun -ta, taqsimlash ma'nosini bildirish uchun -tadan affikslerini oladi: *Nechanchi, nechta, nechtdan;* 3) **necha** olmoshi otlashib, kelishikning hamma shakllarida kela oladi: *nechanchi, nechaga, nechaning, nechadan, nechaga;* 6) ko'plik affiksini qabul qilganda noaniq taxminiy miqdor va paytni ko'rsatadi: *Soat nechalarda yig'ilshamiz?* 7) **bir** so'zi bilan birga kelib, noaniq ko'plik ma'nosini bildiradi: *bir necha kishi, bir necha kitob;* 8) **necha** so'zi narsa miqdoriga nisbatan so'roqni ifodalaganda, sonlar kabi numerativlar bilan birga qo'llanadi: *Necha kilometr yul bosdim ekan.*

Necha olmoshi gapda asosan aniqlovchi va kesim bo'lib keladi: *Necha kishi keldi? O'quvchilarning soni nechta?* Otlashib ega va to'ldiruvchi vazifasida ham kela oladi: *O'quvchilarning nechta keldi? Kitobning nechtasini olasan?*

5. **Qanday, qanaqa** olmoshi narsa yoki harakatning belgisiga nisbatan so'roqni bildirib, quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) sifat oldida kelib, belgining belgisini bildiradi. Odatda, bunday qo'llanish undov gaplarda uchraydi: *Qanday chiroyli manzara!;* 2) ot oldida kelib, narsaning belgisiga nisbatan so'roqni bildiradi: *Qanday fikrlaringiz bor?;* 3) fe'l kesim oldida kelib harakatning yuzaga kelishidagi holatga nisbatan so'roqni bildiradi: *Shunday deyishga qandoy tilingiz bordi ;* 4) qanday so'roq olmoshi ba'zan narsa miqdorini aniqlash uchun ham ishlatiladi: *Do'ppilarning narxi qanday?* (O).

6. **Qaysi** olmoshi narsaning tartibga yoki o'ringa ko'ra belgisini aniqlash uchun qo'llanadi: *Qaysi kishi?, qaysi bino?* Bu olmoshning o'zagi *qay* so'zi bo'lib, uning tarkibida egalik affiksi qotib qolgan holda ishlatiladi. Shu bois unga egalik affiksi ketma-ket qo'shiladi: *qay+si+si, qay+si+lar+i.*

Qaysi olmoshning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud: 1) *qaysi* olmoshi sifat xarakteriga ega bo'lgani uchun otlashgandagina egalik va kelishik affikslerini oladi. Lekin bu so'z shaxs yoki narsalar qatoridan birini belgilash, ayirib ko'rsatish uchun beriladigan so'roq bo'lgani uchun ham egalikning 1-shaxs birlik shakida kelmaydi: *qaysing, qaysisi, qaysimiz, qaysingiz, qaysilari;* 2) gapda aniqlovchi, kesim, otlashganda ega, to'ldiruvchi bo'lib keladi: *Qaysi kitobni o'qidingiz? Yangi ochilgan do'kon qaysi? Musobaqada qaysingiz g'olib bo'ldingiz?*

7. Qancha olmoshi narsa yoki harakatning miqdoriga ko‘ra belgisini aniqlash uchun ishlatiladi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) narsaning miqdorini aniqlash uchun qo‘llanganda, o‘zidan keyingi ot ko‘pincha birlikda keladi: *Qancha kitob olding?*; 2) yakka holda yoki takrorlanib kelib, miqdorning ortiqqligini bildiradi: *Qancha-qancha kishilar bu yorug‘ kunlarni orzu qilgan edi*; 3) bu olmosh takrorlanib kelganda, birinchi olmosh chiqish kelishigi qo‘shimchasini olishi mumkin: *Mustaqillikdan so‘ng qanchadan-qancha yangi inshootlar foydalanishga topshirildi*. 6) gapda aniqlovchi, hol, kesim, otlashganda esa ega va to‘ldiruvchi bo‘lib keladi: *Darsga qancha talaba kelmadi? Qancha yurdik? Talablarning jami qancha?*

8. Qachon olmoshi harakatning bajarilish vaqtini aniqlash uchun ishlatiladi va gapda, asosan fe‘lga bog‘lanadi. Bu olmosh boshqa so‘roq olmoshlaridan farqli ravishda otlashish xususiyatiga ega emas. Biroq, **-lar** affiksini olib: a) taxminiy vaqtga nisbatan so‘roqni bildiradi: *qachonlar kelasiz?*; b) biror harakatning yuzaga kelganiga ko‘p vaqt o‘tganligini bildiradi: *Qachonlar kelgan edim*; d) Qachon so‘zi o‘rin-payt, chiqish kelishigida yoki yakka holda kelib gapda payt holi, kesim bo‘lib keladi: *Safardan qachon qaytasiz? Sinovlar qachondan boshlanadi?* Qachon so‘zi o‘rnida ba‘zan *qay+kuni, vaqt, mahal* kabi birikmalar ham ishlatiladi.

9. Qani olmoshi ko‘pincha shaxs yoki narsa, voqea-hodisalar-ning mavjudlik o‘rnini aniqlash uchun ishlatiladi va nutqda quyidagi xususiyatga ega bo‘ladi: a) narsa-shaxsning joylashish o‘rniga ko‘ra so‘rq ifodalaydi va gapda ko‘pincha kesim bo‘lib keladi: *So‘mkan-giz qani?*; b) kirish so‘z bo‘lib keladi: *Qani, ichkariga marhamat*.

10. Qalay olmoshi voqea-hodisaning va harakatning bajarilish holatini aniqlash uchun xizmat qiladi va quyidagicha xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) holatni so‘rash uchun qo‘llanib, gapda ko‘pincha kesim bo‘lib keladi: *Uqishlaring qalay?*; 2) harakatning bajarilish holatiga nisbatan so‘roq sifatida qo‘llanganda, gapda hol vazifasini bajarishi mumkin: *Singlimiz qalay o‘qiyapti?* 3) Qalay so‘zi ko‘pincha qanday olmoshiga sinonim bo‘ladi, biroq u otlarning belgisini aniqlash uchun qo‘llanmaydi; 4) ba‘zan kirish so‘z vazifasida keladi: *Qalay, fikrimiz sizga ma‘qulmi?*

Ko‘pchilik so‘roq, olmoshlari qo‘shma gap tarkibida nisbiy so‘z vazifasida keladi. Ergash gap tarkibida kelgan bunday suroq olmoshlari so‘roq, ma‘nosidan chetlashgan bo‘ladi.: *Kim mehnat qilsa,*

u rohat ko'radi. Nimani buyursang, shuni keltiraman. So'z tarkibida unli tovushning soni qancha bulsa, bo'g'inlar soni ham shuncha bo'ladi.

5-§. O'zlik olmoshi aniq yakka-likni ajratish, belgilash va ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Olmoshning bu turi **o'z** so'zidan iborat bo'ladi. O'z olmoshi har uchala shaxs, birlik va ko'plikdagi kishilik olmoshlari o'rnida ishlatilib, ko'pincha shaxsni, ba'zan narsani ko'rsatadi.

O'z olmoshining nutqda qo'llanishiga doir qo'yidagi holatlarni kuzatish mumkin: 1) **o'z** olmoshi bosh kelishik shaklida egalik bilan kelib, uchala shaxs birlik va ko'plikni ifodalashi mumkin. Bunday holda shu kabi ma'noga ega bo'lgan kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *O'zim-men, o'zing-sen, o'zi-u, o'zimiz-biz, o'zingiz-siz, o'zlari-ular (Ayb o'zingda!—Ayb senda!)*. Biroq hamma vaqt ham o'z olmoshi o'rnida kishilik olmoshini qo'llab bo'lmaydi. Chunki ba'zan o'z olmoshi o'rnida kishilik olmoshi ishlatilsa yo uslubda ancha o'zgarish sodir bo'ladi, yoki ularni mutlaqo almashtirib bo'lmaydi; 2) otlar oldida qo'llangan **o'z** olmoshi ular anglatgan narsani aniqlab ko'rsatadi: *Bu kunlarda har kim o'z dard-alami, o'z g'am-hasrati bilan band edi.* (A. Q.); 3) **o'z** olmoshi II shaxs birlik, III shaxs ko'plik shaklida kelganda ba'zan undagi shaxs ma'nosi ko'chadi: *O'zing nima g'amdasan-ku, buning kulishini qara (men nima g'amdaman-ku...), Qani, o'zlaridan bo'lsin (sizdan bo'lsin)* 4) o'z so'zi yolg'iz so'ziga sinonim ma'noni bildiradi: *U uyda faqat o'zi o'tiribdi (...u yolg'iz o'tiribdi)*; 5) o'z olmoshi takrorlanib qo'llanishi mumkin. Bunday vaqtda uning bir qismi biror kelishik qo'shimchasini olib keladi. Qismlarning bu xilda qo'llanishi shu so'zning ma'nosiga va grammatik holatiga ham quyidagicha ta'sir ko'rsadi: a) agar birinchi qism affikssiz, keyingisi affiksli qo'llansa, birgina o'z so'zning ma'nosi kuchaytirilib, ta'kidlab ko'rsatiladi va bu juftlik bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *...o'z-o'zicha g'udurlay boshladi.* b) oldingi qism egalik va kelishik qo'shimchalarini olgan holda, keyingisi esa belgisiz qo'llanadi va ikki xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *O'zini o'zi tergaydi.* d) takrorlangan **o'z** olmoshi tarkibida **-dan** affiksi qotib qolgan shaklga kelib, **o'z** olmoshi ravishga ko'chadi: *o'zidan-o'zi yig'lab yubordi*; 6) o'z so'zi ba'zan qo'shma so'z tarkibida ham keladi: *o'z+boshimcha, o'z+bilarmonlik, o'z+aro* kabi; 7) o'zlik olmoshiga kelishik qo'shimchalari faqat egalik affiksidan so'nggina qo'shiladi: *o'z+i+ni, o'z+i+ga*;

O'z olmoshi barcha gap bo'lagi vazifasida kela oladi: Bu ishni o'zim bajardim. O'z uyim — o'lan to'shagim. Onajon, meni to'g'ri yo'lga boshlagan tarbiyachim o'zingsan.

6-§. Belgilash olmoshlari narsa va shaxslarning to'dasini, jamini bildiradi yoki ularni ayirib, ta'kidlab ko'rsatadi. Shunga ko'ra ularni ikki kichik guruhga, ya'ni jamlash va belgilash olmoshlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhga kiruvchi olmoshlar jamlikni ifodalasa, ikkikchi guruhga kiruvchi olmoshlar narsani qisman jamlash bilan birga ta'kidlab, belgilab, aniqlab ko'rsatadi.

1. Jamlash olmoshlariga hamma, bari, jami, barcha, butun, yalpi so'zlari kiradi. Bu olmoshlar narsa hamda shaxslar o'rnida qo'llanib, ot o'rnida, narsa belgisini ko'rsatib, sifat o'rnida keladi va quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) ot vazifasida qo'llanganda egalik va ko'plik, kelishik qo'shimchalarini oladi: **Hammalari qotib-qotib kulishadi**; 2) **hamma, barcha, bari** so'zi shaxsga nisbatan ishlatilganda egalik affiksisiz kelishik qo'shimchasini qabul qiladi. Narsaga nisbatan ishlatilganda esa, kelishik qo'shimchasi egalik affiksidan so'ng qo'shilib keladi: **Hammaga(barchaga) birdek**; 3) bu olmoshlar narsa belgisini, jamini ko'rsatib, sifat xarakterida bo'ladi: **Hamma daraxtlar ko'karibdi. Barcha mehmonlar biznikida**; 4) **hamma** olmoshi **yoq, vaqt** so'zlari bilan birga qo'llanib, o'rin va paytga munosabatni ko'rsatuvchi ravish yasaydi: **Hamma vaqt yurtidan o'zingizni chetga tortasiz-da, usta!** (A.Q); 5) **bari** olmoshi ko'pincha ot xarakterida qo'llanib, narsa va shaxslarning yig'indisini ifodalaydi, gapda otga xos vazifalarda keladi. Bu olmosh aslan «bor» («mavjud») ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, keyingi **i** tovushi egalik affiksidadir. **Bari** so'zining tarkibida III shaxs birlikni ifodalovchi egalik affiksi bo'lganligi uchun, ko'pincha qaratqich kelishigi shaklidagi so'z bilan birga ishlatiladi: **Bularning bari bizning qishloqdan ekan**. Bu olmoshda egalik affiksi ba'zan takrorlanib ham ishlatiladi: **Odamlarning bar+i+si**; 6) **jam+i** olmoshi tarkibidagi **i** tovushi asli III shaxs birlikdagi egalik affiksidadir. Bu so'z ham ko'pincha qaratqich kelishigidagi so'z bilan birga qo'llanganda, egalik affiksi takrorlanib keladi: **Kelganlarning jami(si) 18 ta**; 7) **butun** olmoshi **but+kul** va **butun+lay** shakllarida qo'llanganda ravish o'rnida ishlatilib, harakatning miqdoriga ko'ra belgisini bildiradi va gapda hol vazifasini bajaradi: **U shaharga butunlay ko'chib ketdi. Barcha tashvishlarni butkul esdan chiqarmoqchi edi**. 8) **yalpi** so'zi ham **butun** olmoshi kabi sifat xarakterida qo'llanib, narsa yoki shaxslarni jamlab ko'rsatadi: **Yalpi ishchilar majlislar zaliga to'planishdi**.

Yalpi soʻzi egalik affiksini olib, ot oʻrnida keladi: *Qishloqdagi odamlarning yalpisi paxta terimi bilan band edi.*

2.Belgilash olmoshlariga har soʻzi va shu soʻzning ayrim soʻroq olmoshlari, shuningdek, *bir, narsa* kabi soʻzlar bilan qoʻshilishidan hosil boʻlgan soʻzlar kiradi: *har kim, har nima, har qanday, har narsa, har bir.* Demak, belgilash olmoshlari tuzilishiga koʻra ikki xil: a) tub soʻz holidagi **har** soʻzi, asosan, ot oldidan kelib, uning belgisini sanash, taʼkidlash uchun xizmat qiladi: *Har toshlarki, odamning vahmi keladi.*(S. A.); b) qoʻshma soʻz holida: har + soʻroq olmoshlari, har+ bir, har+ narsa shaklda qoʻllanadi.

Har soʻzi soʻroq olmoshlari bilan birgalikda qoʻshma olmosh shaklida ishlatilganda qoʻyidagi maʼnolarga ega boʻladi: 1) **har** soʻzi **kim, nima, narsa** soʻzlari bilan birga kelib, ot oʻrnida qoʻllanadi va egalik, kelishik affikslarini qabul qiladi: *Xulq har kimning qiyofasini koʻrsatadigan kuzgudir* (Gyote); 2) **qanday (qanaqa), qaysi** soʻzi bilan birga sifat xarakterida qoʻllanadi va narsa, shaxslarni umumlash-tirgan holda belgisini koʻrsatadi: *Har qanday xalqning urf-odatini bilay desang, avvalo, uning tilini bilishga urin* (Pifagor); 3) **har qaysi** olmoshi koʻpincha egalik affiksini olib, ot xarakterida ham qoʻllanadi: *Har qaysimizning dilimizda andisha bor edi*; 4) **har** soʻzi sifatlar bilan birga qoʻllanishi ham mumkin: *Oldiga dasturxon yozib, har turli ovqatlardan olib kelib qoʻydi*; 5) **har** soʻzi **qancha** olmoshi bilan birga qoʻllanib miqdorning ortiqligini koʻrsatadi: *Kasalni har qancha yashirsang ham, baribir isitmasi oshkor qiladi*; 6) **har** soʻzi **qachon** olmoshi hamda payt bildiruvchi soʻzlar bilan birga keladi ravish xarakterida boʻladi: *Oʻrtanur har dam Navoiy nola qilmogʻi bila* (Navoiy); 7) oʻringa munosabat bildiruvchi ayrim otlar ham har soʻzi bilan birga qoʻllanishi mumkin: *Oh, tortib oʻzimni har yerga urdim* (Islom Shoir).

Bulardan tashqari, har soʻzi *har holda, har qalay, harna, har nechuk, har ehtimolga qarshi* kabi soʻzlar tarkibida kelib, turli modal maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Belgilash olmoshlari gapda ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi va hol boʻlib keladi.

7-§.Boʻlishsizlik olmoshi. Boʻlishsizlik olmoshlari narsa yoki belgiga nisbatan inkor maʼnosini bildiradi. Bu olmoshlar ishtirok etgan gapning kesimi boʻlishsiz shaklda kelib, inkor mazmunli gap hisoblanadi. Boʻlishsizlik olmoshlari tuzilishiga koʻra ikki turli doʻladi: a) tub shaklidagi boʻlishsizlik olmoshi; b) qoʻshma soʻz shaklidagi boʻlishsizlik olmoshi.

Tub soʻz shaklida qoʻllanadigan boʻlishsizlik olmoshiga **hech** soʻzi kiradi. Hech olmoshi yakka holda qoʻllanganda koʻpincha feʼllar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi va ish-harakatning, batamom inkorini bildiradi: *Onasi juda xursand boʻlsa ham, hech uxlay olmaydi.* (As. M.)

Qoʻshma soʻz shaklidagi boʻlishsizlik olmoshlari esa **hech** soʻziga *kim, nima, qachon* kabi soʻroq olmoshlari yoki *bir, narsa* soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻladi va quyidagi maʼnolarga ega boʻladi: 1) *hech kim, hech nima, hech narsa, hech kimsa* olmoshlari shaxs va narsaga nisbatan inkorni ifodalaydi va egalik, kelishik qoʻshimchalarini olib, gapda otlar kabi vazifa bajarib keladi: *Uyda hech kimsa koʻrinmas edi.* 2) *hech qaysi, hech qanday, hech bir* olmoshlari narsaning belgisiga nisbatan inkor ifodalaydi: *Hech qaysi ish oʻz vaqtida bajarilgan ishdan barakali boʻlmaydi.* Bu olmoshlar otlashib qoʻllanishi ham mumkin: *Bularning hech qaysisi hozirgi sharoitni tushunmaydi.* 3) *hech qachon, hech vaqt, hech qayer* olmoshi payt va oʻringa nisbatan inkor maʼnosini bildiradi va gapda ravish xarakterida qoʻllanadi: *Qalandarov hech qachon bunaqa mehmonni kutgan emas edi.* (A.Q.)

Bulardan tashqari, *bir narsa (bir nima)* soʻzi ham gaplarnig kesimi boʻlishsizlikni ifodalaganda, inkor olmoshi vazifasini bajaradi: *Turgʻunoy to Maston olib bermaguncha qoʻl uzatib bir narsa olmas edi.* (A.Q.)

7-§. Gumon olmoshlari. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki hodisa haqidagi noaniq tasavvurni bildiradi. Bu olmoshlar asosan ot va sifat oʻrnida qoʻllanadi va quyidagicha hosil boʻladi:

1. **Alla-** elementi baʼzi soʻroq olmoshlari bilan birga gumon olmoshlarini shakllantiradi: a) *allanima, allakim* olmoshlari koʻpincha ot oʻrnida ishlatilib, turli kelishik affikslari, egalik va koʻplik qoʻshimchalarini oladi: *Bobom goho behushday allanima-larni shivirlab qoʻyadi.* (O) b) *allaqanday, allaqancha (allaqanaqa, allaqaysi)* olmoshlari narsaning sifatiy va miqdoriy belgisi haqidagi noaniqlikni koʻrsatadi: *Shunday kunlarga allqanday moʻjiza kuchi bilan darrov yetisha qolishni oʻylardim.* (S.Ahm.) *Togʻ yoʻli-dan allaqancha yurgandan soʻng qishloqqa yetdik.* d) *allaqayer, allanechuk, allaqachon, allavaqt, allamahol* olmoshlari oʻrin, sabab va paytgaga nisbatan noaniqlikni anglatadi: *Oʻzi uncha chiroyli boʻlmasa ham, allaqayeri odamga juda yoqardi.* (S. Ahm.) *Ayvonda xira osma chiroq, allanechuk kir yogʻdu toʻkib turibdi.* (A.Q.)

2. **-dir** yordamchisini soʻroq olmoshlariga qoʻshish orqali ham gumon olmoshlari hosil qilinadi. Bunda noaniqlik qoʻshimchasi **-dir** koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalaridan soʻng qoʻshilib keladi: a) *kim, nima* olmoshlariga qoʻshilib, noaniq shaxs yoki narsani koʻrsatadi: *Shu payt kimningdir dodlagan tovushi eshitildi*; b) **qanday** soʻziga qoʻshilib, noaniq belgini ifodalaydi. Koʻpincha bu xildagi gumon olmoshi belgini ifodalovchi soʻzlar oldida keladi: *Koʻchamizda qandaydir notanish ovozlari eshitildi*; d) **qayer, qayoq** soʻzlariga qoʻshilib, oʻringa nisbatan noaniqlikni koʻrsatadi. Bunda oʻrin-payt, joʻnalish, chiqish kelishiklari affiksining birini albatta qabul qiladi: *U qoʻli bilan qayoqnidir koʻrsatdi*. d) **qachon, nega** soʻzi **-dir** yordamchisini olib, payt va sababga nisbatan noaniqlikni bildiradi: *Shiypun qachondir bir boʻyalgan ekan. (A. Q.)* Baʼzan **qachon** soʻzi va **-dir** yordamchisi orasida **-lar** affiksi ishlatilib, uzoq vaqt maʼnosini ifodalaydi: *Qachonlardir yaxshi kun kelishiga ishonar edim. (S. Ahm.)*

3. Gumon olmoshi baʼzi soʻroq olmoshlariga **ham** yuklamasi yoki **uchun** koʻmakchisining qoʻshilishidan hosil qilinadi. Bu yordamchi soʻz ham soʻz oʻzgartuvchi affikslar yoki kumakchilardan keyin qoʻshilib keladi: *Sizni kecha kim uchun ham eslayotgan edi-ya.*

4. Gumon olmoshlarini hosil qilishda baʼzan *bir* soʻzi ishtirok etishi mumkin. Bu soʻz *nima* soʻroq olmoshi bilan birga kelib, noaniq narsani koʻrsatadi: *Koʻzimga bir narsa koʻrindi//koʻzimga allanim koʻrindi.*

5. **Birov** soʻzi **-ov** affiksini **bir** soniga qoʻshilishidan hosil qilingan son turkumiga xos soʻz hisoblansa ham, deyarli hamma vaqt noaniq shaxsni bildiradi. Shuning uchun bu soʻz gumon olmoshi sifatida ham qoʻllanadi. *Birov* soʻzi koʻpincha «begona», «boshqa», «notanish», «kimdir» degan maʼnoni ifodalaydi: *Birov eshikni taqqillatdi //kimdir eshikni taqqillatdi.*

6. Koʻplik affiksini olgan **baʼzi** sifati gumon olmoshi vazifasida kela oladi va asosan noaniq belgiga ishora qiladi: *baʼzi odamlar, baʼzi oʻquvchilar* kabi. Bu soʻz **-lar** affiksini olish bilan otlashib, noaniq shaxs maʼnosini ifodalaydi: *Baʼzilar raisning koʻnishiga shubha bilan qarar edilar. (A.Q.)* Oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasini olib, noaniq payt maʼnosini bildiradi: *Baʼzida u shoshib qolardi.*

7. **Falon** soʻzi ham shaxs yoki belgi haqidagi noaniq tasavvurni ifodalaydi. Bu soʻz ot oldida kelib, belgi maʼnosini: *Men falon joyda yashayman*; **-chi** affiksini olib, shaxs maʼnosini: *Falonchini uchratdim.*

Gumon olmoshini hosil qiluvchi vositalar aralash holda ham ishlatiladi: **alla+nima+lar+dan+dir, alla+qanday+dir.**

8-§. Olmoshlar tuzilishiga ko‘ra:1)sodda, 2)qo‘shma, 3)juft, 4) takroriy olmoshlarga bo‘linadi.

1.Sodda olmoshlar bir uzakdan tuzilib, tub yoki yasama bulishi mumkin. Tub olmoshlar bir asosiy morfemadan tashkil topadi: *men, sen, u, shu, kim, bu, nima* kabilar. Yasama olmoshlar: -cha, -day, -dek yasovchilarini olish bilan boshqa so‘z turkumiga ko‘chadi: *buncha, uncha, shuncha, bunday, unday, shunday, meningcha, menday, o‘zicha, uziday, sizcha, sizday, sizsira(moq)* kabilar. Gumon olmoshlarini yasovchi alla- va -dir morfemalari affiks emas, yordamchi unsur sifatida olmoshniing bir turidan ikkinchi turini shakllantiradi: *allakim, kimdir* kabi.

2. Qo‘shma olmoshlar birdan ortiq o‘zaklarnig birikishi asosida shakllanadi. Bunday olmoshlar tarkiban: a) biri olmosh, ikkinchisi esa boshqa turkumga oid so‘zlardan bo‘ladi: *mana bu, mana shu, qay vaqt, ana shu, allaqaysi*; b) har ikkisi ham olmoshlardan bo‘ladi: *har kim, har qanday, allakim, har nima, har qanday* kabi.

3. Juft olmoshlar turli xil olmoshlarning teng aloqa asosida bog‘lanishidan tuziladi. Nutqda, asosan, kishilik, ko‘rsatish olmoshlari juft holda ishlatiladi: *siz-biz, u-bu, uni-buni*.

4. Takroriy olmoshlar bir xil o‘zakli olmoshlarning teng aloqa asosida takroridan tuziladi. Takroriy olmoshlar ma‘noni kuchaytirish, ta’kidlash uchun qo‘llaniladi. Nutqda ko‘rsatish, so‘roq, o‘zlik, belgilash olmoshlari takrorlanib qo‘llanadi. Bunda ular a) hech qanday affiksarsiz bir asosiy morfema shaklida takrorlanadi: *shu-shu, o‘z-o‘z, kim-kim, qancha-qancha, necha-necha*; b) ularning biriga yasovchi yoki so‘z o‘zgartuvchi affikslar qo‘shilgan holda takrorlanadi: *o‘zidan-o‘zi, o‘z-uzicha, manmanlik (man-manlik)* kabi.

Olmoshlar juft va takror qo‘llanish natijasida quyidagi so‘z turkumlariga ko‘chishi mumkin a) ravishga: *o‘zidan-o‘zi, o‘sha-o‘sha, unda-bunda*; b) fe‘lga *sensenlamoq, sizsizlamoq*; d) otga *u-bu, manmanlik, uni-buni, siz-biz*.

9-§. Boshqa turkumlarga oid so‘zlarning olmoshga ko‘chishi (pronominalizatsiya). Nutqda ba‘zi ot, sifat va sonlarning asl ma‘nosi o‘zgarib olmoshga yaqinlashadi. Bu hodisaga pronominalizatsiya deyiladi (pronom - lotincha olmosh degan ma‘noni bildiradi.) Masalan, *odam, kishi, inson, nafas* kabi otlar; *ba‘zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi* kabi sifatlar; *bir* soni olmoshga yaqinlashadi.

Boshqa turkumga mansub soʻzlarning olmoshga yaqinlashishi, asosan quyidagi holatlarda koʻrinadi: 1) hech qanday affikslar olmay, asosiy morfema shaklida kelganda: *Odamning ketgisi kelmaydi* (mening ketgim kelmaydi). *Yutuqlarni koʻrib, quvonasan kishi. (Men quvonaman yoki... hamma quvonadi)*; 2) son turkumiga xos ayrim soʻzlar koʻpincha III shaxs egalik affikslarining qoʻshilishi bilan olmoshga yaqinlashadi: *Biri kitob oʻqmoqda, biri shaxmat oʻynamoqda, boshqalari turli oʻyinlar bilan band (kimdir kitob oʻqiydi, kimdir shaxmat oʻyini bilan band).*

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Olmoshning oʻziga xos belgilari nimalarda koʻzga tashlanadi?
2. Olmoshlarning turkumlararo tavsifini tuzing.
3. Olmoshlarning maʼno turlari haqida maʼlumot bering.
4. Olmoshlarning soʻz yasaliishi va soʻz oʻzgarishi, shakl yasaliishiga munosabati nimalarda koʻrinadi?
5. Olmosh vazifasida ishlatiladigan soʻzlar.
6. Olmoshlarda sinonimlik, omonimlik masalasi xususida nimalarni bilasiz?

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдуракмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
- 3.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раќматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
- 4.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њљитувчи» 1978.

13 MAʼRUZA

13.1. Feʼl soʻz turkumi

1-§. Harakat tushunchasini anglatuvchi soʻzlar feʼl deyiladi. Harakat maʼnosi juda keng tushuncha boʻlib, *oʻylamoq, xayol surmoq fikrlamoq* singar tafakkur, *yugurmoq, sakramoq., ishlamoq* kabi jismoniy faoliyat, *soʻzlam, demoq, aytmoq* kabi nutq, *uxlamoq, mudramoq, kutmoq* , *kulmoq* kabi holat, *qurmoq, chizmoq, yasamoq, yaratmoq* kabi natijali faoliyat bilan bogʻliq maʼnoviy guruhlariga mansub feʼllarni oʻz ichiga oladi. Feʼllar bir umumiy soʻroqqa-**nima qilmoq?** soʻro-gʻiga javob

bo'ladi. Fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra ham ikki guruhga bo'linadi: 1) mustaqil fe'llar; 2) yordam-chi fe'llar.

1. Mustaqil fe'llar lug'aviy ma'noga ega bo'lib, nutqiy jarayonda biror gap bo'lagi vazifasida ishlatiladigan fe'llardir. Mustaqil fe'llar turli grammatik kategoriyalarga birlashadigan sof fe'l va vazifadosh shakllardan tashkil topadi. Masalan: *keldim* — aniq nisbat, bo'lishli, xabar mayli, o'tgan zamon, birinchi shaxs, birlik kabilar muayyan grammatik kategoriyalarni ifodalovchi sof fe'llar hisoblansa; *kelgan* - sifatdosha, *kelgach* - ravishdosha, *kelish* - harakat nomi shaklida ekanligi esa fe'lning vazifadosh shakllaridir.

2. Yordamchi fe'llar mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, turli grammatik ma'no va vazifalarni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladigan fe'llardir. Yordamchi fe'llar o'z xususiyatiga ko'ra quyidagi turga bo'linadi: 1) qo'shma fe'l yasash uchun xizmat qiluvchi yordamchi fe'llar. Masalan: *xabar qilmoq*, *xursand bo'lmoq*, *tasdiq etmoq* kabi; 2) kesim tarkibida bog'lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe'llar. Bu vazifadagi yordamchi fe'llarga a) leksik ma'nosini mutlaqo yo'qotgan sof bog'lamalar, ya'ni *edi*, *ekan*, *emish* to'liqsiz fe'llari kiradi; b) leksik ma'nosini tamomila yo'qotmagan *bo'ladi*, *bo'lmaydi*, *deyladi*, *hisoblanadi* kabi bog'lamalar kiradi; 3) fe'llarga birikib, turli qo'shimcha ma'no ifodalovchi ko'makchi fe'llar: *chiq-o'qib chiq*, *qol-uxlab qol* kabi.

Fe'llarning bosh shakli uning o'zak-negiziga —*moq* affiksini qo'shish orqali yasaladi: *o'qimoq*, *ishlamoq*, *yozmog*, *o'tirmog*, *o'qib chiqmog*, *bilib olmog*. Ular lug'atlarda ham shu shaklda beriladi.

2-§. O'timli va o'timsiz fe'llar. Fe'llar undan anglashilgan ish-harakatning narsaga munosabatiga ko'ra o'timli yoki o'timsiz bo'ladi.

1. Harakatning tushum kelishigidagi ot bilan ifodalangan narsaga o'tishini bildiruvchi fe'llar o'timli fe'l deyiladi. Masalan: *ol*, *o'qi*, *saqla*, *tozala* fe'llari o'timlidir.

2. Narsaga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'llardir. Masalan: *bor*, *kel*, *o'tir* kabi fe'llar o'timsizdir.

Fellardagi o'timli yoki o'timsizlik leksik-semantik va morfologik vositalar orqali ifodalanishi mumkin: a) o'timli yoki o'timsizlik fe'llarning leksik ma'nosidan anglashilib turadi. Ya'ni ular affiksiz qo'llanganda ham o'timli yoki o'timsizlikka daxldor bo'ladi. Masalan: *yech*, *qo'y*, *saqla*, *so'ra*, *ko'r* kabi fe'llar o'timli; *bor*, *o'tir*,

uxla, ko'kar, tur kabi fe'llar esa o'timsizdir. Fe'l ko'p ma'noli bo'lganda o'z va ko'chma ma'nosi bilan o'timli yoki o'timsiz bo'lishi mumkin: *kitob o'qiydi* - o'timli, *kitobdan yoki maktada o'qiydi* - o'timsizdir; b) fe'lning o'timli yoki o'timsizligi unga qo'shib keladigan morfologik vositalar orqali belgilanadi. Bunda nisbat yasovchi affikslar muhim ahamiyatga ega bo'ladi: 1) orttirma nisbat affikslari o'timsiz fe'lni o'timliga aylantirishi mumkin: *oq-oqiz, yur-yurgiz, kel-keltir, ishla-ishlat*; 2) o'zlik va majhullik nisbat affikslari esa o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: *och-ochil, ko'r-ko'rin, tara-taran, tort-tortin*. Ba'zan mustaqil fe'l tarkibida nisbat qo'shimchalari ketma-ket qo'shib kelishi mumkin. Bunday holda fe'lning o'timli yoki o'timsizligi oxirgi nisbat yasovchi qo'shimchaga qarab belgilanadi: *kel-o'timsiz, keltir-o'timli, keltiril-o'timsizdir*.

3-§. Fe'l shakllarining grammatik kategoriyaga munosabati. Fe'l shakllari fe'lning ma'lum bir grammatik kategoriyasiga xos shakllar tizimini hosil qilish xususiyatiga ega yoki ega emasligiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) kategorial; 2) nokategorial (vazifadosh) shakl.

Kategoriyal shakl, fe'lning ma'lum bir kategoriyasiga xos grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, daraja, mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalariga xos shakllar ana shunday fe'llardir.

Fe'lning biron-bir grammatik kategoriyasiga xos bo'lmay, turli modal ma'nolar ifodalash yoki boshqa vazifalarni bajarish uchun qo'llanuvchi shakllari vazifadosh, ya'ni nokategorial shakllardir. Masalan, harakatning takroriyligi, kuchsizligini bildiruvchi *turtkila, kulimsira* kabilar, shuningdek, sifatidosh, ravishidosh va harakat nomi kabilar fe'lning vazifadosh shakllaridandir.

13.2. Fe'lning grammatik kategoriyalari.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'lga xos grammatik kategoriyalar qo'yidagilar: 1) nisbat kategoriyasi; 2) bo'lishli va bo'lishsizlik kategoriyasi; 3) mayl kategoriyasi; 4) zamon kategoriyasi; 5) shaxs-son kategoriyasi.

2-§. Nisbat kategoriyasi. Fe'ldan anglashilgan harakatning bajaruvchi va bajariladigan harakat o'rtasidagi munosabatining ifodalinishi fe'l nisbati deyiladi. Masalan: *Sobir akasidan kelgan xatni Alisherga o'qitdi* gapida *Sobir* ega, *Alisherga* to'ldiruvchidir. Ushbu gapda asosiy harakat bajaruvchi *Alisher*, ya'ni to'ldiruvchi bo'lib, *Sobir*, ya'ni ega harakat bajarilishida vosita bo'lgan shaxs xolos.

Jumladagi ikki bajaruvchi orasidagi harakat bajarish bilan bog‘liq ana shunday munosabat fe‘lning nisbat shakli orqali ifodalanadi: *o‘qi+t+di*. Fe‘l nisbati maxsus shakl yasovchi affikslar vositasida ifodalanadi. Bu affikslar fe‘lning lug‘aviy ma‘nosini batamom yangilamay, unga qo‘shimcha ma‘no bo‘yog‘i qo‘shadi. Qiyoslang: *yuv+(di)-yuv+in+(di)* - *yuv+il+(di)* - *yuv+ish+(di)* – *yuv+dir+(di)*. Ba‘zi fe‘llarga nisbat qo‘shimchalari birdan ortiq qo‘shilib kelishi ham mumkin: *yoz+dir+il+di*, *beza+n+tir+ish+di*. Bunday holda fe‘l nisbati oxirgi nisbat qo‘shimchasiga qarab belgilanadi. Fe‘l nisbatlarning quyidagicha beshta turi bor:

1. Aniq nisbat. Harakatning ega orqali ifodalangan shaxs yoki narsa tomonidan bajarilganini yoki bajarilmaganini ifodalaydi. To‘ldiruvchi esa harakatning obyekti bo‘ladi. Aniq nisbat maxsus affiksga ega emas: *o‘qidi*, *yozdi*, *kutdi* kabi sof fe‘llar ana shu nisbatdadir.

2. O‘zlik nisbat. Harakatning bir shaxs yoki narsaning o‘zida sodir bo‘lishini anglatadi. Bu nisbat quyidagi affikslar orqali hosil bo‘ladi: a) fe‘l o‘zak-negiziga unidan keyin **-n**, undoshdan keyin **-in** affiksini qo‘shish orqali: *o‘ra+n*, *yuv+in*; b) fe‘l o‘zak-negiziga unidan keyin **-l**, undoshdan keyin **-il** affiksini qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *cho‘m+il*, *surka+l*; d) fe‘l o‘zak-negiziga unidan keyin **-sh**, undoshdan keyin **-ish** affiksini qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *joyla+sh*, *ker+ish*. Yetakchi ko‘makchi fe‘lli birikmalarga o‘zlik nisbati qo‘shimchasi, asosan, yetakchi fe‘lga qo‘shilib keladi: *suya+n+ib turmoq*, *yuv+in+ib kelmoq*, *qo‘zg‘a+l+ib ketmoq* kabi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, tilimizdagi *zavq+lan*, *achchiq+lan*, *foyda+lan*, *o‘ng‘aysiz+lan* kabilar o‘zlik nisbatdagi fe‘llar hisoblanmaydi. Chunki *zavqlanmoq*, *achchiqlanmoq* kabi fe‘llar tarkibidagi -n nisbat yasovchi emas, balki -la va -n bir butun holda (-lan) affiksidir. Shu bois, *zavqlan*, *achchiqlan* fe‘llari aniq nisbat shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek, ba‘zi o‘timli va o‘timsiz fe‘llardan ham o‘zlik nisbati yasalmaydi: *bor*, *yugur*, *o‘qi*, *hayda*, *ek*, *min*, *sug‘or* kabilar, shular jumlasidandir.

3. Orttirma nisbat. Harakatning boshqa bir shaxs yoki narsa ta’sirida, tazyiqida bajarilishi, orttirilishini ifodalovchi fe‘l shaklidir. Quyidagicha affikslar orqali hosil qilinadi: 1) - *dir* (tir): *yozdir*, *kuldir*; 2) - *gaz* (-giz, -g‘az, -g‘iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz): *ko‘rgaz*, *ketkiz*, *o‘tqaz*; 3) - *t*: *o‘qit*, *qurit*, *ishlab*; 4) - *iz*: *oqiz*, *tomiz*; 5) - *ir*: *botir*, *tomir*, *oqir*; 6) - *ar*: *chiqar*, *qaytar*; 7) - *sat*: *ko‘rsat*.

Ayrim fe'llarning orttirma nisbatni yasashda ko'rsatilgan affikslardan faqat bittasini, boshqa fe'llarda esa bir nechtasini sinonim sifatida qo'llash mumkin: *ko'n+dir - to'la+t-to'l+dir - to'l+g'iz kabi*. Shuningdek, orttirma nisbat boshqa nisbatlardan farqli ravishda fe'lga birdan ortiq affikslar qo'shish bilan yasalishi mumkin: *jo'na+t+tir+di, yoz+dir+tir+di*.

Orttirma nisbat o'timli yoki o'timsiz fe'llardan ham yasaladi: *uxla - uxlat, o'qi-o'qit kabi*. Orttirma nisbat o'timsiz fe'llardan yasalganda, o'timli fe'l yuzaga keladi: *ko'kar- ko'kartir, uch - uchir kabi*.

Ayrim fe'llarda orttirma nisbat yasovchi affiks aniq ko'rinib tursa-da, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan ularni morfemalarga ajratib bo'lmaydi: *tuzatmoq, surishtirmoq, uzatmoq kabi*. Ayrim fe'llarda orttirma nisbat ko'rsatkichini boshqa nisbat ko'rsatkichi bilan almashtirish mumkin: *uyg'ot- uyg'on, yupat- yupan kabi*. Lekin bu fe'llar ham hozirgi til nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi.

Yetakchi va ko'makchi fe'lli birikmalarga orttirma nisbat qo'shimchasi, asosan, yetakchi fe'lga qo'shiladi: *ye+dir+ib qo'ydi, aylan+tir+ib keldi*.

4. Majhul nisbat. Harakat to'ldiruvchi anglatgan narsa yoki shaxs tomonidan bajarilib, egaga o'tadi yoki haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi: *O'qish boshlandi (bajaruvchisi noma'lum), yer haydaldi (harakat bajaruvchisi traktorchilar)*. Bu nisbatan -in / -n va -l / in affikslari orqali hosil qilinadi: *tara+l, ulu+n, keltir+il, ol+in kabi*.

Fe'lning majhul va o'zlik nisbatlariga xos ko'rsatkichlar o'zaro grammatik omonim bo'lib, ba'zan ayni bir affiks ham o'zlik, ham majhullik nisbatni yasashi mumkin. Bunday holda, fe'lning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan anglashiladi: *Ot qoqildi- mix qoqildi*.

Majhullik va o'zlik nisbatlari bir xil affiks bilan yasalganda, ularni farqlashda orttirma nisbat affiksini qo'shib ko'rish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki majhullik nisbatdagi fe'l ayni paytda orttirma nisbatda ham qo'llanishi mumkin, biroq o'zlik nisbat bunday xususiyatga ega emas: *polga mix qoq+tir+il+di*.

O'zlik va majhullik nisbat affikslari ayni bir fe'lga qo'shilib, ham o'zlik, ham majhullik shaklini hosil qilishi mumkin: *tara+n (o'zlik) - tara+l(majhullik), yuv+n (o'zlik) - yuv+il(majhullik) kabi*.

Yetakchi va ko‘makchi felli birikmalarda majhul nisbat ko‘rsatkichi, asosan, ko‘makchi fe’lga qo‘shiladi: *so‘rab ko‘r+il+di, aytib qo‘y+il+di*.

O‘zlik nisbati kabi majhullik nisbat affikslari ham o‘timli fe’lni o‘timsiz fe’lga aylantiradi: *o‘rinni bo‘shatdi- o‘rnidan bo‘shatildi*.

4. Birgalik nisbat shakli -(i)sh affiksi yordamida yasaladi va harakatning birdan ortiq shaxs tomonidan bajarilishini bildiradi: *yozishdi, tozalashdi*. Birgalik nisbatdagi fe’llar mazmunan a) harakatni bajarishda birga ishtirok etish ma’nosi: *tozalashdim, yuvishdim* ; b) o‘zaro, galma-gal bajarilgan harakat ma’nosi: *urishdi, tortishishdi, talashishdi* kabilarni ifodalaydi.

Birgalik nisbat shaklidagi fe’l ko‘plik ifodalovchi **-lar** affiksi bilan sinonim hisoblanadi: *keldilar-kelishdi, o‘qidilar-o‘qishdi*.

Yetakchi va ko‘makchi felli birikmalarda birgalik nisbat ko‘rsatkichi quyidagi tartibda qo‘shiladi: a) yetakchi fe’lga: *kel+ish+ib qoldi, quv+ish+ib ketdi*; b) ko‘makchi fe’lga: *quvib ket+ish+di, kelib qol+ish+di*; b) har ikkalasiga qo‘shiladi. Bunda yetakchi fe’ldagisi birgalik ko‘makchi fe’ldagisi esa ko‘plik ifodalaydi: *kul+ish+ib qo‘y+ish+di, ayt+ish+ib qol+ish+di*.

4-§. Bo‘lishli va bo‘lishsizlik kategoriyasi. Tildagi har qanday fe’l bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shaklda bo‘ladi. Bo‘lishli shakl harakatning tasdig‘ini, bo‘lishsiz shakl esa uning inkorini ifodalaydi: *keldi- kelmadi*. Fe’lning bo‘lishli shakli maxsus grammatik ko‘rsatkichga ega bo‘lmaydi. Chunki uning bosh shakli doimo bo‘lishli bo‘ladi. Bo‘lishsizlik esa quyidagi kabi maxsus vositalar yordamida ifodalanadi:

-ma affiksi deyarli barcha fe’l shakllarida bo‘lishsizlik ifodalash uchun xizmat qiladi: *kelmadi, kemagan, kelmabdi* kabi. Fe’lning ba’zi vazifadosh shakllarining bo‘lishsizligini hosil qilishda **-ma** affikisining quyidagi morfologik shakllaridan foydalaniladi:

-maslik affiksi harakat nomining bo‘lishsiz shaklini yasaydi: *aytish-aytmaslik, borish-bormaslik* kabi.

-may\mayin affiksi fe’lning -b(-ib) affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh shaklining bo‘lishsiz shaklini yasashda ishlatiladi : *bilib-bilmay, ko‘rib-ko‘rmay*.

-mas affiksi fe’lning -r//-ar qo‘shimchasi asosida hosil bo‘ladigan shaklining bo‘lishsiz shaklini hosil qilishda ishlatiladi: *yurar- yurmas, borar-bormas*.

–**ma affiksi** yetakchi+ko‘makchi fe‘lli birikmalarga quyidagicha qo‘shiladi: 1) yetakchi fe‘lga qo‘shiladi: *bormay tur*; 2) ko‘makchi fe‘lga qo‘shiladi: *bora ko‘rma*; 3) har ikkalasiga qo‘shiladi: *bormay qo‘yma*.. Bunday birikuvda yetakchi yoki ko‘makchi fe‘l yoki ularning har ikkalasi birgalikda ifodalaydigan ma‘no o‘zaro farqlanadi: a) -ma affiksi yetakchi fe‘lga qo‘shilganda, ana shu fe‘lga xos harakat inkor etiladi. Biroq ko‘makchi felda bo‘lishlilik ma‘nosi saqlanadi: *yurmay qoldi, kelmay qo‘ydi* kabi; b) bo‘lishsizlik shakli ko‘makchi fe‘lga qo‘shilsa, bu fe‘l bildirgan ma‘nodagi harakatning inkori ifodalanadi: *kelib qolmadi, aytib qo‘ymadi*; d) bo‘lishlilik shakli yetakchi va ko‘makchi fe‘lga qo‘shilganda esa qat‘iy bo‘lishlilik ifodalanadi: *aytmay qo‘ymadi, kelmay qo‘ymadi*.

–**emas to‘liqsiz fe‘li** faqatgina –**gan** qo‘shimchali sifatdosh va –**moqchi** affiksli maqsad maylidagi fe‘llarning bo‘lishsiz shaklini yasash uchun qo‘llanadi: *ketgan emas, ketmoqchi emas* kabi. Shuningdek, emas yordamida qiyoslanayotgan ikki harakat-hodisadan sifatdosh, ravishdosh yoki harakat nomi hamda narsa, belgi, miqdor kabilarning inkorini ifodalashda ham foydalaniladi: *o‘qib emas, yozib kelish kerak; qarashi emas, kulishi chiroyli; behi emas, olma; katta emas, kichik; o‘nta emas, to‘qqizta*.

yo‘q so‘zi faqatgina –**gan// -yotgan** qo‘shimchali sifatdoshning bo‘lishsiz shaklini yasash uchungina qo‘llaniladi: *‘yozgani yo‘q, borayotgani yo‘q*. Bu fe‘llarning yuq so‘zi yordamida yasaluvchi inkor shaklida shaxs-son ko‘rsatkichlari fe‘lning o‘ziga qo‘shiladi: *yozganim yo‘q, borganing yo‘q, kabi*.

na yordamchisi vositasida harakatning inkori alohida ta‘kid bilan ifodalanadi. Bunda fe‘llar bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shaklda qo‘llanishi mumkin. Fe‘lning o‘zi bo‘lishsiz shaklda qo‘llanganda, *na* yordamchisi bog‘lovchi vazifasini bajaradi va ma‘noni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Na o‘qidi, na yozdi*.

Bo‘lishsizlik ma‘nosining ifodalanishida ohangning ham alohida o‘rni bor. Bunday hollarda inkor shakli bo‘lsa, tasdiq ma‘nosi, tasdiq shakli bo‘lsa, inkor ma‘nosi anglashiladi: *Bu bosh bevafo dunyoda nimalarni ko‘rmadi deysiz.(tasdiq). Ketasiz-a, ketasiz,... sizni bu yerdan ketkizarmidik (inkor).*

5-§. Mayl kategoriyasi. Ish harakatning voqelikka munosabatini ifodalovchi fe‘l shakli mayl deyiladi. Fe‘l mallari harakatning voqelikka munosabatini ifodalab, grammatik zamon, grammatik shaxs bilan uzviy bog‘lanadi. Bu uch hodisa fe‘lning gapda kesimlik vazifasidan kelib

chiqadi. O‘zbek tilida fe‘l mayllarining to‘rt turi bor: 1) xabar mayli, 2) buyruq-istak mayli, 3) shart mayli, 4) maqsad mayli.

1. Xabar mayli. Ish-harakatning uch zamondan birida bajarilish va bajarilimaganligini ifodalaydi. Xabar maylining maxsus grammatik ko‘rsatkichi yo‘q. U fe‘lga uchala zamon va shaxs-son affikslarini qo‘shib tushlash orqali shakllanadi. Masalan: *o‘qidim, o‘qiding, o‘qidi, o‘qiganman, o‘qigansan, o‘qigan, o‘qimoqchiman, o‘qimoqchisan, o‘qimoqchi*. Xabar maylidagi fe‘lning asosiy sintaktik vazifasi gapda kesim bo‘lib kelishdir.

2. Buyruq-istak mayli. Ish-harakatni bajarish-bajarmaslik haqida buyurish, istash, so‘rash, iltimos, maslahat, chaqiriq kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Buyruq-istak maylidagi fe‘l xabar maylidan farqli ravishda maxsus mayl ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, bu mayl quyidagicha tuslanadi:

	Birlik	K o‘ p l i k
1-shaxs	<i>yoz+ay, ishla+yin</i>	<i>yoz+aylik, ishla+ylik</i>
2 -haxs	<i>yoz (yoz+gin), ishla(ishla+gin)</i>	<i>yoz+ing, ishla+ng, ishla+ngiz yoz+sin (lar), ishla+sin (lar)</i>
3- haxs	<i>yoz+sin, ishla+sin</i>	

Birinchi shaxs birligi -(a)y va -(a)yin affiksi yordamida yasaladi: *boray, so‘zlayin*. Bu shaxsda so‘zlovchining harakatni bajarish istagi, harakatga bo‘lgan rag‘bati ifodalanadi: *Mana bu kitoblarni o‘quvchilarga yetkazay*.

So‘zlovchining o‘ziga o‘zi buyruq berishi mantiqqa to‘g‘ri kelmaydi, shuning uchun birinchi shaxs sof buyruq ma‘nosida ishlatilmaydi. Xususan, o‘zgaga bo‘lgan murojaatda istak bilan birga iltimos ham ifodalanadi: *Siz bilan boray*. Xuddi shuningdek hollarda buyruq, do‘q ham ifodalanishi mumkin: *Bu qilig‘ingni ikkinchi ko‘rmay!*

Birinchi shaxs ko‘plik faqat istakni emas, harakatga da‘vat, iltimos kabi ma‘nolarni ham ifodalaydi. Chunki bu shakl so‘zlovchidan tashqari u bilan birga bo‘lgan shaxslarni ham o‘z ichiga oladi: *Bir yoqadan bosh chiqaraylik. Keling, mana shu ona-yer oldida so‘z beraylik. (P.Qodirov)*

Qat’iy buyruq ma‘nosi ikkinchi shaxs vositasida ifodalanadi. Chunki bunda nutq qaratilgan shaxsning o‘zi qatnashadi: *Salim qoraga ayting, fermada hisob-kitobni to‘g‘rilab qo‘ysin. (H. F.)*

Bu shaklda sof buyruq bilan birga do‘q qilish, iltimos, hatto yalinish kabi munosabatlar ham ifodalanishi mumkin: *Yo‘qol, dedim! Ko‘zimga ko‘rinma!(do‘q). Stol ustiga qo‘ya qol (iltimos). Yo rabbiy, ilmimni ziyoda qilg‘il (o‘tinch).*

Ikkiinchi shaxsning **-gin\ -gil** affiksi bilan yasaluvchi shaklida esa buyruq ma‘nosi kuchsizlanadi. Bu shakl ko‘proq iltimos yoki oddiy undash, da‘vat uchun qo‘llanadi: *Boshingga qilich kelsa ham to‘g‘risini gapirgin. Otangga bo‘lmagil arzanda bandi, Bandidan chiqib bo‘l hunar farzandi. (A.Jomiy)*

Uchinchi shaxsda harakatga undash, buyruq ma‘nolari ikkinchi shaxs orqali bo‘ladi: *Odamlar bilan yaxshi tanishsin, keyin menga uchrasin. (H. F.)*

Uchinchi shaxsning sof buyruq uchun qo‘llanishi, asosan, majhul nisbatdagi fe‘llarda uchraydi: *Tuyaning dumiga bog‘lab sazoyi qilinsin. (As.M.)* Shuningdek, 3-shaxs istak, iltimos kabi ma‘nolarni ifodalash uchun ham qo‘llanadi: *Farzandlarimiz murod-maqsadlariga yetishsin, qo‘sha qarishsin.*

Buyruq-istak maylining birinchi va uchinchi shaxs so‘roq, taxmin, o‘ylash kabi ma‘nolarni ifodalovchi vositalar bilan qo‘llana oladi. Ikkinchi shaxs shakli esa bunday xususiyatga ega emas. Bunga bu shaxs shakllarining ma‘no xususiyatlari sabab bo‘ladi. Masalan, *ertaga kelaymi, ertaga kelsinmi, ertaga kelaymikin, ertaga kelsinmikin* kabi qo‘llanish ko‘p uchraydi.

Buyruq-istak maylining bo‘lishsiz shakli harakatning bajarilish ehtimoli borligi, unga ogohlantirish kabi ma‘nolarda ham qo‘llanadi: *Otlariga ishonib biror falokatga yo‘liqishmasin, tag‘in.*

Yordamchi fe‘llardan faqat *edi* to‘liqsiz fe‘li buyruq-istak maylidagi fe‘llarning ikkinchi va uchinchi shaxs shakli bilan qo‘llana oladi: *borgin edi, borsin edi* kabi. Bunday qo‘llanish natijasida: 1) buyruq-istak mayli shakliga xos ma‘no butunlay yo‘qoladi: *bor - borgin edi, aytma - aytmagin edi*; 2) buyruq - istak maylida harakatning bajarilishi mantiqan kelasi zamonga, *edi* to‘liqsiz fe‘li bilan qo‘llanganda esa o‘tgan zamonga oid bo‘ladi: *kelsin -kelsin edi*; 3) buyruq-istak shakli *edi* to‘liqsiz fe‘li bilan yoki usiz qo‘llanganda ham istak ma‘nosi ifodalanadi.

Shart mayli biror ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo‘lgan harakatni ifodalaydi. Shart mayli *-sa* affiksi va shaxs-son qo‘shimchalarining qo‘shilib tuslanishidan hosil bo‘ladi.

	Birlik	K o' p l i k
1- shaxs	Bor+sa+m	bor+sa+k
2- shaxs	bor+sa+ng	bor+sa+ngiz
3- shaxs	bor+sa+0	bor+sa+(lar)

Fe'ning bu shakli quyidagi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: 1. Shart mayli shaklidagi fe'l boshqa biror harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan harakatni bildiradi: *Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi (A.R)*. 2. Shart maylidagi fe'l payt ma'nosini bildiradi va payt ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Ertalab derazadan qarasam, hammayoq oppoq qor ekan*. 3. Istak ma'nosini bildiradi. Bunday holda *edi* to'liqsiz fe'li ishtirok etib bu ma'noni kuchaytiradi: *Qani edi bir parcha soya-salqin joy topilsa...(H.G')*. 4. Agar edi to'liqsiz fe'li bilan qo'llangan shart maylidagi fe'l bo'lishsiz shaklda qo'llansa, gumon manosi hosil

bo'ladi: *Biror qaltis gap aytib, sharmanda qilmasa edi*.

4. Maqsad mayli -moqchi affiksi yordamida yasaladi va harakatning bajarish maqsadini, niyatini, mo'ljalini bildiradi:

	Birlik	K o' p l i k
1- shaxs	bor+moqchi+man	bor+moqchi+miz,
2 -shaxs	bor+moqchi+san	bor+moqchi+siz
3 -shaxs	bor+moqchi	bor+moqchi+(lar)

Fe'ning bu shakli faqat maqsad, mo'ljal ma'nosini bildiradi. -moqchi affiksli fe'l *edi* to'liqsiz fe'li bilan qo'llanganda, o'tgan zamon ifodalanishi mumkin. Lekin bunda harakat o'tgan zamonga (o'tgan zamonda bajarilishi) emas, balki maqsad o'tgan zamonga oid bo'ladi: *bormoqchi edim, bormoqchi eding, yubormoqchi edi*.

-moqchi affiksi bilan yasalgan shakl *bo'l* fe'lining o'tgan va hozirgi zamon shakllari bilan qo'llanganda ham harakatning emas, balki maqsadning hozirgi zamon yoki o'tgan zamonga oidligi ifodalanadi: *bormoqchi bo'layapman, bormoqchi bo'laman, bormoqchi bo'ldim*.

Fe'l mayllari sinonimiyasi. Fe'l mayllarini hosil qiluvchi affikslar nutq talabiga ko'ra o'zaro **sinonim** sifatida ham ishlatiladi:

1. Xabar maylidagi fe'l buyruq-istak mayli manosini ifodalashda ishlatiladi: *Qani, yigitlar, ketdik! Kechagi qiliqlaring uchun bugun hech yoqqa chiqmaysan, tushundingmi!*

2. Xabar maylidagi fe'l shart mayli vazifasida qo'llanadi: *Va'da berdingmi-bajar. Boshga bir ish tushdimi, yagona yo'l- uni jasorat bilan yengishdir.*

3. Buyruq-istak maylidagi fe'l xabar mayli vazifasida ishlatiladi: *Bolani o'qitish o'rniga xizmatizingizni qildiring, yana urdiring! Sizda insof bormi? (xizmatizingizni qildiribsiz, urdiribsiz)*

4. Buyruq-istak maylidagi fe'l shart mayli vazifasida qo'llanadi: *Kimlardir mehnat qilsin-u, rohatini siz ko'rasizmi?! Avval qo'ng'iroq chalsin, keyin hammamiz birga tashqariga chiqamiz.*

5. Shart maylidagi fe'l xabar mayli ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: *Kenjaboyning o'g'li yugurib kelsa-yu, to'ni bilan sumkasini qo'linga tutqazsa bo'ladimi? (O.) (qo'linga tutqazdi).*

6. Shart maylidagi fe'l buyruq-istak mayli vazifasida qo'llanadi: *Sabr qilsang, g'o'radan halvo pishar (sabr qil, g'o'radan halvo pishadi).*

6-§. Fe'llarning tuslanishi. Fe'l mayllari, odatda, grammatik shaxs, zamon ma'nolari bilan bog'liq holda ifodalanadi. Shuning uchun ham ularni yuzaga keltiruvchi grammatik shakllar shaxs-son affikslari deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarish esa, tuslanish deyiladi. Demak, shaxs-son affikslarining jami tuslovchilardir. O'zbek tilida tuslovchilar quyidagicha uch guruhga birlashadi.

1. To'liqsiz tuslovchilar:

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	o'qidi+m	o'qidi+k
II shaxs	o'qidi+ng	o'qidi+ngiz
III shaxs	o'qidi+0	o'qidi+(lar)

2. To'liq tuslovchilar:

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	o'qib+man	o'qib+miz
II shaxs	o'qib+san	o'qib+siz
III shaxs	o'qib+di	o'qib+di (lar)

3. Buyruq-istak mayli bilan tuslanish:

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	o'qi+y// -yin	o'qi+ylik
II shaxs	o'qi // o'qi+gin	o'qi+ngiz

III shaxs	o‘qi+sin	o‘qi+sin(lar)
-----------	----------	---------------

Bu tuslovchilardan birinchi guruhi (to‘liqsiz tuslovchilar) mayl va zamon bilan aloqador bo‘lsa, *-di* va *-sa* affiksli so‘f’llarga qo‘shiladi. Ikkinchi guruhli (to‘liq shakl) esa, ravishdosh, sifatdosh va kesim vazifasidagi boshqa so‘zlarga qo‘shiladi. Uchinchi guruh tuslovchilar faqat buyruq - istak mayli uchun xosdir.

Shaxs-son affikslari sinonimiyasi. Shaxs-son affikslari o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lish xususiyatiga ega bo‘lgan fe‘l shakllaridanidir. Xususan, ular o‘rtasidagi ma‘nodoshlik quyidagilarda ko‘zga tashlanadi:

1. Fe‘lning 1-shaxs ko‘plik shakli uning birligi o‘rnida qo‘llanilib, kamtarlik, manmanlik, o‘zini katta olish kabi ma’nolarni ifodalaydi: *Shu masalalarning mazkur ishda qanday hal etilganligi haqida fikrlar bayon etilishini juda istaymiz* (A.Hojiyev). Mehmonni **ishga solar ekanmiz**,-dedi *Yo‘lchini birga olarkan Yormat*.

2. Fe‘lning 1-shaxs birligi o‘rnida 2- yoki 3-shaxs birligi va ko‘plik shakli qo‘llanadi. Bunday holda shaxsning nutqi o‘ziga qaratilgan bo‘ladi: *Mo‘lla Tursun, mana oliy ma‘lumot haqidagi diplomni ham olding // Mo‘lla Tursun, mana oliy ma‘lumot haqidagi diplomni ham oldilar*.

3. Fe‘lning 2-shaxs ko‘pligi 1-shaxs ko‘plik o‘rnida ishlatiladi. Bunda shaxs ma’nosi mayl ma’nosi bilan birga ko‘chadi: *- Qani, yigitlar, ishni boshladik,- dedi boshliq ishchilarga*.

4. Gap tarkibida *kishi, odam* so‘zlari ega vazifasida qo‘llanganda 1-shaxs birlik o‘rnida 2-shaxs ishlatiladi: *Bu gaplarni eshitib, hayron bo‘lasan kishi*.

6-§. Fe‘l zamonlari ish harakati nutq so‘zlanib turgan paytdan avval, nutq so‘zlanib turgan paytda yoki nutq so‘zlanib turgan paytdan keyin bajarilgan, bajarilmaganligiga munosabatni ifodalovchi fe‘l shaklidir. Shunga ko‘ra, fe‘l zamonlari, dastlab, uch guruhga bo‘linadi: 1) o‘tgan zamon, 2) hozirgi zamon, 3) kelasi zamon.

O‘tgan zamon - nutq so‘zlanib turgan paytdan avval bo‘lib o‘tgan yoki bo‘lmagan harakatni anglatadi. O‘tgan zamonning quyidagicha besh turi mavjud: 1) yaqin o‘tgan zamon, 2) o‘tgan zamon hikoya fe‘li, 3) uzoq o‘tgan zamon, 4) o‘tgan zamon davom fe‘li, 5) o‘tgan zamon maqsad fe‘li.

1. Yaqin o'tgan zamon nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, so'zlovchining ko'z o'ngida yoki bevosita ishtirokida sodir bo'lgan harakatni ifodalaydi. U **-di** affiksini fe'llarga qo'shish va tushlash orqali hosil bo'ladi: *o'qi+di+m, o'qi+di+ng, o'qi+di*.

2. Uzoq o'tgan zamon ancha avval, qachondir bo'lib o'tgan yoki bo'lmagan harakatni ifodalaydi. Bu shakl **-gan** sifatdoshi + **edi, ekan, emish** singari to'liqsiz fe'llarni qo'shish va tushlash orqali hosil qilinadi: *o'qi+gan+man, o'qi+gan ekan+man, o'qi+gan emish+man, o'qi+gan edi+m kabi*.

3. O'tgan zamon hikoya fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari kutilmaganda, qisqa vaqt oralig'ida bo'lib o'tgan hikoya qilish, tasvirlash orqali hosil bo'ladi. Bu shakl **-b / ib** yoki **-b/-ib** + **edi** to'liqsiz fe'li orqali yasaladi: *ol+ib+man, ol+ib+san, ol+ib edi+m, o'qi+b edi+ng kabi*.

4. O'tgan zamon davom fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari davomli bo'lgan, takrorlanib turgan harakatni ifodalaydi. Bu shakl **-r (-ar), -yotgan, -moqda** affikslari + **edi** to'liqsiz fe'li yordamida yasaladi: *bil+ar edi+m, bil+ar eding; ol+ayotgan edi+m, ol+ayotgan edi+ng; ol+moqda edi+m, ol+moqda edi+ng kabi*.

5. O'tgan zamon maqsad fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan avval maqsad qilingan harakatni ifodalaydi. Bu shakl **-moqchi, -digan** affikslari va to'liqsiz fe'li yordamida yasaladi: *ol+moqchi edi+m, ol+moqchi edi+ng; ol+adigan edi+m, ol+adigan edi+ng kabi*.

Hozirgi zamon ish - harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajaradigan, bajarilmaganini ifodalaydi. Hozirgi zamon fe'lining quyi-dagi ikki turi mavjud: 1) hozirgi-kelasi zamon, 2) hozirgi zamon davom fe'li.

1. Hozirgi - kelasi zamon nutq so'zlanayotgan payt va undan sung sodir bo'ladigan harakatni ifodalaydi: **-a / -y** ravishdosh affiksini olgan fe'lni tushlash orqali shakllanadi: *ol+a+man, ol+a+san; ishla+y+man, ishla+y+san*.

2. Hozirgi zamon davom fe'li nutq so'zlanayotgan paytda davom etib turgan harakatni ifodalaydi va fe'lning o'zak-negiziga **-yap, -moqda, -yotib, -yotir** affikslarini qo'shib tushlash orqali hosil bo'ladi: *ishla+yap+man, ish+la+yap-san; ishla+moqda+man; ishla+yotib+man; o'qi+yotir+man kabi*.

Kelasi zamon harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajaralish yoki bajarilmasligini ifodalaydi. Bu zamonning ikki turi mavjud: 1) kelasi zamon maqsad fe'li, 2) kelasi zamon gumon fe'li.

1. Kelasi zamon maqsad fe'li bajarilishi maqsad qilib qo'yilgan harakatni ifoda etadi va fe'lining o'zak negiziga **–moqchi, --digan -ajak** affikslerini qo'shib tushlash orqali hosil bo'ladi: *ishla+moqchi+man, ishla +moqchi+san; ishla+yajak.*

2. Kelasi zamon gumon fe'li harakatning bajarilishi mo'ljali, taxminini ifodalaydi va **–r,-ar** affiksini fe'lga qo'shib tushlash orqali yasaladi: *ol+ar+man, ol+ar+san, ol+ar, ol+ar+miz* kabi.

Fe'l zamonlari sinonimiyasi. Boshqa fe'l shakllarida bo'lganidek, zamon shakllari o'rtasida ham grammatik ma'nodoshlik munosabati mavjud:

1. O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi **–di** affiksi, hozirgi zamon o'rnida qo'llanadi: *Hozir qorong'uda qayoqqa bordigu, nimayam qildik// qayoqqa boramizu, nimayam qilamiz.*

2.O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi **–gan** affiksi hozirgi zamon ma'nosida ishlatiladi: *Birov kitob o'qigan, kimdir shaxmat atrofida.*

3.Hozirgi zamon shakli kelasi zamon ma'nosida qo'llaniladi. Bunday hol, asosan, *ket bor, yubor,boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Ertaga Buxroga ketayapmiz.*

4.Kelasi zamon fe'li o'tgan zamon ma'nosida qo'llanadi: *Rais majlisni ochiq deb e'lon qiladi, hamma o'rnidan turadi, O'zbekiston gimni yangraydi.*

5. Kelasi zamon fe'li hozirgi zamon ma'nosini ifodalaydi: *Ha, bu yerda hayot qaynaydi... Talabalar baxtiyor yoshlik gashtini surmoqdalar.*

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Fe'lining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Fe'l nisbatlari va ularni ifoda shakllari xususida nimalarni bilasiz?
3. Bo'lishli va bo'lishsizlik, o'timli va o'timsizlik kategoriyalari haqida ma'lumot bering.
4. Shaxs-son kategoriyasi va uning ahamiyatni izohlang.
5. Fe'llarda zamon turlari va uni ifodalovchi vositalar xususida ma'lumot bering.
6. Fe'l mayllari va ularning qanday turlarini bilasiz?

ZARURIY ADABIYOTLAR

1.Ш. Шоабдуракмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ѓзбек адабий тили. 1-љисм.Т., «Њљитувчи» 1980.

2.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Њан» 1975.

3.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раќматуллаев Ќозирги ѓзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.

4.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њљитувчи» 1978.

14-MA'RUZA

14.1. Fe'ning vazifadosh shakllari.

Fe'ning biror gap bo'lagi vazifasini bajarishga xoslangan shakllari vazifadosh shakllar deyiladi. Fe'ning vazifadosh shakllari to'rt xil bo'lib, ular quyidagilardan iborat: 1) harakat nomi, 2) sifatdosh, 3) ravishdosh.

7-§. Harakat nomi. Harakat nomi ish - harakatning atamasi bo'lib, gapda otga xos vazifalar bajarishga xoslangan fe'l shaklidir. Harakat nomi *-(i)sh*, *-(u)v*, *-moq*. affikslari yordamida yasaladi: *kechmoq*, *kechish*, *kechuv*. Harakat nomi fe'lga xos tuslanish, zamon, mayl kabi ma'nolarni bildirmaydi, balki harakat-holatning atamasi bo'ladi. Shu sababli otlarga xos kelishik, egalik kabi grammatik shakllarni qabul qila oladi va gapda otlarga xos vazifalarni bajaradi.

Ma'no jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan uch xil harakat nomi qo'shimchalaridan *-moq* bilan yasalgan shakl fe'lga *-sh (-ish)* bilan yasalgan shakl esa otga yaqin turadi. Shuning uchun *-moq* orqali fe'ning noaniq (infinitiv) shakli hosil qilinadi. Harakat nomi shakllarining har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi.

-(i)sh affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) harakatning nomini bildiradi, uning atamasi hisoblanadi: *yurish*; *yozish*, *o'ylash*; 2) *-(i)sh* affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi shakli ko'plik, egalik va Kelishik affikslari bilan qo'llanganda, bu affikslarning ma'nosida deyarli o'zgarish bo'lmaydi. Biroq, o'rin-payt kelishigi shaklida qo'llanganda, hozirgi zamon sifatdoshining o'rin-payt kelishigidagi shakli bilan ma'nodoshlikka ega bo'lishi mumkin: *tuzishda-tuzayotganda-tuzayotgan vaqtda*; 3) harakat nomining *-(i)sh* affiksli shakli ko'makchilar bilan ham qo'llanib maqsad, vaqt, birgalik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *o'qish uchun*, *o'qishdan avval*, *o'qish bilan*.

-**(u)v affiksi** bilan yasaluvchi harakat nomidagi fe'l undosh bilan tugaganda, **u** unlisi orttiriladi: *bor-boruv*. So'z oxiri **i** bilan tugagan bo'lsa, **i** tovushi **u** tovushiga, **a** bilan tugagan bulsa, **a** tovushi **o** tovushiga o'tadi: *o'qi-o'quv, ishla-ishlov*.

-(u)v affiksi bilan yasaluvchi shakl ko'proq ot ma'nosida qo'llanadi. Shu bois, -(u)v affiksi yordamida yasalgan harakat nomining ayrimlari butunlay otga ko'chgan bo'ladi: *saylov, chanqov, qistov, o'quv* kabi.

-**moq affiksi** bilan yasaluvchi harakat nomi -(u)v affiksi yordamida yasaluvchi shaklga nisbatan ham kam qo'llanadi. Harakat nomi shakllari har doim ham biri o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi. Masalan, *Talabalarning bilim olishini yaxshi tashkillashtirish uchun mustaqil talimga alohida e'tibor berish zarur*, gapida qo'llangan -ish qo'shimchasi bilan shakllangan barcha harakat nomini -moq yoki -v/uv qo'shimchali shakl bilan almashtirib bo'lmaydi.

Harakat nomining yuqoridagi uchala shakli ham bo'lishsizlik ko'rsatkichi -ma affiksini qabul qilmaydi. Ularning bo'lishsiz shakli -maslik affiksi yordamida yasaladi: *ketmaslik, aytmaslik* kabi. -maslik asosida hosil bo'lgan bo'lishsizlik harakat nomining boshqa shakllariga nisbatan -sh (-ish) affiksiga mazmunan yaqinligi mavjud: *o'qish-o'qimaslik. borish-bormaslik*.

8-§. Sifatdosh sifat kabi narsaning belgisini bildirib, gapda aniqlovchi vazifasiga xoslangan fe'l shaklidir: *kelgan odam, ishlayotgan yigit* kabi.

Sifatdosh, barcha fe'llar kabi o'timli va o'timsizlik, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik hamda zamon kategoriyalariga xos ma'nolarda kela oladi. Ular zamon ma'nosiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: 1) o'tgan zamon sifatdoshi, 2) hozirgi zamon sifatdoshi, 3) kelasi zamon sifatdoshi.

O'tgan zamon sifatdoshi -gan (k, g undoshlaridan so'ng -kan) affiksi bilan yasaladi: *o'qigan (kitob), yozgan (insho), tikkan(ko'ylak)*. Eski o'zbek tilida -mish, -dik shaklida ham qo'llangan: *E yorim, sevdigim obod ro'zg'orim. (E.J)* Sifatdoshning bu shakli 1) fe'lning o'tgan zamon ma'nosini bildiruvchi formasini yasaydi: *borganman, borgan edim*; 2) *yot, tur, yur, o'tir* kabi holat fe'llariga qo'shilganda, hozirgi zamon ma'nosi ham ifodalanadi: *Faxriddin osilib turgan qalin pastki labini bir-ikki qimirlatib javob berdi. (A.Q.)*; 3) ot oldidan kelib, narsaning doimiy belgisini bildiradi

va sfatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajaradi. Bunda harakatning o'tgan zamonga oidligi ifodalanmaydi, balki narsaning hozirgi holatdagi belgisi asosiy o'rinda bo'ladi: *xonaning ko'chaga qaragan oynasi, hovuz boshiga to'plangan odamlar*. 4) *-gan* affiksli sifatdosh shaxs-son qo'shimchalarini olib, kesim vazifasida qo'llanadi. Bunda u xabar maylining o'tgan zamon shakli hisoblanadi, *-gan* affiksi esa zamon (3-shaxda esa zamon va shaxs) ko'rsatkichi sifatida qaraladi: *kelganman, kelgansan, kelgan; kelganmiz, kelgansiz, kelgan*; 5) egalik, ko'plik va kelishik qo'shimchalarini olib otlashadi: *Yurgan daryo, o'tirgan bo'ya*.

Hozirgi zamon sifatdoshi fe'lga **–yotgan, -vchi(-uvchi)** affikslerini qo'shish orqali yasaladi va quyidagi ma'no, vazifalarga ega bo'ladi:

1. **–yotgan** affiksi grammatikalizatsiyalashgan **yot** fe'li va o'tgan zamon sifatdoshi hosil qiluvchi *–gan* affiksiniing birikishi orqali yasaladi. Hozirgi zamon sifatdoshining bu shakli, asosan, ot oldidan kelib aniqlovchi vazifada qo'llanadi: *ishlayotgan odam, esayotgan shamol* kabi. Bu shaklni shaxs-son affikslari bilan tuslash orqali hozirgi zamon fe'lini hosil qilib bo'lmaydi. Faqat quyidagi hollardagina mazkur sifatdosh hozirgi zamon fe'lining yasalishi uchun xizmat qilishi mumkin: a) *yo'q* so'zi bilan hozirgi zamon fe'lining inkor shaklini yasaydi: *ishlayotgani yo'q, kelayotgani yo'q*; b) *emish* tuliqsiz fe'li bilan birga qullanganda hozirgi zamon fe'lining eshitilganlik shakli yuzaga keladi: *ishlayotgan emish, kelayotgan emish*; d) hozirgi zamon gumon ma'nosini ifodalashda *-dir* affiksi bilan qo'llanadi: *ishlayotgandir, kelayotgandir*.

2. Hozirgi zamon sifatdoshining **-vchi(-uvchi)** affikslari bilan yasalgan shakli oxiri a tovushi bilan bitgan so'zlarga qo'shilganda, a tovushi o tovushiga aylanadi, i unli tovushi bilan bitgan fe'llarda esa i tovushi u tovushiga aylanadi. Undosh bilan bitgan fe'llarga qo'shilganda, u orttiriladi: *ishla - ishlovchi, o'qi - uquvchi, borboruvchi* kabi.

Hozirgi zamon sifatdoshi quyidagicha ma'no va vazifalarga ega bo'ladi: a) **–yotgan** sifatdoshidan farqli ravishda shaxs-son affikslari bilan tuslanadi va gapda kesim vazifasida qo'llanadi: *ishlovchiman, ishlovchisan, ishlovchi*; b) otga bog'lanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *ishlovchi kishi, o'quvchi qiz* kabi; d) bu shaklda otlashishga moyillik kuchliroq bo'ladi: *o'quvchi, yozuvchi, to'quvchi* kabi.

Kelasi zamon sifatdoshi fe'lga **-r(-ar)**, **-digan** affikslarini qo'shish bilan yasaladi va qo'yidagicha ma'nolarni ifodalaydi:

1. Sifatdosh yasovchi **-(a)r** (bo'lishsiz **-mas**) affiksi hozirgi o'zbek adabiy tilida juda kam uchraydi. Bu affiks bilan qo'llanuvchi ayrim so'zlar fe'ldan ko'ra sifatarga yaqin turadi: *oqar suv, so'nmas hayot* kabi. Shuningdek, **-(a)r** affiksi yordamida yasaluvchi shakl tuslanganda kelasi zamon gumon fe'lini hosil qiladi: *yozarman, yozarsan, yozar kabi*.

2. Sifatdoshning **-digan** affiksi bilan yasaluvchi shakli ravishdoshning **-a (-y)** affiksi bilan yasalgan shaklidan so'ng qo'shiladi va quyidagicha ma'nolarga ega bo'ladi: a) fe'lining atributiv shaklini hosil qilishda faol ishlatiladi: *o'qiydigan kitob, bajaradigan yumush* kabi; b) shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanib, kelasi zamon maqsad ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: *o'qiydiganman, o'qiydigansan, o'qiydigan kabi*.

Bundan tashqari, kelasi zamon sifatdoshining **-jak, -gusi, -asi** singari qadimiy shakllari ham mavjud bo'lib, ular hozirgi tilimizda *kelajak, kलगusi, kelasi* singari so'zlar doirasidagina uchraydi.

Sifatdoshlarning asosiy sintaktik vazifasi aniqlovchi bo'lib kelishdir. Ular otlashganda otlarga xos sintaktik vazifalarni bajaradi: *Aytilgan so'z-otilgan o'q*.

Shaxs-son affikslari bilan tuslanib, mayl, zamon ma'nolarini ifodalaganda esa kesim vazifasida keladi: *Men bu kitobni o'qiganman. Sen ertaga borarsan*.

9-§. Ravishdosh. Ravishdosh harakatning belgisini bildiradigan, uni biror tomondan xarakterlaydigan fe'l shaklidir. Hozirgi o'zbek tilida ravishdoshlar quyidagi xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi:

1. Ma'nosiga ko'ra: a) holat ravishdoshlari **-b(-ib)**, **-a (-y)** *-gudek* affislari vositasida hosil bo'ladi; b) payt ravishdoshlari **-gach (-kach, -qach)**, **-guncha (-kuncha, -quncha)** vositasida hosil bo'ladi; d) maqsad ravishdoshi **-gani (-kani, -qani)** affiksi vositasida hosil bo'ladi.

2. Tuslanish-tuslanmasligiga ko'ra: a) tuslanadigan ravishdoshlar: a) **-b(-ib)**, **-a (-y)** affikslari bilan yasalgan ravishdoshlar; b) **-gach (-kach, -qach)**, **-guncha (-kuncha, -quncha)** **-gani (-kani, -qani)** affikslari bilan yasalgan ravishdoshlar kiradi.

3. Zamon ma'nosiga ko'ra: a) o'tgan zamon ravishdoshi: a) **-b(-ib)**, **-gach (-kach, -qach)** affikslari bilan yasalgan ravishdosh; b) hozirgi zamon ravishdoshlari: **-a (-y)** affiksi bilan yasalgan ravishdosh;

d) kelasi zamon ravishdoshlari: *-guncha (-kuncha, -quncha) -gani (-kani, -qani)*, *-gudek* affikslari bilan yasaladigan ravishdoshlardan tashkil topadi.

Ravishdosh yasovchi affikslar quyidagi ma'no va grammatik vazifalarga egaligi bilan xarakterlanadi:

-(i)b affiksi: *so'rab, eslab, quvonib*. Bu shakl bajaradigan vazifasining xilma-xilligi bilan boshqa ravishdosh shakllaridan alohida ajralib turadi. Uning asosiy vazifalari quyidagilar: 1) yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lni bog'lashga xizmat qiladi: *so'rab ko'r, tashlab yubor, ishlab tur* kabi; 2) harakat belgisini bildirib, hol vazifasida keladi: *Shu payt chorbog'dan echki yetaklab Dildor kirib keldi. (S.Ahm.)* Harakat belgisini bildirgan ravishdosh, xuddi ravish kabi, -roq, -gina affikslari bilan ham qo'llanadi: *Qudrat tortinibgina so'radi*. 3) ravishdoshning bu turi shaxs-son affiksi bilan tuslanib, o'tgan zamon hikoya fe'lini hosil qiladi: *kelibman, kelibsan* kabi.

Bu ravishdoshning bo'lishsiz shakli –ma (o'qimabman), **-may, -masdan** (o'qimay, o'qimasdan) shaklida, She'riyatda **-mayin** (tinmayin) shaklida qo'llanishi ham uchraydi.

-a (-y) affiksi undosh bilan tugagan fe'llarga -a, unli bilan bitgan fe'llarga -y affiksining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Bu turdagi ravishdosh quyidagi ma'no va vazifalarda qo'llanadi: 1) harakatning belgisini bildiradi, bu vazifada u yakka so'z holida (*kula, ushlay* kabi) kam qo'llanadi. Yakka so'z tarkibida qo'llanganda, harakatni tezlik bilan bajarganligini ifodalaydi: *Jo'xori tuyayotgan xotin kelisopni keling ustiga qo'ya chopdi. (A.Q.)* 2) ravishdoshning -a, -y affiksi bilan yasaluvchi turi harakatning belgisini bildirish vazifasida, asosan, takror yoki juft so'z holida qo'llanadi. Bu shaklda qo'llangan -a, -y affiksi yordamida yasaluvchi ravishdosh gapda vaziyat holi vazifasida keladi: *Muyassar shosha-pisha unga kechagi o'ylarini gapira boshlagan edi. (O. Yo.)* 3) yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lni bog'lash uchun xizmat qiladi: *yoza olmoq, o'qiy boshlamoq*; 4) shaxs-son bilan tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe'li yasash uchun xizmat qiladi. Uning bo'lishsiz shakli –**ma** affiksi orqali yasaladi: *kelaman, kelmayman, kelasan, kelmaysan, keladi; ishlayman, ishlaysan, ishlaydi* kabi.

-gach (-kach, -qach) affiksi: *Kelgach, ekkach, chiqqach*. Ravishdoshning bu turi qo'yidagi vazifalarda qo'llanadi: 1) payt ma'nosini bildiradi va payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi harakatning o'zi bildirgan harakatdan keyin bajarilishini

ifodalaydi: *U yechinib ko'rupaga kirgach, Ikromjonga nimadir demoqchi bo'lib boshini ko'tardi. (S.Ahm.)* 2) sabab ma'nosini bildiradi va sabab ergash gapning kesimi vazifasida keladi: *Ko'ksimda o'ynadi bir onda sevinch, mahallam oldiga kelgach tramvay.(O.)* 3) -gach affiksi yordamida yasalgan ravishdoshning bo'lishsiz shakli –*ma* orqali yasaliib, asosan, sabab ma'nosini ifodalashda qo'llanadi: *Hadeganda eshik ochilavermagach, xavotir oldik.* Ushbu ma'no chiqish kelishigidagi sifatdoshning *keyin* so'zi bilan birikuvi vositasida ham ifodalanadi: *kelgach - kelgandan keyin, aytavermagach - aytavermagandan keyin.*

-guncha (-kuncha, -quncha) affiksi: *kelguncha, chekkuncha, chiqquncha.* Bu affiks yordamida yasaluvchi ravishdosh ham hozirgi o'zbek tilida juda keng qo'llanadi va quyidagi ma'nolarni bildiradi: 1) o'zi bog'lanib kelgan fe'l bildirgan harakatning bajarilish vaqtini aniqlaydi. Bunda: a) biror harakatning *-guncha* affiksli fe'l bildirgan harakatga qadar bajarilib bo'lishi ifodalanadi: *Yuringlar, mashina kampirni tashlab kelguncha, qirga chiqib tushamiz. (I. R.)* b) biror harakatning *-guncha* affiksli fe'l bildirgan harakat sodir bo'lguncha davom etishi ifodalanadi: *Hoy qizlar, shartim shuki, ketguncha ashula qilib ketasanlar. (S.3.)* 2) qo'shma gaplarda ergash gapning kesimi vazifasida kelib, chog'ishtirish ma'nosini bildiradi: *Muncha hayqir-guncha, telba to'lqinlar, Simlarga quvvat ber shalolalardan. (Mirtemir.)*

-gani (-kani, -qani) affiksi: *olgani, ekkani, yiqqani.* Bu affiks yordamida maqsad ma'nosini bildiruvchi ravishdosh yasaladi: *Yig'im-terimga qarashgani yoshu qari, erkak-ayol - butun shahar hasharga chiqdi.* Bunday ma'no ifodalashda *uchun* ko'makchisi ham keng qo'llanadi: *Yig'im-terimga qarashish uchun yoshu qari, erkak-ayol-butun shahar hasharga chiqdi.*

Bu turdagi ravishdoshning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, uning bo'lishsiz shakliga ega emasligidir.

14.2. Fe'ning modal ma'no ifodalovchi shakllari

Yasalish usuliga ko'ra bunday fe'l shakllarning ikki turi mavjud: 1) sintetik shakllar; 2) analitik shakllar.

10-§. Sintetik shakllar harakatning turli modal ma'nolarini ifodalovchi affikslar asosida shakllanadi. Bular o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: a) harakatning takroriyligini, davomliligini

ifodalovchi affikslar fe'lga -la, -kila (-gila, -rila, -qila) affikslarini qo'shish orqali hosil qilinadi: *ishqa – ishqala, sava – savala, turt – turtkila, cho'z – chuzg'ila, yugur – yugurgila, tort – tortqila, tep – tepkila* kabi; b) harakatning kuchsiz darajasini ko'rsatuvchi -(i)nqira, -(i)msira affikslari yordamida yasaladi: *oqar - oqarinqira, qo'rq - qo'rqinqira, kul - kulimsira* kabi.

11-§. Analitik shakllar fe'lning asosiy modal ma'no hosil qiluvchi shakllari bo'lib, ularning ko'pchilik qismini ko'makchi va to'liqsiz fe'llar vositasida yasaluvchi shakllar tashkil qiladi.

12-§. Ko'makchi fe'l yetakchi (mustaqil) fe'lga bog'lanib, harakatning turlicha xususiyatlarga ega bo'lgan modal ma'nolarini hosil qilish uchun xizmat qiladi. Biroq, o'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan (mustaqil ma'nosini butunlay yo'qotib, faqat ko'makchi fe'l sifatida qo'llanadigan) fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib, quyidagicha modal ma'nolarni hosil qiladi:

- 2) harakatning davomiyligi: *ayta tur, ko'ra tur;*
- 3) harakatning boshlanishi: *ayta boshla, yoza boshla;*
- 4) harakatning takrori: *aytib yur, aytib tur;*
- 5) harakatni tugallanishi: *aytib bo'l, yozib qo'y;*
- 6) harakatning bajarilish imkoniyati: *yozi ko'r, aytib ko'r, ayta ol (moq);*
- 7) harakatning shaxslararo yo'nalishi: *yozi ber, aytib ket, ola kel, olib bor* kabilar.

Mustaqil fe'llardagi bunday hodisa ikkita mustaqil fe'lning birikishidan hosil bo'ladigan qo'shma (olib chiq, tortib ol kabilarga) fe'llarga tashqi jihatdan o'xshash bo'lsa ham, ular o'rtasida quyidagicha farq mavjud: a) qo'shma fe'llarni hosil qiluvchi qismlarning har ikkalasi ham mustaqil fe'l bo'lib, ular birgalikda bitta yangi lug'aviy ma'no ifodalashga xoslanadi; b) yetakchi ko'makchi felli so'z qo'shilmalarida esa ko'makchi fe'l o'z mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, modal ma'no ifodalovchi analitik unsurga aylanadi, ya'ni **grammatikalizatsiyalashadi**. Shu bois bunday so'z qo'shilmalaridagi birinchi fe'l **yetakchi fe'l** hisoblanib, u mazkur birikmadagi asosiy lug'aviy ma'noni tashuvchi komponent hisoblanadi. O'z mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, modal ma'no ifodalovchi analitik unsurga aylangan fe'l esa **ko'makchi fe'l** deyiladi: *aytib berdi (aytib— yetakchi, berdi — ko'makchi)*. Yetakchi fe'l vazifasida sodda fe'ldan tashqari qo'shma fe'l (qaror qilib qo'ymoq, olib chiqib ketmoq), takroriy fe'l

(o'yib-o'yib olmoq, chimchib-chimchib olmoq) ishtirok etishi mumkin.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida quyidagi fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanadi: *boshla, yot, tur, yur, o'tir, bo'l, bit, ol, ber, qol, qo'y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, o'l, o't, yet, ko'r, qara, boq, yoz* kabilar.

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan asosan *-(i)b* yoki *-a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida birikadi. Ba'zi ko'makchi fe'llargina yetakchi fe'l bilan grammatik shakl yordamisiz birikadi. Ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan ravishdosh shakli orqali birikkanda, tuslovchi affikslar ko'makchi fe'lga qo'shiladi. Yetakchi fe'lga grammatik shakl yordamisiz birikkanda esa yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda, ya'ni tuslovchi affikslar har ikkala fe'l takibida bo'ladi: *yozib oldim, yozib olding, yozib oldi; yoza oldim, yoza olding, yoza oldi; yozdim-oldim, yozding-olding, yozdi-oldi* kabi.

Ba'zi ko'makchi fe'llar, keltirilgan misoldagi kabi, yetakchi fe'lga har uch shaklda birikadi, ba'zilar esa faqat ravishdosh shakli yordamida birikadi: *o'qib chiqdi, yoza boshladi*. Bulardagi *chiq, boshla* ko'makchi fe'llari yetakchi fe'l bilan *o'qidi-chiqdi, yozdi-boshladi* shaklida birikmaydi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan *-(i)b* va *-a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida, ba'zilar esa faqat *-(i)b* yoki *-a, -y* affiksi yordamida birikadi. Masalan, *ber* ko'makchi fe'li ravishdoshning har ikki shakliga birika olgani holda, *qara* ko'makchi fe'li faqat *-(i)b* affiksli ravishdosh shakliga, *yoza* ko'makchisi esa faqat *-a* affiksli ravishdoshga birikadi: *yozib ber — yoza ber, o'qib qara, yiqila yozdi*. Shunga ko'ra ko'makchi fe'llarni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin: 1) ravishdoshning *-b (-ib)* affiksli turiga birikadigan ko'makchi fe'llar: *yot, o'tir, kel, yur, bo'l, bit, chiq, yet, o't, yubor, tashla, tush, o'l, qara, boq, qo'y*; 2) faqat ravishdoshning *-a (-y)* affiksli turiga birikadigan ko'makchi fe'llar: *boshla, bil, yoz*; 3) ravishdoshning ham *-b (-ib)* ham *-a (-y)* affiksli shakli bilan bog'lana oladigan ko'makchi fe'llar: *tur, bor, ol, ber, qol, ko'r, ket, sol* kabilar.

O'zbek adabiy tilida ko'makchi fe'llarning asosiy qismi yetakchi fe'l bilan *-(i)b* ravishdosh yasovchisi orqali birikadi. Yetakchi fe'lga faqat *-a, -y* ravishdosh yasovchisi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l, yuqorida ko'rib o'tilganidek, uchtagina: *boshla, bil, yoz* (ayta boshladi, yoza bildi, to'kila yozdi).

Yetakchi fe'l bilan ravishdoshiing har ikki turi yordamida birika oladigan ko'makchi fe'llar *-(i)b* yoki *-a, -y* affiksi yordamida birikkanda boshqa-boshqa ma'nolar ifodalaydi. Qiyoslang: *yozib oldi-yoza oldi, kelib qoldi-kela qoldi, aytib ko'r-ayta ko'rma*.

Yetakchi va ko'makchi fe'ldan tashkil topgan analitik shakllarda ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday hollarda ham har bir ko'makchi fe'l o'zidan oldingi fe'l bilan ravishdosh shakllari yordamida birikadi: *aytib berib tUa qol*. Ko'makchi fe'l yordamida yasaluvchi analitik shaklning bir yetakchi va bir ko'makchi fe'ldan hosil bo'lgan turi juda ko'p qo'llanadi. Ikki va undan ortiq ko'makchili shakl kam uchraydi. Birdan ortiq ko'makchi fe'l qatnashgan shaklda har bir ko'makchi fe'l o'z ma'nosi bilan qatnashadi. Analitik shakl tarkibidan biror ko'makchi fe'l tushirilsa, unga xos ma'no ham yo'qoladi: *aytib berib tura qol - aytib berib tur - aytib ber*. Birdan ortiq ko'makchi fe'lli analitik shaklda ravishdoshning *-(i)b* va *-a, -y* affiksi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l ishtirok etsa, yetakchi fe'lga avval *-(i)b* affiksi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l, keyin *-a, -y* affiksi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l qo'shiladi: *yozib bera qol, yozib ko'ra boshladi, ishlab tura ber* kabi.

Aynan bir ko'makchi bilan yasalgan analitik shakldagi fe'llar uyushiq bo'lak vazifasida kelganda, ko'makchi fe'l uyushiq bo'laklarning so'nggisi bilan qo'llanish hollari ham uchraydi: *Men uni bir necha yildan buyon yedirib, ichirib kelaman*.

13-§. To'liqsiz fe'l. Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'l va fe'l bo'lmagan so'zlar bilan qo'llanadigan *edi, ekan, emish, emas, esa* kabi to'liqsiz fe'llar mavjud. Bulardan *esa* to'liqsiz fe'li bog'lovchiga aylangan. To'liqsiz fe'lning *edi, ekan, emish* shakllari ham harakat ma'nosiga ega emas. Ular mustaqil fe'llarga qo'shib turli ma'nolarni ifodalaydi va mustaqil fe'llarni har xil grammatik vazifalarga xoslaydi. To'liqsiz fe'llar ot, sifat, son, olmosh kabi mustaqil so'zlarlar bilan ham, mustaqil fe'llar bilan ham qo'llana oladi: *bog' edi, shular edi, besh edi, go'zal ekan, kelgan ekan* kabi.

To'liqsiz fe'l har bir shaklning o'ziga xos xususiyati bilan birga ularning uchalasi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar ham bor: 1) to'liqsiz fe'llar mustaqil lug'aviy ma'noga ega emas. Bu fe'llar tarixan mustaqil ma'noli bo'lsa-da, hozirgi paytda o'z ma'nosini yo'qotib, yordamchi fe'lga aylangan; 2) to'liqsiz fe'l o'zicha harakat bildirsa olmasligi sababli fe'llarga xos bo'lishsizlik, daraja, zamon kabi

ma'nolarga va bu ma'noni ifodalovchi shakllarga ega bo'la olmaydi; 3) garchi shaxs-son qo'shimchalari to'liqsiz fe'lga qo'shilsa-da, ular bildirgan shaxs ma'nosi to'liqsiz fe'lga emas, balki mustaqil fe'lga tegishli bo'ladi: *xabardor ekan+man, xabardor ekan+san, bilgan edi+m, bilgan edi + ng; bilar emish+man, bilar emish+san*. Shu bois to'liqsiz fe'l yakka holda tuslanmaydi.

To'liqsiz fe'l shakllaridagi birinchi tovush (e) noturg'un, u ma'lum fonetik sharoitlarda, boshqa tovushning ta'siri bilan yoki boshqa tovushga o'tishi yoki tushib qolishi mumkin. Bu hodisa, ayniqsa, og'zaki nutqda ko'p uchraydi: *ishlar+di, ishlar+kan, ishlar+mish; ishlagan+akan, ishlasa+ydi*.

To'liqsiz fe'l shakllari uyushiq kesimlar uchun umumiy bo'lganda oxirgi kesim tarkibida qo'llanadi. Bu kesimlar turli shakldagi fe'llar, shuningdek, otlar bilan ifodalanishi mumkin: *U Akmalning iztirob chekib yurganini ham bilar, lekin Gulsum ona bunchalik fig'oni chiqib gapirishini birinchi ko'rishi edi. (O. Yo.)*

14-§. Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari. Fe'llar tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda fe'llar bir o'zak morfemadan iborat bo'lgan tub: *o'qi, kut, kel, ol* va yasama: *ishla, tozala, oqar, ko'rsat* so'zlardan tashkil topadi.

2. Qo'shma fe'llar ikki o'zak morfemaning birikishidan hosil bo'ladi va tarkiban quyidagicha tuzilishga ega bo'ladi: a) ot yoki boshqa turkumga oid so'zlar+fe'l: *qaror qilmoq, ahd etmoq, taq etmoq, dod demoq, bayon qilmoq*; b) fe'l+fe'l: *ishlab olmoq, olib chiqmoq, borib kelmoq, sotib olmoq*. Zamon va shax-son qo'shimchalari qo'shma fe'lning ikkinchi qismiga qo'shiladi: *borib keldim, olib chiqding* kabi. Bunday qo'shma fe'llar ikkita mustaqil ma'noli fe'lning bir umumiy ma'no doirasida birlashuvi va leksikalizatsiyasi asosida shakllanadi;

3. Murakkab fe'llar mustaqil va yordamchi (ko'makchi) fe'llarning analitik shakli asosida shakllanadi. Bunda aslida mustaqil lug'aviy ma'noli bo'lgan ikkinchi fe'lning grammatikalizatsiyalashuvi sodir bo'ladi: *yuvib bo'lmoq, ko'rib qolmoq, bilib olmoq* kabi.

4. Juft va takroriy fe'llar. Fe'llarning juft va takroriy shakllari ham mavjud. Ular quyidagicha xususiyatlarga ega bo'ladi:

1. Fe'lning turli ma'nolarga ega bo'lgan analitik shaklini hosil qiladi: a) bir xil gammatik shaklga ega bo'lib, fe'lning yetakchi

ko'makchi shaklini hosil qilib turli modal ma'nolar ifodalaydi: *aytdi-qo'ydi, yozdi-qo'ydi, o'tdi-ketdi, qirdi-tashladi*; b) qismlari turli gammatik shaklga ega bo'lgan mustaqil fe'llar takrorlanib, harakatni ta'kidlash, kuchaytirish uchun xizmat qiladi: *aytsam-aytay, borsang-bor, ketsang-ket, olsang-ol*.

2. Nutq jarayonida boshqa turkumga ko'chgan (konversiyaga uchragan) holda ishlatiladi: a) fe'llarning juft va takrorlanishi natijasida otga xos ma'no hosil qiladi: *qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, dedi-dedi, keldi-ketdi*; b) ravishga ko'chadi: *uzul-kesil, ag'dar-to'ntar, bilinar-bilinmas, bora-bora, turib-turib, ura-sura, qotib-qotib*.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Fe'ning vazifadosh shakllarini tavsiflang.
2. Ravishdosh va uning turlarini vujudga keltiruvchi shakllar haqida ma'lumot Bering.
3. Sifatdosh va uning zamonga munosabatini ko'rsatuvchi shakllar xususida nimalarni bilasiz?
4. Harakt nomi va uni vujudga Keltiruvchi shakllar haqida ma'lumot Bering.
5. Fe'ning modal ma'no ifodalovchi vositalari va ularning turlarini tavsiflang.
6. Ko'makchi va yetakchi fe'llar, ularni birktiruvchi shakllar xususida gapiring.
7. Fe'ning tuzilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш.Шоабдурақмонов, М.Асъярова, А.Қожиёв, И.Расулов, Х.Дониёров Қозирги ғзбек адабий тили. 1-ўисм .Т., «Њълитувчи» 1980.
- 2.Њзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
- 3.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рақматуллаев Қозирги ғзбек адабий тили. Т., «Њълитувчи» 1992.
- 4.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т., «Њълитувчи» 1978.

15-MARUZA

RAVISH

1-§. Ravish harakat-holat belgisini bildiruvchi so'z turkumidir. Shu xususiyatiga ko'ra, ravish turkumiga oid so'zlar, asosan, fe'lga bog'lanib keladi. Ravishlar fe'l bildirgan harakat-holatning bajarilish

tarzi, payti, oʻrni, maqsadi va shu kabilarni bildiradi: *Agʻdarilgan yerdan osmonga koʻtarilgan chang har tomonga yelib, asta-sekin bulutlar orasiga singib ketdi.*

Ravishlar belgi bildiruvchi soʻz boʻlgani uchun, ularning baʼzilari sifat yoki otga bogʻlanib kelishi mumkin: *U hozir beqiyos va tasavvur qilib boʻlmas baxtiyor edi. (Sh.Saʼdulla)*

Ravishlarning oʻziga xos morfologik belgilaridan biri, ularning oʻzgarmasligidir. Ravishlar biror soʻzga bogʻlanganda, shakli oʻzgar-maydi. Ular tarkibida uchraydigan koʻplik, egalik va kelishik affikslari oʻzining grammatik maʼnosiga ega boʻlmay, ravishning oʻzak qismiga mansub boʻladi: Masalan: *birdan, birga, kunda, chalqanchasiga, birdaniga, yonlamasiga, qatorasiga* kabi ravishlardagi kelishik va egalik affikslari oʻz asl maʼno va vazifasini yoʻqotgan. Bu soʻzlar xuddi shu koʻrinishda ravishga aylangan.

2-§.Ravishlarning maʼno jihatdan turlari. Ravishlar maʼno jihatdan quyidagi turlarga boʻlinadi: holat ravishi, payt ravishi, maqsad ravishi, miqdor-daraja ravishi.

Holat ravishi harakat-holatning qaytarzda yuz berishi, qanday usul bilan bajarilishi kabi maʼnolarni bildiradi: *bexosdan, tez(da), qoʻqisdan, sekin, astoydil, bekorga, piyoda, ketma-ket, arang, darhol, zimdan, bazur,qiygʻos, zoʻrgʻa, birdan, boshqacha* kabilar. Holat ravish-lari gapda asosan vaziyat holi vazifasida keladi: *Zulfiya tabiat, turmush sinoviga mardonavor bardosh berdi.* Shuningdek, holat ravishi otga boqlanib, aniqllovchi, kesim vazifasida kelishi ham mumkin: *Jamiyat uchun yangicha ilm kerak. Auditoriya jimjit, hamma unga qarar edi. (P.Q)*

Payt ravishi ish-harakatning bajarilish paytini (vaqtini) bildiradi: *bugun, erta(ga), kecha, endigina, kecha-kunduz, avval, hozir, doim, erta-indin, oldin, soʻng, hali, hamon, dastlab, kunduzi, qishin-yozin, kuni bilan* kabilar. Payt ravishlari gapda asosan payt holi vazifasida keladi: *Dadasi va ayasi unga kechasi matal aytib berishar edi. (Sh. Saʼdulla.)*

Oʻrin ravishi harakat-holatning bajarilish, yoʻnalish, chiqish oʻrnini bildiradi: *oldinda, olisda, yaqinda, yuqoriga, pastga, olisdan, yaqindan, unda-bunda, allaqayerda, allaqayerga, quyida* kabilar. Oʻrin ravishlari gapda oʻrin holi, baʼzan kesim vazifasida keladi: *Bunda bulbul kitob oʻqiydi (H.O). Obodonchilik sohasidagi katta ishlar oldinda. (O.)*

Maqsad ravishi harakatning bajarilish maqsadini, nima uchun bajarilishini bildiradi: *atay, ataylab, atayin, qastdan, jo‘rttaga, azza-bazza kabilar*. Maqsad ravishi gapda maqsad holi vazifasida keladi: *Nachora, buni jurttaga qiluvdik. (M.Ism.)*

Xarakatning bajarilish maqsadi *uchun, deb* yordamchi so‘zlari va -gani affiksli ravishdosh yordamida aniq ifodalanadi (*o‘qish uchun kelgan, yordamlashay deb keldim, o‘qigani keldi*). Shu sababli o‘zbek tilida maqsad ifodalovchi ravishlar kamdir.

Miqdor-daraja ravishi harakatining yoki belgining miqdorini, narsaning noaniq miqdorini ifodalash uchun xizmat qiladi. Miqdor-daraja ravishlari: *ko‘p, oz, kam, bir oz, sal, picha, qittak, xiyol* kabi harakatning miqdoriy belgisini ifodalovchi hamda *juda, g‘oyat, nihoyatda, har qancha, obdan, ozmuncha, aslo, sira, hech* kabi harakat belgisini darajalovchi ravishlardan tashkil topadi. Ular ma‘no jihatdan quyidagicha ikki guruhni tashkil qiladi:

Harakat belgisini kuchaytiruvchi ravishlar: *eng, juda, nihoyatda, g‘oyatda, yanada, tag‘in, tamomila, uncha-muncha, ozmuncha, o‘ta, lang, qoq, zir* singari tasdiq bildiruvchi ravishlardan, *hech, sira, aslo, zinhor, hargiz, hadeganda* kabi inkor bildiruvchi ravishlardan iborat.

Harakat belgisini susaytiruvchi ravishlar: *arang, zo‘rg‘a, zo‘rbazo‘r, xiyol, sal, sal-pal, chor-nochor* kabilar.

Miqdor - daraja ravishlari gapda ko‘pincha hol, ba‘zan otga bog‘lanib sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: *Ko‘p gap quloqqa yoqmas. O‘rmonjon akamning bir gapi sira-sira esimdan chiqmaydi. (A.Q.)* Otlashganda esa to‘ldiruvchi va qaratqich aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Ko‘pdan quyon qochib qutulmas*. Ravishning bu turi kesim vazifasida kelishi ham mumkin: *Bahorda dehqon uchun vaqt oz, biroq ish ko‘p*.

3-§. Ravish darajalari. Sifatlar singari ravishlar ham turli darajaga ega bo‘lishi yoki darajalanmasligi mumkin. Masalan, *tezroq chopmoq, juda sekin yurmoq* kabilarda harakatning tezlik darajasi har xil, lekin *hamisha, arang, zo‘rg‘a* kabilar bildirgan belgi darajalanmaydi.

Ravish bildirgan belgi darajasining ortiq-kamligi xuddi sifatlardagi kabi ifodalanadi. Masalan: belgining ortiq darajasi maxsus so‘zlar yordamida ifodalanadi: *juda tez uchadi, nihoyatda sekin*.

Belgining ozaytirma darajasi–roq, -gina affikslari yordamida ifodalanadi: *sekinroq gapir, keyinroq keldi, hozirgina keldim, salgina kechikding, ozgina oldi* kabi.

Ravishlarda belgining ko'chli darajasi takroriy shakl vositasida ifodalanishi ham mumkin: a) so'zning to'liq takrori orqali: *juda-juda, tez-tez, zo'rg'a-zo'rg'a, zinhor-zinhor, hali-hali, sira-sira, endi-endi*; b) qisqa takror orqali: *kuppa-kunuzi, to'ppa-to'g'ri, bab-baravar, chippa-chin*.

4-§. Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari. Ravishlar tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft, takroriy ravishlarga bo'linadi.

1. Sodda ravishlar bir o'zak morfemadan iborat bo'ladigan a) tub: *tez, sekin, kam*; b) yasama: *qahramonlarcha, ojizona, yangicha, ko'plab* singari so'zlardan iborat bo'ladi.

2. Qo'shma ravishlar mustaqil so'zlarning birikishi orqali hosil bo'ladi: *har vaqt, bir zum, hech qachon, allamahol*.

3. Juft ravishlar umumlashtirish, taxmin kabi ma'nolarga ega bo'ladi va quyidagicha tuziladi: 1) sinonim so'zlardan: *eson-omon, asta-sekin, ochiq-oydin, uzul-kesil*; 2) antonim so'zlardan: *erta-kech, tunu kun, yozin-qishin*.

4. Takroriy ravishlar ma'noni kuchaytiradi va quyidagicha tuziladi: 1) tub ravishlarning takroridan: *tez-tez, endi-endi, asta-asta, kam-kam, keyin-keyin*; 2) -ma\ -ba unsurlari yoki chiqish va jo'nalish kelishiklarini olgan so'zlar takrori asosida: *yuzma-yuz, ketma-ket, bekordan-bekor, kamdan-kam, zo'r-bazo'r, naridan-beri*.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ravishning boshqa mustaqil so'zlar bilan umumiy va farqli belgilari nimalarda ko'rinadi?
2. Ravishning ma'no jihatdan qanday turlarini bilasiz?
3. Ravish va sifatlarning o'xshash xususiyatlarini tavsiflang.
4. Ravish va ravishdoshlarni qiyosiy tahlil qiling.
5. Ravishning ma'no turlarini hosil qilishda boshqa turkumlarning ishtirokini izohlang.
6. Ravishning tuzilishiga ko'ra turlari xususida nimalarni bilasiz?

ZARURIY ADABIYOTLAR

1. Ш. Шоабдурақмонов, М. Асљарова, А. Қожиєв, И. Расулов, Х. Дониєров Қозирги ѓзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
2. У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Рақматуллаєв Қозирги ѓзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.

16-MA'RUZA YORDAMCHI SO'ZLAR

16.1. Ko'makchilar

Ot, olmosh, harakat nomi va sifatdoshdan keyin kelib, ularni boshqa so'zga (ko'pincha fe'lga) grammatik jihatdan tobelanishini ta'minlaydigan so'zlar ko'makchi deyiladi. Ko'makchilar gapda o'zidan oldingi mustaqil so'zlar bilan birikib ularga vosita, maqsad, sabab, payt, makon kabi ma'nolarni qo'shadi va shu so'zlar bilan birga bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar kelib chiqishiga ko'ra: sof ko'makchilar va vazifadosh ko'makchilardan iborat bo'ladi:

1) **sof ko'makchilar** lug'aviy ma'nosini batamom yo'qotgan: *bilan, uchun, kabi, singari, uzra, sayin, qadar* singari so'zlarni o'z ichiga oladi;

2) **ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlarga tomon, boshqa, sababli, orqali, tufayli, qarab, qaramay, so'ng, tashqari, beri, ko'ra, chog'li, uzra singari so'zlar kiradi.**

Ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar guruhi tarkiban qo'yi-dagi mustaqil so'zlarning nutqda ko'makchi vazifasida ishlatilishi, ya'ni grammatikalizatsiyalashuvi natijasida yuzaga keladi: **a) ot ko'makchilar** nutqda ham mustaqil ma'noda, ham ko'makchi vazifasida ishlatiladigan ot, sifat yoki ravish turkumiga mansub bo'lgan quyidagi so'zlardan tashkil topadi: *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda* kabi otlardan; *sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa* kabi sifatlardan; *burun, ilgari, keyin, beri, buyon, asosan, binoan, so'ng* singari ravishdan iborat bo'ladi; **b) fe'l ko'makchilar** sifatdosh yoki ravishdosh shakllaridagi fe'llardan birining nutqda ko'makchi vazifasida ishlatilishi natijasida yuzaga keladi. Ular: *ko'ra, yarasha, qarab, qaramasdan, qaramay, boshlab, tartib, qaraganda, qarata, degan, osha, deydigan* kabi so'zlardan iborat.

Ko'makchilar o'zgarmaydi, ya'ni turlanmaydi yoki boshqa turkumlardan yasalmaydi. Ayrim kelishikdagi so'zlarni boshqaradi. Shunga ko'ra, ko'makchilar quyidagi guruhlarini tashkil qiladi:

1. Bosh kelishikdagi so'z (ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh) bilan qo'llanadigan ko'makchilar: *bilan, uchun, kabi, singari, sari, orqali, sayin, bo'ylab, bo'yicha, uzra, yanglig', tufayli,*

chog'li, osha, bo'yicha kabilar. Bu guruhga mansub ko'makchilar quyidagi munosabatlarini ifodalaydi:

Bilan ko'makchisi birgalik, hamkorlik, qurol, vosita, jarayon yoki harakatning sodir bo'lish holati kabi ma'nolarni va harakat nomlari bilan birga kelib, bir harakat ketidan ikkinchisining tez boshlanishi ma'nosini bildiradi. *Bilan* ko'makchisi badiiy adabiyotda *birlan, birla, -ila, -la* tarzda ham ishlatiladi. Bunday holda u o'zakdan chiziqcha bilan ajratilib yoziladi: *Sen-la ko'nglim har on bo'lur shod*.

Uchun ko'makchisi maqsad, sabab, atalganlik, evaz kabi ma'nolarni ifodalaydi va ot, olmosh, harakat nomidan keyin keladi: *insoniyat uchun qayg'rurmoq, o'qimagani uchun tushunmaslik, kitoblarni sen uchun oldim. yashash uchun kurashmoq*.

Uchun ko'makchisi she'riyatda chun tarzda ham ishlatiladi. Bunday holda -chun o'zkdan chiziqcha bilan ajratiladi. Shuningdek, uchun ko'makchisi -gina, -dir affikslerini ham olishi mumkin: *Lekin nima uchundir uning bu yovuz maqsadi hech ijobat topmasdi*.

Kabi, singari, yanglig', misli (misol) ko'makchilari o'xshatish, solishtirish, qiyoslash ma'nosini ifodalashiga ko'ra ma'nodoshdir: *xamirdan qil sug'urgan (kabi) singari yengil*.

Sayin ko'makchisi vaqt bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, ish-harakatning muayyan vaqt ichida yoki harakatning bir yo'la sodir bo'lishi, davomiylilik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Respublikamiz yil sayin gulga burkanmoqda. Do'l borgan sayin kuchaymoqda edi*.

Sari ko'makchisi ish-harakatning yo'nalishini ifodalaydi. Bunda sari ko'makchisi tomon ko'makchisiga sinonim bo'lishi mumkin: *kucha sari - kucha tomon, yorug'lik sari - yorug'lik tomon*.

Sababli, tufayli ko'makchilari sodir bo'layotgan ish-harakatning sababini bildiradi: *U shunday qadrli mehmon kelishini oldinroq bilmagani sababli tayyorgarlik ko'ra olmaganidan xijolatda edi*.

Orqali ko'makchisi ish-harakat sodir bo'lishda vosita bo'lgan narsani yoki ish-harakat sodir bo'lishida vosita bo'lgan o'rin ma'nosini ifodalaydi: *Salimjon uyiga paxtazor orqali qaytdi*.

Osha, bo'ylab, uzra ko'makchisi: 1.Ish-harakatning boshqarilgan so'zdan anglashilgan vaqt davomida sodir bo'lishini ifodalaydi: *Yillar osha gurkiraydi jonajon Vatan*. 2.Ish-harakatning boshqarilgan so'zdan anglashilgan o'rin bo'ylab sodir bo'lishini anglatadi: *Oltin vodiylar osha(uzra) yangrasin qo'shiq. Jahon bo'ylab(uzra) yangrar bir ovoz*.

Bo'yicha//bo'yincha ko'makchisi: 1) moslk, mutanosiblik ma'nosini ifodalaydi: *Darslar o'quv jadvali bo'yicha olib boriladi.* 2) chegara-lash ma'nosini bildiradi: *Rektorning xo'jalik shilari bo'yicha o'rin-bosari.*

2. Jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar: *qadar, dovur, ko'ra, qarab, qaraganda, yarasha, tomon, qarshi, doir, binoan, qarata* kabilar. Bu ko'makchilar yo'nalish, chegara, o'lchov, sabab, maqsad munosabatlarini ifodalaydi.

Tomon ko'makchisi makon va payt munosabatini ifodalaydi va quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) yo'nalish bildiradi: *U yo'lakka tomon yurib keldi.* 2) payt bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, taxminiy vaqtni bildiradi: *Kechga tomon talabalar tarqalishdi.*

Qadar ko'makchisi ish-harakatning o'rin va vaqt jihatidan chegarasini ifodlaydi: *kechga qadar, peshinga qadar, maktabga qadar.*

Ko'ra ko'makchisi sabab, ayirib, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosini ifodalaydi: *Uning mo'ljaliga ko'ra Siddiqjon yana qasam ichiish, yur deb qistashi kerak edi. (A. Q.)*

Bu ko'makchi *chiqish* kelishigidagi so'zlar bilan birga kelganda qiyoslash, solishtirish ma'nosi anglashiladi: *O'rtadan ko'ra pastroq.*

Qarshi ko'makchisi zidlik ma'nosini bildiradi: *Baxtga qarshi bugun eng orqaga o'tirdim.*

Qarab ko'makchisi quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1) harakat yo'nalgan tomon ma'nosini: *Nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o'zi bilmas edi.* Bu ma'noda *qarab* ko'makchisiga *tomon* ko'makchisi sinonim bo'lishi mumkin: *qishloqqa qarab ketdi - qishloqqa tomon ketdi.* 2) asos, miqdor, o'lchov ma'nosini: *Ishlaganiga qarab haq oladi.* Bu ma'noda *qarab* ko'makchisi o'rnida *yarasha* ko'makchisi qo'llanishi mumkin: *mehnatiga qarab- mehnatiga yarasha.*

Bulardan tashqari, **qaraganda** ko'makchisi ayirib ko'rsatish, ta'kidlash, qiyos, solishtirish ma'nosini; **qaramasdan, qaramay** ko'makchisi to'siqsizlik ma'nosini; **yarasha** ko'makchi teng, mos, loyiq, monand ma'nolarini; **doir** ko'makchisi aloqadorlik, bog'liqlik ma'nosini, *asosan, binoan; muvofiq* ko'makchisi biror ish-harakatning sodir bo'lishida asos, tayanch, manba bo'lgan obyekt ma'nosini, **qarata** ko'makchisi ish-harakat yo'nalgan narsa, shaxs, joy, tomon ma'nosini bildiradi.

Chiqish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar: *ilgari, burun, avval, keyin, bari, buyon, boshqa, tashqari, boshlab, tortib, boʻlak, oʻzga* kabilar.

Soʻng koʻmakchisi ish-harakatning tugallanishini bildiradi: *ishdan soʻng, darsdan soʻng* kabi. Bu koʻmakchi chiqish kelishigidagi *u, bu, shu* olmoshlari bilan birga kelganda biror ish-harakatdan keyin ikkinchisi sodir boʻlganini anglatadi: *Shundan soʻng Gulnor har minut sayin kulaverdi. (O.)*

Keyin koʻmakchisi *soʻng* koʻmakchisining sinonimi hisoblanadi. Keyin koʻmakchisi *soʻng* koʻmakchisidan farqli ravishda sabab, taʼkid bildirishi ham mumkin. Masalan: *Yurtning ogʻzi kattasi boʻlgandan keyin har nima qilish qoʻlidan keladi. (A.Q.)*

Boshqa, tashqari, boʻlak, oʻzga koʻmakchilari mustasnoлик maʼnosini ifodalaydi: *Kampir anhorga tikildi, nishab oqayotgan suvda oʻzining aksidan boshqa(tashqari,boʻlak) hech narsa koʻrinmadi. (I.R.) Sendan oʻzga jonon koʻrinmas koʻzga. (Muqimiy.)*

Beri, buyon koʻmakchilari koʻpincha harakatning boshlanish vaqti bilan bogʻliq boʻlgan payt oraligʻi maʼnosini ifodalaydi: *Undan bir oydan beri (buyon) darak yoʻq.*

Shuningdek, *nari (nariga)* koʻmakchisi ish-harakatning chegarasi yoki darajasini, *burun, ilgari* koʻmakchilari ish-harakatning oʻtgan zamonda sodir boʻlganligini, *boshlab, tortib* koʻmakchilari esa ish-harakatning sodir boʻlishidagi boshlangʻich vaqt, oʻrini, manbai maʼnolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Koʻmakchi otlar oʻzining leksik maʼnolarini saqlagan mustaqil soʻz boʻlishiga qaramay, ularning maʼnolari koʻpincha metaforik usulda koʻchgan holda yordamchi soʻzlar kabi munosabatlarni bildirib keladi. Xususan, *ost, ust, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, oʻrta* soʻzlari koʻmakchi otlardir. Koʻmakchi otlar, asosan, belgisiz qaratqich kelishigidagi soʻzdan keyin kelib, mazkur soʻzlarni oʻzi oʻrin-payt va chiqish kelishigi hamda egalik qoʻshimchalarini qabul qilgan holda feʼlga bogʻlash uchun xizmat qiladi: *yer ostidan qaramoq, bir hafta ichida uchrashmoq* kabi. Koʻmakchi ot vazifasida keluvchi bu soʻzlar belgisi qaratqich kelishigidagi ot bilan birikkanda, oʻz mustaqil lugʻaviy maʼnosini saqlaydi. Masalan *uyning ichida, binoning yonida, poydevorning ostidan* kabi.

16.2. Bogʻlovchilar.

1-§. Bogʻlovchilar gapdagi uyushgan boʻlaklarini va qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bogʻlaydigan yordamchi soʻzlardir.

Masalan: *Haqiqat va to'g'rilikni sevuvchi odamlar doimo vijdon amriga bo'ysunadilar.*

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) yakka bog'lovchilar uyushgan bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi: *va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaholanki, yoki, yoxud, yo, gar, agar, agarda, basharti, chunki, garchi, go'yo, go'yoki, -ki, -kim*; 2) takroriy bog'lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari bilan, shuningdek, qo'shma gaplarda ayrim sodda gaplar bilan birga aynan takrorlanadi: *dam..., dam, ba'zan..., ba'zan, ham..., ham, bir..., bir, yoki..., yoki, yo..., yo, goh..., goh, xoh..., xoh.*

Takroriy bog'lovchilar takrorlangan gap bo'lagi yoki ayrim gaplarning oldida qo'llanadi. Takroriy bog'lovchilarning bir qismi yakka holda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, *yo, yoki* bog'lovchilari ana shunday bog'lovchilardandir: *Sen bu gaplardan xabaring yo'q, yoki bilib bilmaslikka olaypsan.*

Takroriy borlovchilarning ayrimlari faqat takrorlangandagina bog'lovchi hisoblanadi, yakka qo'llanganda esa o'zi mansub bo'lgan so'z turkumiga taalluqli bo'ladi. Masalan: *bir.....bir* bog'lovchi, *bir* — son, *ham... ham* bog'lovchi, *ham* — yuklama, *ba'zan.... ba'zan* bog'lovchi, *ba'zan* — ravish kabi.

Bog'lovchilar grammatik jihatdan o'zgarmaydi va lug'aviy ma'noga ham ega emas. Ular o'zi bog'lagan ayrim so'zlar va sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini, shuningdek, shu munosabatlarning xilini ko'rsatadi. Shunday vazifasiga ko'ra bog'lovchilar teng va ergashtiruvchi bog'lovchilarga bo'linadi.

2-§.Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va sodda gaplarni teng munosabatda bog'laydi. Ular quyidagicha turlarga bo'linadi: 1) biriktiruv; 2) zidlov; 3) ayiruv; 4) inkor bog'lovchilar.

1. Biriktiruv bog'lovchilar *va, hamda* so'zlaridan iborat bo'lib, ular gapning uyushiq bo'laklarini yoki sodda gaplarni o'zaro bog'laydi.

Va bog'lovchisi qo'shma gan tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laganda: a) o'zi bog'lagan sodda gaplarda ifoda qilingan ish-harakat, voqea va hodisalarning bir vaqtda bo'lganini ko'rsatadi: *Soy g'o'villab oqar va uning suvi qirg'oqda o'sgan o'tlarni silkitar edi. (O.);* b) ish-harakatning ketma-ket bo'lganini ko'rsatadi: *Bahor keldi va daraxtlar gullay boshladi.*

Hamda bog'lovchisi sodda gaplar va uyushgan bo'laklarni o'zaro teng munosabatda bog'laydi. Uyushgan bo'laklarning oxirgisidan oldin kelganda, uyushgan bo'laklar orasidagi tenglikni ko'rsatish bilan birga,

oxirgi uyushgan bo‘lakni ajratib ham ko‘rsa tadi: *Anvar, Qodir, G‘olib hamda Ruxsoralar guruhimiz a‘lochilaridir.*

Bulardan tashqari, *bilan* ko‘makchisi, *-yu, -u, -da, ham* yuklamalari shunday vazifada qo‘llanishi mumkin. Ushbu birliklar ana shu vazifasiga ko‘ra birlashtiruv bog‘lovchilarga sinonim hisoblanadi: *ota va ona, ota bilan ona, ota - yu ona* kabi. *Ham* uyushgan bo‘laklarning oldida yoki oxirida takrorlanib kelishi mumkin. U faqat uyushgan bo‘laklarning oldida kelgandagina bog‘lovchi sanaladi: *Ham qo‘rqaman, ham bilgim keladi.*

2. Zidlov bog‘lovchilar mazmunan bir-biriga zid bo‘lgan gap va gap bo‘laklarini o‘zaro teng bog‘laydi. Ularga *ammo, lekin, biroq* so‘zlari kiradi. Bundan tashqari, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni va undagi uyushiq bo‘laklarni zidlash asosida teng bog‘lashda *- u, (-yu)* yuklamalari ham zidlov bog‘lovchilarga sinonim sifatida qo‘llaniladi: *O‘qidi, biroq yozmadi - o‘qidi - yu, yozmadi.*

O‘zbek tilida *lekin, ammo, biroq, balki, holbuki* kabi zidlovchi bog‘lovchilardan keng foydalaniladi: *Uy kichkina, lekin yorug‘ va toza edi. (O.) Tiniq osmonda yulduzlar miltirar, biroq oy ko‘rinmasdi. (O.)*

Shuningdek, badiiy adabiyot tilida *a* zidlov bog‘lovchi ham uchraydi. Bu bog‘lovchi qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lab, ular orasidagi zid munosabatlarni ifodalaydi: *Men-ku boraman, a siz-chi?*

Birlashtiruv va zidlov bog‘lovchilar bilan grammatik sinonim bo‘ladigan **-u, -yu, -da, ham, bilan** yordamchilari **vazifadosh bog‘lovchilar** deb yuritiladi.

3. Ayiruv bog‘lovchilar uyushiq bo‘laklarni yoki gap bo‘laklarini bir - biridan ajratib, ta’kidlab bog‘laydi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ko‘p qo‘llanadigan ayiruvchi bog‘lovchilar: *yo, yoki, yoxud, yoinki, yo..., yo..., goh..., goh; dam..., dam; bir..., bir; ba‘zan..., ba‘zan; xoh., xoh.*

Bulardan *yo, yoki, yoxud, yoinki* bog‘lovchilari uyushgan bo‘laklarning birini ikkinchisidan, biror voqea, hodisa yoki ish-harakatni boshqasidan ayirib ko‘rsatish uchun ishlatiladi. *U ham ko‘p o‘tmay yo injener, yoki o‘qituvchi bo‘lib ishlashi mumkin. (O.)*

goh..., goh; dam..., dam; bir..., bir; ba‘zan..., ba‘zan bog‘lovchilari esa, uyushgan bo‘laklarning yoki qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarning oldida takrorlanib kelib, ularni ayiruv yo‘li bilan bog‘laydi: *Dam qor yog‘adi, dam yomg‘ir tomchilaydi.*

4. Inkor bog‘lovchisi na so‘zidan iborat bo‘lib, uyushiq bo‘laklarni yoki qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni inkor ma‘nosi orqali bog‘lab, takrorlangan holda qo‘llanadi: *U hozir na odamlarni, na ularning gapini pisand qilardi. Unda na insof bor, na diyonat.*

2-§. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar ergashgan qo‘shma gap tarkibidagi qismlarni ergashtirish, tobelash yo‘li bilan bog‘laydi. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Aniqlov bog‘lovchilari (*ya‘ni, -ki(-kim)*) ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun ishlatilib, bosh gapda ifodalangan fikrni aniqlab, izohlab ko‘rsatadi: *Deydilarkim, oyda ham dog‘ bor (U).*

2. Sabab bog‘lovchilari *chunki, shuning uchun* ergash gaplarni bosh gapga bog‘lab, sabab, natija ma‘nolarini ifodalaydi. Masalan: *Biz o‘z vatanimizni sevamiz, shuning uchun uning tarixini yaxshi bilmog‘imiz zarur.*

3. Shart bog‘lovchilari *agar, gar, agarda, basharti, mabodo, garchi* shart va to‘siqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo‘lgan munosabatidagi shartni, shu bilan birga, to‘siqsizlik ma‘nolarini anglatadi: *Gar shu eshitganim bo‘lmasa ro‘yo, Sen ona emassan, dorsan tabiat (A.O).*

4. Chog‘ishtiruv bog‘lovchilari *go‘yo, go‘yoki* bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko‘rsatadi: *Oppoqqina nozik yuzi quyoshda shunday tiniq ko‘rindiki, go‘yo u nurdan yaratilganday (O.)*

Bulardan tashqari, boshqa turkumga oid ba‘zi so‘zlar ham bog‘lovchi vazifasida qo‘llanadi. Masalan: *bordiyu* shart bog‘lovchi vazifasida (***Bordiyu*** hayotda uchratolmasam, uylab xayolimda yaratardim); ***deb*** maqsad bog‘lovchisi vazifasida (*Hosilimiz mo‘l bo‘lsin deb, tinimsiz mehnat qildik*) ishlatiladi. Bunday bog‘lovchilar ham **vazifadosh bog‘lovchilar** deb yuritiladi.

16.3. Yuklama

Yuklamalar mustaqil so‘zlarga yoki gapga qo‘shimcha ma‘no berish uchun xizmat qiladigan yordamchi so‘zlardir. Yuklamalar so‘z o‘zgarish xususiyatiga ega bo‘lmagan yordamchi so‘zlardandir. Ular tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: 1) so‘z yuklamalari: *hatto, faqat, nahotki, axir, kabilar*; 2) affiks yuklamalar: *-gina, -mi, -chi, -a (-ya) -ku, -yu, -u kabilar.*

Yuklamalar ma‘nolariga ko‘ra quyidagi guruhlarini tashkil etadi:

1. So‘roq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, -ya. Bu yuklamalar so‘zlarga yoki gaplarga taalluqli bo‘lib, asosan gapni so‘roq gapga aylantiradi. Shuningdek, so‘zga yoki gapga quyidagicha qo‘shimcha ma’no bo‘yoqlar qo‘shadi:

-mi yuklamasi: 1) taajjub, hayrat, e’tiroz bilan birga so‘roq, ma’nosini anglatadi: *Yopiray, shunday sovuq kuni ham suvga tushib bo‘ladimi?* 2) noaniqlik, gumon ma’nosini ifodalaydi: *Bu kitobni Olimdami, Abrordami ko‘rgan edim, shekilli.*

-chi yuklamasi: 1) buyruq, do‘q, iltimos bildiradi. Bunda -chi ko‘pincha buyruq maylidagi fe‘llar bilan birga keladi: *qani yonimga yaqinlashib ko‘r-chi(do‘q); qani, qalamingni berib tur-chi* (iltimos); *avval kitobni o‘qib ko‘ray-chi(xohish);* 2) shart maylidagi fe‘llar bilan birga kelganda ham qistash, istak, iltimos kabi ma’nolarni bildiradi: *Tez yursang-chi* (qistash), *dadam uyda bo‘lsalar-chi* (shubha, gumon), *yaxshisi, sen biznikiga kelsang-chi* (taklif).

-a(-ya) yuklamasi: 1) so‘roq va turli his-hayajon anglatadi: *Ertaga darsga boramiz-a?* (so‘roq). *Oh, naqadar so‘lim joylar-a!* *Qo‘ziqorin bo‘lsa ham, xuddi quyrqqa o‘xshaydi-ya!*

2.Kuchaytiruv yuklamalari: nahotki, nahot, axir, hattoki, hatto, -oq, -yoq, -ki, -kim. Bu turdagi yuklamalar so‘zlarga kuchaytirish, shuningdek, ta’kid ma’nosi qo‘shish uchun ishlatiladi: *Nahot ishq qismati buncha berahm, Bunchalar buyuksan vafo shevasi.* (A.O)

3. Ta’kid yuklamalari: ham,-ku, -da, -u (-yu).

ham yuklamasi. 1) ko‘pincha o‘zi ta’kidlab ko‘rsatadigan so‘zlardan (ot, sifat, olmosh, fe‘l, ravishdan) keyin keladi: *Uni ham o‘qitaman, o‘zim ham o‘qiyman;* 2) ba’zan gapda ko‘makchili birikmani ta’kidlab keladi: *Bugun uning ovqat bilan ham ishi bo‘lmadi.* 3) to‘siqsizlik ma’nosini bildiradi: *Havo bulut bo‘lib turgan bo‘lsa ham, yomg‘irdan darak yo‘q edi;* 3) ham yuklamasi -yam shaklida (unlidan so‘ng) va h undoshi tushgan holda qo‘llanishi mumkin. Bunday choqda u o‘zi aloqador bo‘lgan so‘zga qo‘shib yoziladi: *Bunday kitoblarga qiziqmayam qo‘ydim.*

-da yuklamasi shart maylidagi fe‘llardan so‘ng kelib, to‘siqsizlik ma’nosini anglatadi va ham yuklamasi bilan sinonim bo‘ladi: *Yosh bo‘lsa-da, bosh edi* (yosh bo‘lsa ham, bosh edi).

-u(-yu) yuklamasi aniqlik maylidagi fe‘llardan so‘ng kelib, ish-harakatning bajarilishidagi tezlik va davomlilik ma’nosini bildiradi: *Keldi-yu, ketdi* (tezlik).

2. Ayiruv va chegaralov yuklamalari (-gina, -kina, -qina, faqat). Bunday yuklamalar turli soʻz turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab koʻrsatish, ajratish uchun qoʻllanadi: *Faqat odamlar uchun qilingan mehnatgina baxt keltiradi.*

Faqat yuklamasi oʻrnida yolgʻiz soʻzi qoʻllanishi ham mumkin: Uning ermagi yolgʻiz kitoblari boʻldi.

3. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq.* Bunday yuklamalar oʻzi birikkan soʻzning maʼnosini aniqlash, qiyoslab koʻrsatish uchun qoʻllanadi.

Xuddi yuklamasi: a) qiyoslash asosida aniqlab koʻrsatish uchun ishlatiladi: *Oʻgʻli otasining xuddi oʻzi edi;* b) oʻxshatish maʼnosini bildiradi va -dek, -day affiksi bilan yasalgan yoki *kabi, singari* koʻmakchilari bilan birga boshqarilgan otlar va olmoshlardan oldin keladi: *Tevarak-atrof xuddi suv quygandek jim-jit edi.*

naq yuklamasi ham *xuddi* yuklamasi bilan maʼnodoshlikka ega boʻladi: *Itlarning ulushi naq miyasida shangʻillab turadi (As. M.).*

4. Gumon yuklamasi: -dir. Barcha soʻz turkumlariga qoʻshilib kela oladi va u oʻzi aloqador soʻzga gumon, noaniqlik maʼnosini qoʻshadi: *Akam uydadir, Imtihon ertagadir* kabi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Soʻzlarni turkumlarga ajatishning lingvistik tamoyillari xususida nimalarni bilasiz?
2. Mustaqil va yordamchi soʻzlarni taqqoslab tushuntiring.
3. Yoramchi soʻzlarning oʻziga xos ichki qonuniyatlari asosida yuzaga keluvchi farqlar xususida nimalar bilasiz?
4. Koʻmakchilar va ularning grammatik maʼno va vazifalarini tavsiflang.
5. Bogʻlovchilar va ularning maʼno turlari oʻrtasidagi tafovutni tushuntiring.
6. Yuklamalar qanday maʼno turlarga ega?
7. Bogʻlovchi va yuklamalar oʻrtasidagi vazifadoshlik haqida maʼlumot bering.

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдураќмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.
- 2.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раќматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.

З.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Ўзбек тили. Т., «Ўлитувчи» 1978.

4.N.Mahmudov, A.Nurmonov,A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Т., «Ma'naviyat» 2005.

17-MA'RUZA

ALOHIDA YORDAMCHI SO'ZLAR GURUHI

17.1. Modal so'zlar

So'zlovchining anglatayotgan fikrga munosabatini ifodalab, gapda kirish so'z vazifasida qo'llanadigan so'zlar modal so'zlar deyiladi.

Modal so'zlar mustaqil so'zlar kabi narsa, belgi, harakat va shu kabilarni atamaydi va gap bo'lagi bo'lib kela olmaydi. Shu bois ular gap bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmaydi: *Demak, ishalasa bo'ladi. Ehtimol, ketmon bilan yer ag'darishga ham to'g'ri kelar.*

Modal so'zlar quyidagicha ma'noviy guruhlarini tashkil etadi:

1. Fikrning aniqligiga ishonch: *albatta, shubhasiz, haqiqatdan ham, haqiqatan, o'z-o'zidan, tabiiy, darhaqiqat, ma'lumki.*

2. Gumon, noaniqlik: *ehtimol, balki, hoynahoy, shekilli, aftidan.*

3. Maqsad, talab, shart: *kerak, lozim, zarur, darkor.*

4. Mavjudlik, tasdiq: *bor, mayli, xo'p, (bazan to'g'ri, yaxshi, tuzuk sifatлари ham vazifadoshlik asosida shu ma'noda ishlatiladi).*

5. Mavjud emaslik, inkor ma'nosini: *yo'q.*

6. Ma'qullash: *durust, bo'пти.*

7. Yakunlash, ta'kid: *demak, xullas, modomiki.*

8. Eslatish: *darvoqe, aytganday, aytmoqchi.*

9. Achinish, taassuf: *afsus, attang, essiz.*

10. Fikrning tartibi: *avvalo, oxiri, nihoyat* (ba'zan shu vazifada *birinchidan, ikkinchidan...* kabi tarib sonlardan ham foydalaniladi).

Modal so'zlar, aslida, mustaqil so'zlardan ajralib chiqqan bo'lib, ularning bir qismi, ham mustaqil so'z, ham modal ma'no ifodalovchi so'z sifatida, ba'zilar esa hozirgi tilda faqat modal ma'no ifodalashga xoslanib qolgani sababli, o'ziga xos ikki guruhni tashkil etadi: 1) sof modal so'zlar: *darhaqiqat, haqiqatan, afsuski, attang, albatta, avvalo,*

xullas; 2) vazifadosh modal soʻzlar: *chamasi, ehtimol, shubhasiz, aftidan*.

Modal soʻzlar quyidagi turkumga oid soʻzlardan ajralib chiqqanligi bilan ham oʻzaro farqlanadi: *aftidan, ehtimol, haqiqatan, darhaqiqat* kabilar otdan; *shubhasiz, bor, yoʻq, soʻzsiz, tabiiy* kabilar sifatdan; *albatta ravishdan; oʻz-oʻzidan* olmoshdan; *chiqar, boʻpti* feʼldan ajralib chiqqan.

Modal soʻzlarni u ajralib chiqqan mustaqil soʻzdan quyidagi belgilariga koʻra farqlash mumkin: a) modal soʻz mustaqil yasama soʻzdan ajralgan boʻlishi mumkin. Bunday modal soʻz yasovchi qismlarga ajratilmaydi. Aynan shu koʻrinishdagi mustaqil soʻz esa yasovchi qismlarga ajratiladi. Qiyoslang: *Uning har qanday topshirigʻi soʻzsiz bajariladi*. (**Soʻzsiz**, bu kirdikorlarning boshida *sen turibsan*. Birinchi misoldagi *soʻzsiz* mustaqil soʻz boʻlib, soʻz+siz qismlardan iborat, ikkinchi misoldagi *soʻzsiz* esa qismlarga ajratilmaydi, bir butun holda soʻzlovchining anglatilayotgan fikrni dallash munosabatini bildiradi; b) modal soʻz mustaqil soʻznig biror grammatik shaklidan kelib chiqqanda ham u morfemalarga ajralmaydi. Modal soʻz koʻrinishidagi mustaqil soʻz esa morfemalarga ajraladi: *Har bir ishning chamasi bor* (*egallik shaklidagi ot: chama+si*). *Ular, chamasi, bir yildan soʻng uchrashdilar* (modal soʻz).

Mustaqil soʻzning bu kabi oʻz maʼnosini yoʻqotgan holda yordamchi soʻzga aylanishi natijasida omonimlik yuzga keladi.

Modal soʻzlar gapda, asosan, kirish soʻz vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, ularning gapda quyidagi vazifalarda kelishini kuzatish mumkin: a) kesim yoki kesimning tarkibiy qismi vazifasida: *Bu yoqqa keling, sizga gap bor. Inson uchun suv va havo zarur*; b) soʻz gap vazifasini bajarishi ham mumkin: *-Ertaga dam olish kunimi? -Yoʻq* (yoki *-Albatta*).

17.2. Undov soʻzlar

His-hayajon, buyruq - xitob ifodalash uchun ishlatiladigan soʻzlar undov soʻz deb ataladi. Undov soʻzlar 1) his-hayajon: *eh, oh, uh, obbo, bas, marsh, hormang, rahmat, barakalla, xayr, salom* kabilardan; 2) buyruq - xitob: *qurey - qurey, tu -tu, pish - pish, kisht* kabi soʻzlardan iborat boʻladi. Undovlar boshqa soʻz turkumlaridan lugʻaviy maʼnoga ega emasligi bilan farqlanadi.

1. **His – hayajon undovlar** quyidagi maʼnolarni ifodalaydi: 1) soʻroq: *Men ham boraman, a?* 2) ajablanish: *Buni qarang, a!* 3)

kamsitish: *E, shu ham ish bo'ldi-yu.* 4) qo'rqinch: *I-i, yiqilib ketaman;* 5) taajjub, hayrat: *Iye, keldingizmi!?* 6) ishonchsizlik: *Be, qo'ysang-chi bu gapingni;* 7). achinish, norozilik: *Obbo, yana ish pachava, deng;* 8) norozilik: *E, qo'ying-ye;* 9) mamnunlik: *Ehe, ishlar joyida-ku!* kabilar shular jumlasidandir.

2. Buyruq-xitob undovlari biror ish-harakatni bajarishga undash yoki harakatdan to'xtatish, tinchlantirish uchun qo'llanadi. Bu tur undovlardan *pish-pish* (mushukni), *beh-beh, tu-tu-tu* (tovuqni), *bah-bah* (itni) kabi undovlar hayvon va qushlarni chaqirish uchun, *hayt* (hayvonlarni), *pisht* (mushukni), *kisht* (tovuqni), *chuh* (otni), *xix* (eshakni), *qurey-qurey* (qo'yni) kabi undovlar hayvon va qushlarni haydash uchun ishlatilsa, *dirr, tak* (otni), *xush, xuush* (sigirni), *huk* (hukizni), *ishsh* (eshakni), *chix* (tuyani) kabi undovlar hayvonlarni harakatdan to'xtatish, tinchitish yoki harakatga undash uchun ishlatiladi.

Yuqoridagilardan tashqari, ko'rsatishni ifodalovchi *huv, hu* kabi so'zlar, urf-odat bilan bog'liq: *assalomu alaykum, vaalaykum assalom, hormang, bor bo'ling, rahmat, tashakkur, balli, barakalla, ofarin* kabi so'zlar ham undovlardir.

Nutqda ba'zi mustaqil so'zlar o'z ma'nosini yo'qotgan holda undovga ko'chishi mumkin: ***Kel, bir miriqib dam olaylik.***

Undovlarda morfologik usul bilan so'z yasash yo'q, biroq ulardan fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan so'z yasash mumkin: *dod+la, voy-voy+la, salom+lash*. Undovlar tuzilishiga ko'ra juft va takror shakllarga ega bo'ladi: *Beh-beh, oh-oh, e-voh, voy-bo'y* kabi.

Undov so'zlar gapda quyidagi kabi vazifalar bajaradi: 1) undalma vazifasida: *Hoy, kim bor!?* 2) degan, deb so'zlari bilan birikib (qo'shma fel hosil qiladi), sifatlovchi aniqlovchi, hol vazifasida: ***Olisdan ehe...he... degan ovoz eshitildi. Unga javoban u ham ehe...he... deb chaqirdi;*** 3) so'z-gap vazifasida: - *Assalomu alaykum, ustoz! –Va alaykum assalom;* 4) ayrim undovlar egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini olib otlashadi va gapda bosh va ikkinchi darajali bo'qlak vazifalarini bajaradi. Masalan, a) **ega:** *Shu payt uning qulog'iga kimningdir ohi chalindi;* b) **kesim:** *Orqada qolganning holiga voy;* v) **qaratqich aniqlovchi:** *Ko'rinar daxshatlar to'la tush kabi, Mazlumlar ohining ko'kda tutuni. (G'.G'.)*

17.3. Taqlid so'zlar

Taqlid so'zlar sharpa, tovush, sho'la, harakatlarning obrazi bo'lgan so'zlardir. Taqlid so'zlar ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tovushga taqlid so'zlar. Tovushga taqlid so'zlar tabat va jamiyatda uchraydigan xilma-

xil tovushlarni nutqqa ko‘chirilishi asosida yuzaga keladi: *inga-inga, pix-pix, vov, uv, qag‘-qag‘, taq, gurs, gumbur* kabilar; 2) harakat va holatga taqlid so‘zlar. Harakat va holatga taqlid so‘zlar tabiatda uchraydigan turli narsa va hodisalarning harakat va holatlarni so‘zlar vositasida ifodalanishi asosida vujudga keladi: *yalt, lip, lik - lik, yalp - yalp, bij - bij* kabilar.

Taqlid so‘zlar yakka va takror holda ishlatiladi. Takroriy taqlid so‘zlar asosida davomiylik, takrorlanish kabi ma’nolarni ifodalanadi. Qiyoslang: *U piq etib kuldi. U piq-piq ko‘ldi.* Tovushga taqlid so‘zlarga, ba‘zan –ir, -ur kabi unsurlar qo‘shilib takror shaklda ishlatilganda, ularning ma’nolari kuchaytiriladi: *taq+ir-tuq+ur, tas+ur-tus+ur, dup+ur-dup+ur.*

Taqlid so‘zlar boshqa turkumlardan yasalmasa ham, biroq ular asosida ot va fe‘l turkumiga doir so‘zlarni yasash mumkin: *qars+ak, bizbiz+ak, sharshar+a, g‘arg‘ar+a, jizz+a* kabi otlar, *taq+illa, duk+illa, lapang+la, milt+illa, taq etmoq, lik etmoq* kabi fe‘llar shular jumlasidandir.

Taqlid so‘zlar gapda, asosan hol va sifatlovchi aniqllovchi vazifalarini bajaradi. Bunda ular etgan va etib kabi so‘zlar bilan birikib kelishi ham mumkin. Masalan: *Sobir yaxna ko‘k choyni qult-qult yutdi. O‘rmon bo‘ylab boltaning taq-taq etgan tovushi* taralib sokinlikni buzardi. *Simyog‘ochga ilingan chiroq shamolda taq-taq etib* ovoz chiqarardi.

Taqlid so‘zlar otlashganda ega, to‘ldiruvchi, qaratqichli aniqllovchi kabi vazifalar bajaradi. Masalan, ega: *Bu yerdan to‘plarning gumbur-gumburi* eshitilib turardi; to‘ldiruvch: *Senlar bu yerda vag‘ir-vug‘ur* bilan ovvorasanlar; qaratqich aniqllovchi: *Xolmurodning kirib kelishi quvnoq qiy-chuvning bosilishiga sabab bo‘ldi.*

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Alohida yordamchilar guruhiga mansub so‘zlar boshqa yordamchi so‘zlardan qanday farqlarga ega?
2. Modal so‘z va yuklamalarning umumiy va farqli tomonlarini qiyosiy tavsiflab izohlang.
3. Undov so‘zlar va ularning ma‘no turlari haqida ma‘lumot bering.
4. Taqlid so‘zlarning o‘ziga xos belgilari nimalardan iborat?
5. Undov va taqlid so‘zlarning umumiy tomonlarini topib izohlang.

ZARURIY ADABIYOTLAR

- 1.Ш. Шоабдураќмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, ,
Х.Дониёров Ќозирги њзбек адабий тили. 1-љисм .Т.,
«Њљитувчи» 1980.
- 2.У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раќматуллаев Ќозирги њзбек
адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.
- 3.М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Њзбек тили. Т.,
«Њљитувчи» 1978.
- 4.N.Mahmudov, A.Nurmonov,A.Sobirov, D.Nabiyeva,
A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun
darslik. Т., «Ma'naviyat» 2005.

MUNDARIJA

1-MA'RUZA

1.1. Til va uning umumiy tavsifi.....	3
1.2. O'zbek adabiy tili	8

2-MA'RUZA	
2.1. Fonetika.....	13
2.2. Nutqning fonetik bo'linishi.....	23
2.3. Nutq tovushlarining fonetik o'zgarishi.....	26
3-MA'RUZA	
3.1. Grafika	29
3.2. Orfografiya	35
3.3. Orfoepiya.....	37
4-MA'RUZA	
4.1. Leksikologiya	40
4.2. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.....	44
5-MARUZA	
5.1. O'zbek tili leksikasining tarixiy - etimologik qatlamlari	52
5.2. O'zbek tili leksikasining ijtimoiy - dialektal tarkibi	54
5.3. O'zbek tili leksikasining tarixiy - funksional xususiyatlari	55
5.4. Uslubiy jihatdan o'zbek tili leksikasi.....	56
5.5. Frazologiya	58
5.6. Leksikografiya	59
6-MA'RUZA	
6.1. Morfemika.....	62
7-MA'RUZA	
7.1. So'z yasalihi.....	68
7.2. So'z turkumlarida so'z yasalihi	71
7.3. Otlarning yasalihi	71
7.4. Sifat yasalihi	75
7.5. Fe'llarning yasalihi	77
7.6. Ravishlarning yasalihi	79
8-MA'RUZA	
8.1. Grammatika.....	81
8.2. So'z turkumlari tasnifi.....	84
9-MA'RUZA	
9.1.Ot so'z turkumi.....	86
9.2. Otning grammatik kategoriyalari.....	88
9.3. Egalik kategoriyasi	91
9.4. Kelishik kategoriyasi.....	93
9.5. Otning lug'aviy shakllari	102
9.6. Otlarning tuzilish turlari	104
10-MA'RUZA	
Sifat.....	107

11-MA'RUZA	
Son	112
12 MA'RUZA	
Olmosh soʻz turkumi.....	118
13 MA'RUZA	
13.1. Fe'l soʻz turkumi	133
13.2. Fe'lining grammatik kategoriyalari	135
14-MA'RUZA	
14.1. Fe'ning vazifadosh shakllari	146
14.2. Fe'ning modal ma'no ifodalovchi shakllari	152
15-MARUZA	
Ravish	157
16-MA'RUZA	
16.1. Koʻmakchilar	160
16.2. Bogʻlovchilar.....	164
16.3. Yuklama	167
17-MA'RUZA	
17.1. Modal soʻzlar	169
17.2. Undov soʻzlar	170
17.3. Taqlid soʻzlar	172

